

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterranee
Annals for Istrian and Mediterranean Studies
Series Historia et Sociologia, 35, 2025, 3

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterraneei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies

Series Historia et Sociologia, 35, 2025, 3

ISSN 1408-5348
e-ISSN 2591-1775

UDK 009

Letnik 35, leto 2025, številka 3

**UREDNIŠKI ODBOR/
COMITATO DI REDAZIONE/
BOARD OF EDITORS:**

Roderick Bailey (UK), Gorazd Bajc, Simona Bergoč, Furio Bianco (IT), Aleksandr Cherkasov (RUS), Lucija Čok, Lovorka Čoralić (HR), Darko Darovec, Devan Jagodic (IT), Aleksej Kalc, Urška Lampe, Avgust Lešnik, John Jeffries Martin (USA), Robert Matijašič (HR), Darja Mihelič, Vesna Mikolič, Luciano Monzali (IT), Edward Muir (USA), Vojislav Pavlović (SRB), Peter Pirker (AUT), Claudio Povoło (IT), Marijan Premović (MNE), Andrej Rahten, Žiga Oman, Vida Rožac Darovec, Mateja Sedmak, Lenart Škof, Polona Tratnik, Boštjan Udovič, Marta Verginella, Špela Verovšek, Tomislav Vignjevič, Paolo Wulzer (IT), Salvator Žitko

**Glavni urednik/Redattore capo/
Editor in chief:**

Darko Darovec

**Odgovorni urednik/Redattore
responsabile/Responsible Editor:**

Salvator Žitko

Uredniki/Redattori/Editors:

Urška Lampe, Boštjan Udovič, Žiga Oman, Veronika Kos

Prevajalka/Traduttrice/Translator:

Cecilia Furioso Cenci (it.)

**Oblikovalec/Progetto grafico/
Graphic design:**

Dušan Podgornik, Darko Darovec

Tisk/Stampa/Print:

Založništvo PADRE d.o.o.

Založnika/Editori/Published by:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / *Società storica del Litorale - Capodistria*® / Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja / *Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment* / *Istituto IRRIS di ricerca, sviluppo e strategie della società, cultura e ambiente*®

**Sedež uredništva/Sede della redazione/
Address of Editorial Board:**

SI-6000 Koper/Capodistria, Garibaldijeva/Via Garibaldi 18
e-mail: annaleszdjp@gmail.com, **internet:** https://zdjp.si

Redakcija te številke je bila zaključena 30. 09. 2025.

**Sofinancirajo/Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS)

Annales - Series Historia et Sociologia izhaja štirikrat letno.

Maloprodajna cena tega zvezka je 11 EUR.

Naklada/Tiratura/Circulation: 300 izvodov/copie/copies

Revija Annales, Series Historia et Sociologia je vključena v naslednje podatkovne baze / *La rivista Annales, Series Historia et Sociologia è inserita nei seguenti data base* / *Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:* Clarivate Analytics (USA): Arts and Humanities Citation Index (A&HCI) in/and Current Contents / Arts & Humanities; IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); Sociological Abstracts (USA); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL); Directory of Open Access Journals (DOAJ).

To delo je objavljeno pod licenco / *Quest'opera è distribuita con Licenza* / *This work is licensed under a* Creative Commons BY 4.0.

Navodila avtorjem in vsi članki v barvni verziji so prosto dostopni na spletni strani: <https://zdjp.si>.
Le norme redazionali e tutti gli articoli nella versione a colori sono disponibili gratuitamente sul sito: https://zdjp.si/it/.
The submission guidelines and all articles are freely available in color via website https://zdjp.si/en/.

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Mojca Puncer, Vesna Žegarac Leskovar & Peter Šenk: Preserving the Past for the Future: Architecture with the Legacy of Care and Aesthetics 237
Preservare il passato per il futuro: architettura con l'eredità della cura e dell'estetica
Ohranjanje preteklosti za prihodnost: arhitektura z zapuščino skrbi in estetike

Igor Sapač & Polona Vidmar:
 The Importance of Interdisciplinary Scientific Research for the Contemporary Interpretation and Revitalization of Neglected Architectural Heritage: The Case of Novo Celje Manor near Žalec (Slovenia) 251
L'importanza della ricerca scientifica interdisciplinare per l'interpretazione contemporanea e la rivitalizzazione del patrimonio architettonico trascurato: il caso del maniero di Novo Celje vicino a Žalec (Slovenia)
Pomen interdisciplinarnega znanstvenega raziskovanja za sodobno interpretacijo in revitalizacijo zapostavljene stavbne dediščine: primer dvorca Novo Celje pri Žalcu (Slovenija)

Nataša Smolič:
 Nastavki umetne inteligence v likovnosti in etika njihove uporabe 273
Applicazioni dell'intelligenza artificiale nelle arti visive e l'etica del loro utilizzo
Applications of Artificial Intelligence in Visual Arts and the Ethics of Their Use

Katarina Oštrbenk, Tjaša Alegro, Alenka Černelič Krošelj & Maja Turnšek: Virtualni 360° ogledi kot orodje promocije kulturne dediščine: rezultati eksperimenta promocije Posavskega muzeja Brežice 289
Tour virtuali a 360° come strumento di promozione del patrimonio culturale: risultati di un esperimento di promozione del Museo Posavje di Brežice
Virtual 360° Tours as a Tool for Promoting Cultural Heritage: Results from an Experiment at the Posavje Museum Brežice

Danijel Germek:
 Razbitina nemške desantno transportne ladje (MFP) F 956 pri Piranu 305
Il relitto della motozattera tedesca (MFP) F 956 presso Pirano
The Wreck of the German Lighter (MFP) F 956 near Piran

Melita Lemut Bajec, Judita Giparaitė & Helena Bažec: Proverbs with the Word »Bee« in English, Italian, Lithuanian and Slovenian 329
Proverbi contenenti la parola "ape" in inglese, italiano, lituano e sloveno
Pregovori z besedo »čebela« v angleščini, italijanščini, litovščini in slovenščini

Marjan Horvat: Kultura, dediščina in trajnostni razvoj: deliberacija kot spodbujevalec družbene preobrazbe 343
Cultura, patrimonio e sviluppo sostenibile: la deliberazione come motore di trasformazione sociale
Culture, Heritage and Sustainable Development: Deliberation as a Driver of Social Transformation

Petra Weingerl: Načelo lojalnega sodelovanja v Evropski uniji na področju državljanstva 361
Il principio di leale cooperazione nell'Unione Europea nel campo della cittadinanza
The Principle of Sincere Cooperation in the European Union in Nationality Matters

Almedina Lozić:
 Operation of Power Through Gratefulness/Gratitude: Experiences of Syrian Refugees and Asylum Seekers in the United Kingdom 375
Funzionamento del potere attraverso la gratitudine: esperienze di rifugiati e richiedenti asilo siriani nel Regno Unito
Delovanje moči v hvaležnosti: izkušnje sirskih beguncev in prosilcev za azil v Veliki Britaniji

Kazalo k slikam na ovitku 391
 Indice delle foto di copertina 391
 Index to images on the cover 391

received: 2024-11-25

DOI 10.19233/ASHS.2025.17

PRESERVING THE PAST FOR THE FUTURE: ARCHITECTURE WITH THE LEGACY OF CARE AND AESTHETICS

Mojca PUNCER

University of Maribor, Faculty of Education, Department of Fine Arts, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenia
e-mail: mojca.puncer@um.si

Vesna ŽEGARAC LESKOVAR

University of Maribor, Faculty of Civil Engineering, Transportation Engineering and Architecture, Department of Architecture
Smetanova ulica 17, 2000 Maribor, Slovenia
e-mail: vesna.zegarac@um.si

Peter ŠENK

University of Maribor, Faculty of Civil Engineering, Transportation Engineering and Architecture, Department of Architecture
Smetanova ulica 17, 2000 Maribor, Slovenia
e-mail: peter.senk@um.si

ABSTRACT

The aim of the article is to use a literature review to identify the dimensions of care from the perspective of heritage science, which is a highly interdisciplinary academic field. In this case, it includes philosophy, architectural theory and a broader theory of care that should be addressed for a comprehensive study of concepts of care in architecture and architecture-orientated art. In the analysis of selected architectural heritage interventions, special attention is given to aspects of care and aspects of aesthetics in order to develop a new methodology for identifying and evaluating interventions in the built environment.

Keywords: heritage science, architecture, urban design, adaptive reuse, care, (philosophical) aesthetics, care aesthetics/aesthetics of care, care ethics, contemporary art practice

PRESERVARE IL PASSATO PER IL FUTURO: ARCHITETTURA CON L'EREDITÀ DELLA CURA E DELL'ESTETICA

SINTESI

Quest'articolo ha lo scopo di identificare, tramite l'utilizzo di una revisione della letteratura scientifica, le dimensioni della cura dal punto di vista della scienza del patrimonio, un campo accademico altamente interdisciplinare. In questo caso, esso include filosofia, teoria dell'architettura ed una teoria della cura più ampia, che dovrebbe essere affrontata per uno studio completo dei concetti di cura nell'architettura e nell'arte orientata all'architettura. Nell'analisi della selezione di interventi sul patrimonio architettonico, è stata prestata particolare attenzione agli aspetti della cura e agli aspetti dell'estetica, al fine di sviluppare una nuova metodologia per identificare e valutare gli interventi nell'ambiente costruito.

Parole chiave: scienza del patrimonio, architettura, progettazione urbana, riuso adattativo, cura, estetica (filosofica), estetica della cura, etica della cura, pratica artistica contemporanea

INTRODUCTION

Care is in the title of numerous social policy practices (“care in the community”, “care homes”, “care packages”, “heritage care”) and so the “duty to care” for cultural heritage is enshrined in current laws and state structures. The history of object care in architecture and art, and especially in museums (dominance of the visual; museum care as *protection*), is an important component of a comprehensive theory of care. Any analysis of cultural heritage care must recognize that it is always embedded in particular cultural norms and expectations. We therefore explore how the concept of care can help to provide new perspectives on our relationships with the historic environment and, in particular, practices of adaptive reuse of architectural heritage.¹ Furthermore, by exposing the concept of “care” instead of “protection” as a framework (cf. Veldpaus & Szemző, 2022) we can expand on the way we think about conservation as a care practice. Incidentally, there is no strict opposition between care and protection, for protection enables the assumption of care and as such is a necessary aspect of care. Accordingly, the aim of this article is to identify and evaluate innovative practices of care in the form of adaptive heritage reuse in Europe, focussing on social innovation, community engagement and empowerment, cooperative governance, and the aesthetic dimension of these processes. Dictionaries define the term “care” in relation to productive guardianship and the provision of what is needed for wellbeing, along with the notion of attentiveness and consideration (cf. Fischer, 2023, 94). Woodhead (2023) argues that the concept of care, particularly in the context of the ethics of care, is an appropriate lens through which we can examine cultural heritage. Because we care *about* the cultural heritage, there is a desire to care *for* it. “By approaching all cultural heritage through the lens of assessing how it is *cared for*, one can see how communities (local, national or international) recognise its importance, how they enjoy it and how they fulfil any responsibilities to current and future generations” (Woodhead, 2023, 3). More attention has recently been paid to the intangible elements of cultural heritage, as the central importance of participation and communities has been recognized: “Given the recognition of the human dimension to cultural heritage, participation of communities is central to the way in which cultural heritage is cared for” (Woodhead, 2023, 11). Care as an active process centred on relationships and communities provides the framework for communities of care

as an invaluable way of bringing together different systems concerned with heritage.

The following theoretical introduction uses a literature review to identify dimensions of care from the perspective of philosophy (philosophical aesthetics, political philosophy and ethics) and a broader theory of care that should be addressed for a comprehensive investigation of concepts of care in architecture and architecture-orientated art (aesthetics of care/care aesthetics, feminist care ethics) with regard to the care of cultural heritage.

Care (the meaning)

Given the growing interest in the idea and practice of care in the humanities, social sciences, architecture and the arts, especially in the last decade, a number of different conceptualizations have been circulated. The political scientist Joan Tronto, to whom we also refer here, sees one of the main problems for all theorists of care in defining the term itself, because “‘care’ is a complicated term, with many meanings and connotations in English” (Tronto, 2013, 18). It is therefore necessary to first extract those meanings that provide a suitable basis for the planned research in the field of the architecture of care and its links with art, particularly from the perspective of caring for cultural heritage and the environment. In defining the term, it will be helpful to examine the etymology and historical genealogy of the word care. From the ancient Greek and Roman tradition comes the concept of care, which is associated with intellectual qualities and ethical life – defined by Foucault as “self-care”, representing a (pre-modern) free subjectivity with a range of techniques of the self. In the background of this care is the labour of women (and slaves), i.e. this often invisible material practice, which is otherwise the key to social reproduction, that has been emphasized by feminist-Marxist authors since the early 1970s (Silvia Federici *et al.*). According to Kunst, care is “a transversal concept that goes beyond these different concepts and articulations and is at the centre of the articulation of dependency-independence” (Kunst, 2021, 35).

In the context of sustaining life, care becomes a particular and necessary form of struggle and thus politicized. Various definitions of care follow the appeal that the techniques of care must also be understood in terms of the consequences for other living beings and the environment – at this point feminist approaches to care are close to indigenous concepts of care in terms of the connection between the human and more-than-human. In defining the

¹ The article was written as part of the project “Heritage Science and Climate Change: New Research with an Interdisciplinary Approach and the Use of Artificial Intelligence”, which is supported by the University of Maribor.

concept of care, it is also necessary to point out the need to shake up the geopolitical context of the relationship between the crisis of care and the crisis of sustainability of life from the viewpoint of the consequences for functioning and global dynamics, including the fields of architecture and art, which are of particular interest to us here.

When we think about the practices of contemporary art, we inevitably come across the dimension of care. The Latin word *curare*, which is the etymological root of curating, broadly speaking, means to treat, to cure, to look after, to edit, or to organize (cf. Krasny & Perry, 2023, 4). As feminist theory and criticism emphasizes, this concept is constantly linked to social, sexual and bodily relationships (cf. Kunst, 2021, 65).

Reasons for turning to care that extend far beyond the realm of architecture and the arts include resistance to exploitative working conditions in the construction industry and the cultural sector, and the fact is that care is often an act of struggle and a means of change in the face of a particular crisis situation. The COVID pandemic as a global crisis of care brought about the need for “a new kind of politics, and that is a politics of care” (Thompson, 2023, 4; cf. Krasny, 2023). The call to turn to care reminds us that it has been structurally relegated to invisibility, marginalized, feminized, racialized, denied or outsourced. Care in its broadest sense (domestic care labour, healthcare, childcare, elder care, etc.) is embedded in the political and economic systems that structure society, with differences in care leading to highly stratified and inequitable conditions (cf. Krasny & Perry, 2023).

AESTHETICS AND ETHICS: TOWARDS CARE AESTHETICS

Aesthetics

According to James Thompson, care aesthetics draws on two main areas of scholarship: aesthetics and care, and the two supporting arguments: (1) human relations can be considered for their aesthetics (human-to-human relations are a legitimate site of aesthetic experience); (2) care is an important source of ethics, which can also be understood as embodied or sensory practice, i.e. in aesthetic terms (Thompson, 2023, 9–10). To explain this, we need to return to the origins of aesthetic theory, where aesthetics is a study of sensory perception, before it becomes an approach to the arts. As it has been repeatedly pointed out, aesthetics and philosophy of art are very different disciplines, so questions about aesthetics are not strictly speaking (or not necessarily) about art (cf. Nanay, 2016, 6). The common meaning of the word “aesthetic” is a synonym for an

artistic, beautiful or pleasant appearance, while the discipline of philosophical aesthetics deals with the nature of beauty, art, and taste in often ambiguous and complex ways.

In order to better understand the aesthetic experience of care in relation to architecture, we must first examine the various ways in which aesthetics can be defined in this context. Therefore, we will first look at the etymology of aesthetics and examine how the term has been expanded in contemporary aesthetic theory to open up a broad view of the subject. The etymological origin of the term “the aesthetic” was not related to beauty, but derived from the Greek word *aisthesis*, meaning sensation and sensory perception. When Alexander Gottlieb Baumgarten introduced the concept of “aesthetics” to the philosophical context in 1735, what he meant by it was precisely what Nanay calls the “philosophy of perception: the study of sense perception (*scientia cognitionis sensitivae*)” (Nanay, 2016, 3). Recently “[t]he subject matter of aesthetics has expanded from the narrow focus on conventional forms of Western arts to incorporating a wide range of human activities, objects, environments and cultures” (Ståhlberg-Aalto, 2019, 58). According to Nanay (2019, 2), “[i]t includes much of what we care about in life”. Allen Carlson has likened the subject matter of *environmental aesthetics* to a continuum of things ranging from nature, through the built environment to the very limits of traditional art forms (Carlson, 2000; 2019; cf. Brady & Prior, 2020). The aesthetics of architecture can be seen as a part of this environmental aesthetic continuum “in a very tangible way” (Ståhlberg-Aalto, 2019, 58) and also as a paradigm for an aesthetic experience (Berleant, 1992, 148; Ståhlberg-Aalto, 2019, 61–62). The domain of environmental aesthetics, especially in the writing of Yuriko Saito (2008) on *everyday aesthetics*, provides a rewarding frame of reference that has been applied by different authors (Parson & Carlson, 2008; Ståhlberg-Aalto, 2019; Thompson, 2023, etc.). Otherwise, one of the best-known theorists of everyday life was the French philosopher Michel de Certeau. For de Certeau, the politics of the everyday meant that people gained some control over their material context (by employing “popular procedures” (de Certeau, 1984, xiv)) and were involved in creating “an esthetics of ‘tricks’ [...] and ethics of *tenacity*” (de Certeau, 1984, 26; Italics in the original). In focusing on the everyday as a site of sociality, a place of connection or solidarities, it is more the process by which relations between people are built and strengthened. According to Thompson, “[u]nderstanding care as an act of solidarity in the everyday means attention is drawn to collaborative acts” (Thompson, 2023, 142). Another French philosopher, Henri Lefebvre,

takes the “trivial” details of quotidian experience as his starting point and guide in his extensive work in three volumes titled *Critique of Everyday Life* (1991): although everyday life is colonized by the commodity and characterized by inauthenticity, it remains the only source of resistance and change. In this context, Lefebvre examines the links between aesthetics and ethics, which can also be considered from the perspective of care. This work by Lefebvre (1991) was a key text for the Situationist International (SI): In it, he called for, among other things, an art that transforms everyday life (the idea that artistic activity should not be separate from revolutionary practise was accordingly advocated by the SI’s leading figure, Guy Debord). The SI also owes to Lefebvre the idea of “constructed situations” in everyday life (cf. Bishop, 2012, 86, 306). Furthermore, the original concepts of *dérive* and “unitary urbanism” as strategies for overcoming homogenised urban life are central to the theory and practise of the SI (cf. Knabb, 2006) and resonate in contemporary conflicts over space and architecture. As far as the aesthetics of everyday life is concerned, Katya Mandoki has provided a systematic overview in her book *Everyday Aesthetics* (2007). The recent domain of everyday aesthetics has further enlarged the field to include issues of care (Saito, 2022). Within the aesthetics of care, Saito identified a special *aesthetics of repair(ing)* (Saito, 2022, 147–151), which is also recognized as an important dimension in our research on care aesthetics. Putting the body at the centre of the aesthetic experience has led to new sub-disciplines of aesthetics, such as *somaesthetics* (Shusterman, 2008). Thompson, otherwise following a similar line in aesthetic theory, takes a critical perspective on this field with a critique of the individualistic focus on body care in somaesthetics, and in particular he pays attention to phenomenological (Merleau-Ponty, 2008; Hamington, 2004) and feminist work on the theme of embodiment and the ethics of care (Tronto, 2013). We also follow this line proposing *body aesthetics* and *feminist and queer aesthetics* (Irvin, 2016) as significant aspects of care aesthetics in our research. Thompson uses a turn to embodiment as a link to his case that care ethics also needs to recognize that the sensory actions of the body have an important connection to aesthetics (Thompson, 2023, 10). Care aesthetics “seeks to reaffirm the practice of care as a preeminent location for ethical concerns, but then extends this to argue that it can also be a powerful source of aesthetic experience” (Thompson, 2023, 7).

To better understand the full extent of contemporary aesthetic discourse and its impact on the study of architecture and care in terms of care aesthetics, the following current issues and concepts should be addressed: *aesthetic experience*, *purposeful beauty*

(*purposeful or “functional” aesthetics*) and *social aesthetic*. (1) *Aesthetic experience*: one of the best-known characterizations of aesthetic experience is disinterestedness (disinterested aesthetic contemplation), as proposed by Kant (a counterpart is the use of things guided by interests). The pragmatist philosopher John Dewey (2005) made a significant shift in focus to the quality of experience itself, as perceived by a subject when engaging with the object. The Kantian position has generated several interpretations and criticisms, including Berleant’s focus on social dimensions and aesthetic engagement, in which aesthetic experience is instead “performative” and “participatory” (Saito, 2022, 44). Different conceptions of the aesthetic experience are seen as a fundamental modus of how we react to the surrounding environment, and for a more recent exploration of the term see Nanay (2016; 2019). Ståhlberg-Aalto identified four dimensions by which the aesthetic experience can be sensed, including sensory qualities, contextual features, the social dimension and function (Ståhlberg-Aalto, 2019, 15, 57). According to Thompson, “[a]n aesthetic experience is most frequently identified when a moment has a degree of sensory affect and strength of felt engagement” (Thompson, 2023, 31). The (art) production of affects is also of great importance for aesthetic experience, the so-called *aesthetics of affects*, in which “affects are moments of intensity, reaction in/on the body at the level of matter” (O’Sullivan, 2001, 126). (2) *Purposeful (functional) beauty*: the basic idea of the concept is that of a thing’s function being integral to its aesthetic character (the aesthetic qualities of a functional object within specific social and cultural context) (Parson & Carlson 2008; Ståhlberg-Aalto, 2019; Thompson, 2023). The aesthetic is often reduced to the mere appearance of things, as perceived by the sense of sight but detached from contextual, moral, social or functional considerations (cf. Ståhlberg-Aalto, 2019, 13) – these considerations are an integral part of our concept of purposeful beauty and aesthetics as part of care aesthetics. (3) *Social aesthetics* has been proposed to explore the contextual character of aesthetic experience (cf. Berleant, 200; Ståhlberg-Aalto, 2019, 68). For Thompson, care aesthetic is a form of “social aesthetics” (Thompson, 2023, 25), while Saito also explores “expressions of care in social aesthetics” (Saito, 2022, 77–119). The social dimension of aesthetics is especially relevant in architecture and is strongly related to the already mentioned everyday aesthetics (Saito, 2008). Within established concepts that generally support or are in line with this so-called social aesthetics are the most representative: *relational aesthetics* (Bourriaud, 2002; cf. Saito, 2022, 52–59), the *social turn* in the arts (Bishop, 2012)

and *dialogical (art) practices (dialogical aesthetics)* (Kester, 2004). Relational aesthetics is, according to Bourriaud, an “[a]esthetic theory consisting in judging artworks on the basis of the inter-human relations which they represent, produce or prompt” (Bourriaud, 2002, 112). On the other hand, one can find a number of critiques of the so-called *ethical turn* in relational aesthetics and the arts (Rancière, 2009; Bishop, 2012; for further elaboration of this debate cf. Puncer, 2019; Saito, 2022, 82–83). These are scholarly arguments beyond the scope of this article, but suffice it to say that the emphasis in care aesthetics is one of an aesthetic interdependence, of being bound within a social context.

Care aesthetics is evaluative as well as descriptive (for the distinction among the classificatory or descriptive and honorific or evaluative category of care aesthetics, related to the division into exceptional/everyday experience, cf. Thompson, 2023, 32–33), and in its evaluative form it is intended as a critique of the inadequacies related to care in different contexts.

Care ethics

The ethics-of-care framework has been adopted for use in a wide range of disciplines, including architecture, urban studies, philosophy and the arts, as well as heritage science.

Tronto noted a long line of discussions about the nature of care and its possible relationship to moral theory as a basis for the large international corpus on the ethics of care (cf. Tronto, 2013). In 1990, Tronto with her colleague Berenice Fisher offered this broad definition of care (Fisher & Tronto, 1990): “On the most general level, we suggest that caring be viewed as a *species activity that includes everything that we do to maintain, continue, and repair our ‘world’ so that we can live in it as well as possible*. That world includes our bodies, ourselves, and our environment, all of which we seek to interweave in a complex, life-sustaining web” (also in Tronto, 2013, 19; *Italics in the original*). In the words of Puig de la Bellacasa, we need to reframe Tronto’s definition of care ethics behind that “we”: “care is everything that *is* done (rather than everything that ‘we’ do) to maintain, continue, and repair ‘the world’ so that *all* (rather than ‘we’) can live in it as well as possible” (Puig de la Bellacasa, 2017, 161) – she thus acknowledges the necessity of care in more than human relations. From this general level, some more narrow definitions of care are useful in narrower contexts, as is the case with the architecture of care and architecture-oriented “careful” art (Thompson, 2023). So this broad definition of care offered by Fisher and Tronto suits a particular general account of the place and meaning of care in

human life. Care needs to be further specified in a particular context, and one way of distinguishing a particular type of care is by its purpose.

Caring practices can be “nested” in several ways. According to Tronto (2013), we can imagine caring practices as nested within one another, from more specific to broader purposes. Caring, as conceived by Fisher and Tronto (1990), is also a complex process (cf. Tronto, 2013, 23). They identified four steps in the processes of care: 1. *caring about*, 2. *caring for*, 3. *care-giving*, and 4. *care-receiving*. In order to think about democratic care, which is not on this level of generalization but a more particular kind of care, Tronto identified a fifth phase of care: 5. *caring with*. “This final phase of care requires that caring needs and the ways in which they are met need to be consistent with democratic commitments to justice, equality, and freedom for all” (Tronto, 2013, 23). Tronto also argued that care is always political as the relation between a care-giver and a care-receiver is a power relation (Tronto, 2019). Thompson adds a sixth phase in the definition of care to those proposed by Tronto, i.e. *witnessing care* that “needs to be included as an important aspect of contemporary care” (Thompson, 2023, 66). This approach to witnessing is embedded within an embodied spatial practice that follows a feminist lineage in emphasizing the centrality of the body alongside an investment in the way emotions circulate across difference, producing what was termed “affective witnessing” (Awan & Musmar, 2021, 165). We can also mention here the so-called “affective labour” related to feminist work about gendered forms of labour “that involve the affects in a central way – such as emotional labor, care, kin work, or maternal work” (Hardt, 2007, xi).

Care aesthetics and care ethics

Before confirming the connection, it is important to mention that the field of care ethics has been traditionally suspicious about aesthetics. There are accounts from the care ethics literature where the aesthetic nature of care is either denied or disparaged (cf. Thompson, 2023, 46, 64). Thompson explores how the history and current debates in the field of care ethics provide a point of departure for the claim that care can also be understood aesthetically (Thompson, 2023, 10). In his understanding, care aesthetics is part of a history of socially engaged art practice and scholarship, and scholarship in the fields of health and social care. One of the ambitions/aims of this article is thus to explore the ways in which an account of care ethics combined with care aesthetics can establish an overview of the latter that provides a firm enough basis for the analysis focusing on architecture and the architecture-oriented art practices. Building an aesthetics

of care based on her previous work on everyday aesthetics, Saito argues that aesthetic and ethical concerns are intimately connected in our everyday life (Saito, 2022). Specifically, she shows how aesthetic experience embodies a care relationship with the world, and how the ethical relationship with others, whether humans, non-human creatures, environments, or artifacts, is guided by aesthetic sensibility and manifested through aesthetic means. The study touches on the role of care aesthetics in the overall perception of wellbeing and quality of life, which are also at the centre of care ethics: “Care ethics and aesthetic experience thus both define our mode of existence as relationality and interdependence” (Saito, 2022, 46). According to Krasny architecture is in constant need of care – “dependent on maintenance, cleaning and daily upkeep to sustain its existence” (Krasny, 2019b, 76). From its very beginning architecture is understood as creating shelter for the protection of human life (cf. Krasny, 2019b; 2022). This “interconnectedness of architecture and human life at the ontological, political and economic level” guides us towards the various issues of care (Krasny, 2019b, 76).

CARE AND/IN ARCHITECTURE AND ARCHITECTURE-ORIENTED ART

The concept of care has been used and presented in various contexts in the recent literature in relation to architecture. Although architecture has not been considered a form of care in traditional history and theory (Krasny, 2019a, 33), its position has been strengthened and brought to the attention of the public in recent literature, exhibitions and activist actions (Fitz & Krasny, 2019; Lepore et al., 2016; Utting, 2024). This exceeds the professional “standard of care”, which establishes the architects’ performance expectations regarding the required legal competence. In this context, architects are held accountable to comprehend and integrate regionally specific building codes, regulations, and construction standards (Utting, 2024, 2). The cases of care in general and/or critical care in architecture in particular are presented as “alternative practices”. These approaches combine top-down and bottom-up strategies, engaging a diverse range of actors and agents. These include architects, planners, and developers, as well as municipalities, administrative bodies, various state agencies, housing companies, universities, and local community organizations. The focus of care has been set on disaster relief, water and land, public space, borderland, skills, repair

and local production (Fitz & Krasny, 2019, 19–22) or, more generally, on legality, health, housing, play, environment, culture, science and education, food and work (Lepore et al., 2016). While these examples address the “traditional” architectural programmes, the focus and approach of the projects have shifted. Rather than representing a completely novel approach, these projects demonstrate a shift in perspective, exposing the inherent aim of the profession and combining it with other disciplines in a way that is interdisciplinary and inclusive.

In this sense, care in the built environment is not limited to traditional care environments, which are generally defined as “the physical environment in which a person in need of care is living as a resident or receiving treatment as a patient or client” (Ståhlberg-Aalto, 2019, 22). Beyond the specialization of care environments, they can be further distinguished as high-tech environments, such as hospitals or specialized clinics, or low-tech environments, such as physical and psychiatric rehabilitation centres, nursing homes for the elderly and patient support centres (Ståhlberg-Aalto, 2019, 22).

The term *architectures of care* encompasses a vast array of programmes, conceived, designed, and constructed with the explicit intention of providing care. These architectures engage with a multitude of themes, including ecology, labour, and economy. They often originate from or are centred upon the care of social aspects of the built environment, the common good, citizenship, active listening, self-organization, sharing, recycling, reuse, maintenance, solidarity, empowerment, and other related concepts.

The built environment, architecture and the concept of care are therefore positioned in a complex relationship which, by demanding the transgression of historical patterns of the profession and resisting the pressures of the contemporary architecture market, can lead to “architecture as care” (Krasny, 2019a). Or, as Joan Tronto (2019, 26) has stated, this represents “entirely new way of seeing the relationships among the built environment, nature and humans” that may enable *caring architecture*.

Caring for architectural heritage

In the next step the article examines the concept of care and aesthetics in architectural practice. We will use examples from architecture and urbanism, and also from architecture-orientated art (e.g. Fitz & Krasny, *Care + Repair*, Vienna, 2017;² Schalk & Sustersic, *Garden Service*, Edinburgh, 2007, etc.)

² This project was largely based on artistic interventions in the degraded urban environment of the Nordbahnhof in Vienna and was additionally considered as one of the selected architectural (built environment) heritage interventions analysed in this article (Fitz & Krasny, 2024). Furthermore, the Nordbahnhof area has been the subject of an extensive critical debate on urban development in Vienna (cf. Peer, 2015).

that presents the cases which demonstrate the importance of care for the field of socially engaged (or participatory) arts (cf. Bishop, 2012), particularly those involving participatory processes (cf. Sustersic, 2013; Thompson, 2023). We also pay attention to an aesthetics of care in art projects, in order to present how many arts processes demonstrate that care is realized through the activity of making and taking part in arts practices. Here we have the integration of processes so that making art is also an act of care-taking (Thompson, 2023, 11). “Art that is based upon care aesthetics, thus, is process- and relationship-oriented and the aesthetic value is found in ‘co-created moments’ instead of a certain display or outcome” (Saito, 2022, 83). We follow the care aesthetics (evidently supported by relevant historical and more recent aesthetic discourses) which applies equally to arts practices and care processes. For Thompson (2023, 3), the relation he is discussing is not art *about* care or art *in* care settings, but the art *of* care. Such a care aesthetics is inspired by cases where *acts of repair* at least start the process of creating new network of embodied relationships (Thompson, 2023, 9; we already mentioned the importance of “aesthetics of repair(ing)” for our investigation).

Indeed, the act of repair is directly related to the recognition of the existing built environment as a value, which can be defined as heritage. The definition and understanding of heritage and its management has evolved in recent decades. From an initial focus on the protection of monuments and cultural heritage areas as tangible heritage, it is now understood that the intangible attributes of tangible assets contribute greatly to them being considered heritage (Veldpaus & Pereira Roders, 2014). Moreover, the shift in the concept of heritage resulted in its more inclusive definitions. From the initial idea that heritage has value for mankind, and therefore needs to be protected, the community-related values that relate to cultural diversity, the environmental and social issues have defined heritage in a more dynamic way as a constituent part of sustainable development: “As theory evolves from an understanding of heritage as something that contains value, to a perception of something that conveys value, to something that creates value, the importance of acknowledging local identity and diversity has become a main focus” (Veldpaus & Pereira Roders, 2014, 259). Advancing on the more inclusive understanding and activities in the built environment, Veldpaus and Szemző (2022) also argue that “that using ‘care’ instead of ‘protection’ as a frame for how we approach and deal with heritage can change how we conceptualize conservation”. Although not all built heritage is of a quality that calls for protection or conservation, it is community-related everydayness that calls on

these environments to be treated as not-invaluable but still perhaps crucial to maintaining and strengthening existing arrangements, as well as opening up potential future human and other-than-human arrangements for a sustainable future. While the issue of identified heritage and the call for its conservation rely predominantly on material resources and specific historical narratives, they have also been conceptualized as “a process and practice of selecting, interpreting, and presenting the past” (Veldpaus & Szemző, 2022, 195). Following the “matters of care” by María Puig de la Bellacasa (2017), Veldpaus and Szemző’s (2022) conceptual (re)framing of heritage as a “matter-of-care” subsequently offers the re-framing of conservation practices as the ways we care about, for, or through heritage.

ELEMENTS OF CARE IN ADAPTIVE REUSE: TYPES AND THEMES IN ARCHITECTURAL HERITAGE REGENERATION

In light of the aforementioned extended framework of care in architecture, this research is primarily concerned with the issue of heritage. In order to differentiate between various approaches to care in architecture and architecture-oriented art (spatial interventions), a selection of case studies from recent key literature addressing the topic of care in architecture and urbanism (Fitz & Krasny, 2019; Mueller et al., 2020; Onyszkiewicz & Sadowski, 2022; Schalk & Sustersic, 2009; Utting, 2024; Lepore et al., 2016) has been reviewed.

The analysed case studies are presented in Table 1, which is divided in two parts. The first part (built heritage) presents a general description of the projects: type of built heritage intervention, and the programme before and after the intervention. The second part of the table (care) focuses on the topic of care. The objective was to recognize actors and agents (care givers) and to identify the global sustainable development goals behind the selected projects dealing with built heritage interventions, as well as aspects of care and aspects of aesthetics as two important areas within the subject under consideration.

Firstly, following the method of TAMassociati (Lepore et al., 2016) we have considered the concerns and global ethical issues in the selected projects throughout the strategic framework of United Nations Agenda 2030, which lists 17 sustainable development goals (SDGs): **No poverty** (SDG 1), **Zero hunger** (SDG 2), **Good health and well-being** (SDG 3), **Quality education** (SDG 4), **Gender equality** (SDG 5), **Clean water and sanitation** (SDG 6), **Affordable and clean energy** (SDG 7), **Decent work and economic growth** (SDG 8), **Industry, innovation and infrastructure** (SDG 9), **Reduced inequalities** (SDG 10), **Sustainable cities and communities** (SDG

11), **Responsible consumption and production** (SDG 12), **Climate action** (SDG 13), **Life below water** (SDG 14), **Life on land** (SDG 15), **Peace, justice, and strong institutions** (SDG 16), and **Partnerships for the goals** (SDG 17). For each of the analysed projects we have determined the key sustainable development goals (SDGs) to which they respond. This revealed which global strategic orientations are most prevalent in projects that exemplify the concept of care in the built environment.

Based on the study of the existing literature (Fitz & Krasny, 2019; Utting, 2024; Lepore *et al.*, 2016), we formalized the prevalent aspects of care related to the steps of the concept of care (caring about and caring for), as follows: **accessibility, affordability, arts & culture, common good, community cohesion, diversity, education & innovation, environmental responsibility, inclusiveness, liveability, playfulness, public health, public participation, resilience, safety, self-sufficiency and wellbeing**. While there are numerous facets associated with the notion of care, for the purposes of this study we have chosen to focus on the selection of those that can be directly influenced by the actions of urban planning, architecture or artistic spatial interventions.

Through a literature review, we identified the dimensions of care from the perspective of philosophy and a broader theory of care that should be addressed for a comprehensive examination of concepts of care aesthetics in architecture and architecture-oriented art. We explored the aesthetic dimensions of the observed built environment in terms of different approaches to the regeneration of architectural heritage. The aim is to offer an approximate typology and highlight the diversity of aesthetic issues in this context. The aesthetic is often reduced to the appearance of things, and the aesthetic features/dimensions of a care environment (such as spatial solutions, surface qualities and details of the building) have been already investigated in previous empirical research (*cf.* Ståhlberg-Aalto, 2019). However, our approach is based on the theoretical approach to multidimensional experience of the built environment, including functional, contextual and social dimensions. The concept of aesthetics is both multi-layered and ambiguous. Therefore, in order to better understand the experience of care aesthetics in relation to the built environment, the first task is to explore the different ways in which aesthetics (the aesthetic) can be defined in this context. The proposed typology of aesthetic dimensions as aspects of care for the built environment with regard to heritage care, which identifies a more specific care aesthetics (nine subcategories with the corresponding types of practices), does not claim to be exhaustive.

Aspects of (care) aesthetics include the following: **purposeful aesthetics** (a focus on the aesthetic properties of the utilitarian/functional objects that forms the so-called purpose-based beauty in specific social contexts); **relational aesthetics** (a focus on relational experience and social interactions in the arts, and the aesthetics of the socially engaged art: community art, new public art, pedagogical art projects, applied theatre, art interventions in space, artistic services, new performative art practices, etc.); **social aesthetics** (a focus on the social interactions and aesthetic experiences included in diverse social practices: temporary communities, participation, collaboration, experience of collective interaction, aesthetic conviviality – connections, meetings, encounters within various forms, such as workshops (for children), public discussions, walks, community dances, guided tours, shared meals, community cooking, public readings, film screenings, tea parties, garden parties, festivals, playing of board games, urban group workouts, etc.); **environmental aesthetics** (including non-art objects as well as the large environments and environments that blend the natural and human, such as gardens and sites of environmental art, thoroughly urban environments, and the spaces, places, and activities of everyday life); more-than-human aesthetics, the experience of human (and more-than-human) interdependence); **everyday aesthetics** (everyday culture, micro-aesthetic experiences in everyday life: food aesthetics, nursing practices, everyday creativity); **aesthetics of repair(ing)** (visible and invisible repairing in architecture, art and everyday life; maintenance art); **body aesthetics** (body practices and bodywork (executed through touch – tactile aesthetics), also so-called somaesthetic practices: a vast variety of pragmatic methods designed to improve our experience and use of our bodies: various diets, forms of grooming and decoration (including body painting, piercing, and scarification, as well as more familiar modes of cosmetics, jewellery, and clothing fashions), dance, yoga, hatha yoga, tai chi, massage, aerobics, bodybuilding, calisthenics, martial and erotic arts, and modern psychosomatic disciplines like the Alexander technique and Feldenkrais method; an embodied sense of connection: e.g. urban group workouts); **feminist and queer aesthetics** (shared identity, alternative modes of sociality, social activism: parades, demonstrations, public space interventions); **aesthetics of affects** (aesthetics of affective experience: emotional and affective labour (also overlapping with “immaterial” labour), affective witnessing; affective laboratories/experiments in curatorial/art practices, production of affects in the arts).

Table 1: Aspects of care and aspects of aesthetics in built environment heritage interventions (Fitz & Krasny, 2019; Mueller *et al.*, 2020; Onyszkiewicz & Sadowski, 2022; Schalk & Sustersic, 2009; Utting, 2024; Lepore *et al.*, 2016).

PROJECT	BUILT HERITAGE			CARE			
	Intervention type	Programme before intervention	Programme after intervention	Actors & agents	Strategic level	Aspects of care	Aspects of aesthetics
Recovery of the Irrigation System at the Thermal Orchards Caldes de Montbui, Spain, 2015 - by CICLICA, CAVAA	landscape rehabilitation	infrastructure facility, landscape, private gardens and orchards	landscape, public space, public gardens and orchards	architects, engineers, gardeners association, local government, municipal public space committee, researchers	SDG 6 SDG 11 SDG 12 SDG 13 SDG 15 SDG 17	accessibility, common good, community cohesion, environmental, responsibility, public health, resilience, self-sufficiency	aesthetics of repairing, environmental aesthetics, purposeful aesthetics, social aesthetics
Floating University Berlin, 2018 - by Raumlabor Berlin, Floating e.V. Association	landscape rehabilitation	rainwater retention basin	offshore campus for cities in transformation	activists, architects, artists, city and state administration, dancers, designers, local residents, musicians, corporations, scientists, students, schools and universities	SDG 4 SDG 11 SDG 13 SDG 17	accessibility, affordability, arts & culture, common good, community cohesion, diversity, education & innovation, environmental responsibility, liveability, playfulness, public participation, resilience, self-sufficiency, wellbeing	environmental aesthetics, purposeful aesthetics, social aesthetics
Superblock Model, Barcelona, Spain, 2016-2019 - by Ajuntament de Barcelona	urban fabric transformation	urban vehicular street fabric	inclusive urban street and open space fabric	associations, city council, district officials, local residents, planning experts	SDG 11 SDG 13 SDG 17	common good, community cohesion, environmental, responsibility liveability, playfulness, public health, public participation, safety, wellbeing	body aesthetics, environmental aesthetics, purposeful aesthetics, social aesthetics
Freie Mitte Nordbahnhof, Vienna, Austria, masterplan 2012 - by Studio VlayStreeruwitz & Care+Repair, 2017 - by Fitz & Krasny, Architekturzentrums Wien, TU Wien	adaptive reuse, urban landscape rehabilitation	post-industrial wasteland, railway station with warehouse and water tower	urban wilderness, promenades, playgrounds temporary venue for cultural, social and diverse economic uses, community garden	architects, artists, biologists, community workers, cultural workers, curators, housing corporations, immigrant communities, landscape architects, local residents, municipal planning department, musicians, railway company, refugees researchers, students	SDG 3 SDG5 SDG10 SDG11 SDG12 SDG13 SDG17	accessibility, arts & culture, common good, community cohesion, education & innovation, inclusiveness, liveability, playfulness, public participation, wellbeing	aesthetics of affects, aesthetics of repairing, body aesthetics, environmental aesthetics, feminist and queer aesthetics, purposeful aesthetics, relational aesthetics, social aesthetics
FARM Cultural Park, Favara, 2010 - by LAPS Architecture, Castelli Studio, Ochipinti & Parciannello	adaptive reuse, urban fabric regeneration, urban landscape rehabilitation	old town houses and gardens	cultural and educational centre in progress	architects, artists, citizens, designers, students, teachers, entrepreneurs, landscape architects, permaculture experts, private initiators, university	SDG 4 SDG 11 SDG 13 SDG 15 SDG 17	accessibility, affordability, arts & culture, common good, community cohesion, diversity, education & innovation, inclusiveness, liveability, playfulness, public health, public participation, resilience, safety, self-sufficiency, wellbeing	aesthetics of affects, environmental aesthetics, aesthetics of repairing, relational aesthetics, purposeful aesthetics, social aesthetics

PROJECT	BUILT HERITAGE			CARE			
	Intervention type	Programme before intervention	Programme after intervention	Actors & agents	Strategic level	Aspects of care	Aspects of aesthetics
Place Léon Aucoc, 1996 - by Lacaton & Vassal	maintenance works	public park	public park	city council, architects	SDG 11	affordability, common good, community cohesion, environmental, responsibility, liveability, resilience, wellbeing	environmental aesthetics, purposeful aesthetics, social aesthetics
Garden service, Edinburgh, 2007 - by Schalk & Sustarsic	revitalization of public space	mixed public and private areas (courtyard in the city centre)	community garden	architects, artist, curators, local inhabitants, cultural workers	SDG 3 SDG10 SDG11 SDG13 SDG17	arts & culture, accessibility, common good, community cohesion, education & innovation, inclusiveness, liveability, playfulness, public participation, wellbeing	aesthetics of affects, environmental aesthetics, everyday aesthetics, purposeful aesthetics, relational aesthetics, social aesthetics
Haus der Statistik, Berlin, 2015 - by ZUSammenKUNFT	adaptive reuse	offices	co-living, co-working, creative hub	architects, artist's collectives, city council, cooperatives, housing associations, social and cultural institutions and associations, real-estate companies	SDG 9 SDG 10 SDG 11 SDG 17	arts & culture, common good, community cohesion, education & innovation, inclusiveness, liveability, playfulness, public participation, safety, wellbeing	aesthetics of repairing, everyday aesthetics, purposeful aesthetics, social aesthetics
SER.MI.G, Turin, 2002 - by Comoglio Architetti	adaptive reuse	military barracks	multipurpose centre	architects, citizens, religious and charity organisation	SDG 2 SDG 3 SDG 4 SDG 10 SDG 11 SDG 16 SDG 17	accessibility, arts & culture, common good, community cohesion, diversity, education & innovation, environmental responsibility, liveability, playfulness, public participation, resilience, safety, self-sufficiency, wellbeing	aesthetics of repairing, environmental aesthetics, everyday aesthetics, purposeful aesthetics, social aesthetics
Transformation of 530 dwellings, Cité du Grand Parc, Bordeaux, France, 2016 - by Lacaton & Vassal, Druot, Hutin	building renovation	housing	housing	architects, public housing office	SDG 3 SDG 11	accessibility, affordability, environmental responsibility, liveability, public health, wellbeing	aesthetics of repairing, environmental aesthetics, purposeful aesthetics, social aesthetics

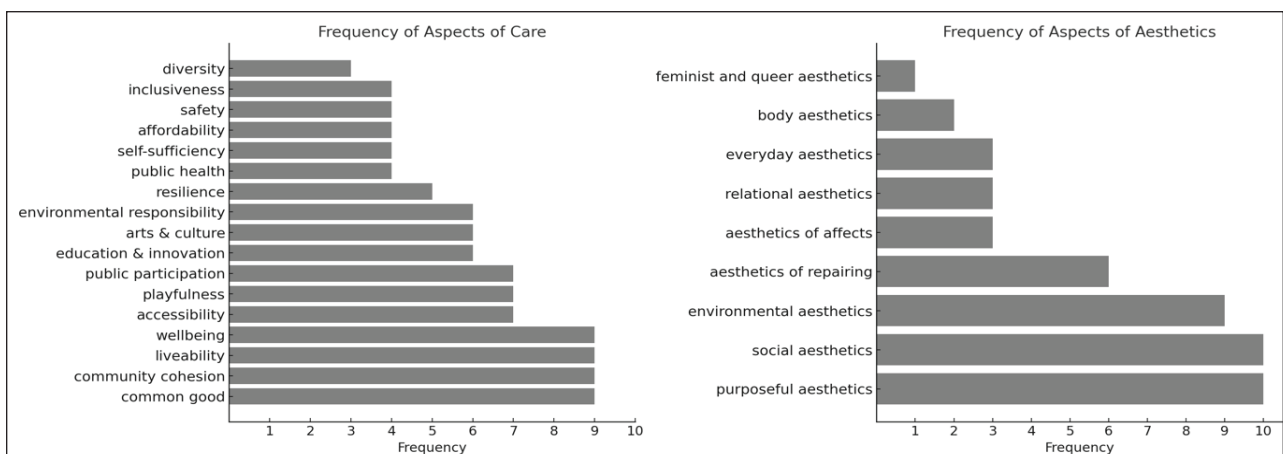

Figure 1: Frequency of appearance of aspects of care and aspects of aesthetics in selected projects (the visualization was created with the aid of the AI-based tool ChatGPT, developed by OpenAI).

DISCUSSION

Table 1 shows that the group of **care givers** comprises a heterogeneous set of **actors & agents**, with noteworthy contributions from the creative professions of architects, urban planners and artists, who play a pivotal role in each project.

Furthermore, the analysis of the **strategic orientations** reveals that **SDG 11 (Sustainable cities and communities)** is a pervasive element across all projects, thereby demonstrating a consistent commitment to urban resilience and sustainability. This finding indicates that creating sustainable urban environments is a central objective within the strategic goals of the majority of projects. It is noteworthy, however, that **SDG 13 (Climate action)** and **SDG 17 (Partnerships for the goals)** are also prominent strategic orientations. **SDG 17** is present in eight of the ten projects, thereby underscoring the pivotal role of partnerships in propelling these projects forward. Meanwhile **SDG 13** is present in six of the ten, reflecting the growing significance of confronting climate-related challenges. The analysis indicates the absence of several key SDGs, including **SDG 1 (No poverty)**, **SDG 7 (Affordable and clean energy)**, **SDG 8 (Decent work and economic growth)** and **SDG 14 (Life below water)**. This may be indicative of specific thematic focuses or gaps in the scope of these projects. It also indicates a potential avenue for future projects to enhance their engagement with underrepresented SDGs, particularly in light of the increasing interconnectedness of global challenges.

In order to identify the dominant elements of the aesthetics of care, it is essential to analyse the frequency of occurrence of **aspects of care in aspects of aesthetics** (Figure 1). The **aspects of care** most frequently represented in the projects analysed are the **common good, community cohesion, liveability and wellbeing**. These elements are present in nine of the ten projects. These aspects point to the collective focus on creating spaces that foster social inclusion, quality of life, and shared benefits for all stakeholders. Other aspects that appear with some regularity in more than half of the projects are **accessibility, playfulness, public participation, arts and culture, education and innovation, and environmental responsibility**. However, other aspects emerge as more specifically pertinent to certain projects, reflecting tailored responses to particular local or contextual challenges.

In examining the **aspects of aesthetics**, it becomes evident that **purposeful aesthetics** and **social aesthetics** are pervasive across all projects, reinforcing a commitment to meaningful design that not only serves

functional purposes but also fosters social connection. Additionally, **environmental aesthetics** emerge with notable frequency, manifesting in nine projects, which reflects the growing awareness of integrating natural elements into built environments. The **aesthetics of repair(ing)** is also discernible in over half of the projects, suggesting that regenerative approaches to existing structures are gaining importance. The remaining aspects, including **relational aesthetics, everyday aesthetics, body aesthetics** and **feminist and queer aesthetics** are less common but are associated with the distinctive character of specific projects. They may therefore offer a more nuanced exploration of the relationship between users and spaces. We thus might agree with Thompson (2023, 2) that a focus on aesthetics teaches us about micro-relations that are important for the quality of our lives, but also powerful means for critical evaluation of the quality of care.

CONCLUSION

The objective of this paper was to define the concepts of care aesthetics and care ethics and to relate them to the wider scope of understanding of (built environment) heritage interventions within the framework of interdisciplinary heritage science. Additionally, the objective was to identify and present the aspects of care and aesthetics in built heritage interventions within the context of global strategic orientations, while also tracing their local specificities.

Furthermore, the objective was to ascertain the frequency with which the various elements of care and aesthetics were observed in the selected case studies. It can be concluded that certain aspects of care and aesthetics are consistent across projects, while others are more context-specific. It can be observed that there is a broad acceptance of socially and environmentally pertinent issues in heritage interventions and regenerations, as evidenced by both care-related and aesthetic aspects. The aspects of care and aesthetics that are less prevalent and more specific are those that cater predominantly to minor target groups and interests. Nevertheless, they offer a higher diversity and showcase better inclusiveness. This suggests that future projects could benefit from a more comprehensive integration of these elements to further enhance the holistic and regenerative nature of the built environment. Concurrently, the objective was to devise a methodology that could be employed by planners, architects, and all the aforementioned stakeholders (actors and agents) to identify and assess interventions in the built environment in terms of care and aesthetics. This methodology can then be used in the planning of socially oriented projects that are inclusive and socially oriented.

OHRANJANJE PRETEKLOSTI ZA PRIHODNOST: ARHITEKTURA Z ZAPUŠČINO SKRBI IN ESTETIKE

Mojca PUNCER

Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta, Oddelek za likovno umetnost, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: mojca.puncer@um.si

Vesna ŽEGARAC LESKOVAR

Univerza v Mariboru, Fakulteta za gradbeništvo, prometno inženirstvo in arhitekturo, Oddelek za arhitekturo
Smetanova ulica 17, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: vesna.zegarac@um.si

Peter ŠENK

Univerza v Mariboru, Fakulteta za gradbeništvo, prometno inženirstvo in arhitekturo, Oddelek za arhitekturo
Smetanova ulica 17, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: peter.senk@um.si

POVZETEK

Namen članka je s pregledom referenčne literature identificirati razsežnosti skrbi z vidika dediščinske znanosti kot izrazito interdisciplinarnega področja. V tem primeru to vključuje filozofijo (filozofska estetika, politična filozofija in etika), arhitekturno teorijo in širšo teorijo skrbi, ki jih je potrebno zajeti v raziskavo za celovito obravnavo konceptov skrbi v arhitekturi in arhitekturno usmerjeni umetnosti (estetika skrbi, feministična etika skrbi). Izhodiščno vprašanje je, kako lahko koncept skrbi prispeva k preoblikovanju našega dojemanja praks prilagojene ponovne rabe grajene/arhitekturne dediščine. Pri tem uporaba koncepta »skrbi« namesto koncepta »varstva« kot okvira prinaša spremembe v razumevanje ohranjanja tovrstne dediščine kot prakse skrbi. V skladu s tem je cilj identificirati in ovrednotiti inovativne prakse skrbi pri prilagojeni ponovni rabi arhitekturne dediščine v Evropi, s poudarkom na družbenih inovacijah, angažiranosti in opolnomočenju skupnosti, kooperativnem upravljanju, vključevanju umetnosti in tehnologije ter estetskih razsežnostih teh procesov. Namesto prizadevanja za popolnoma nov pristop avtorje zanimajo projekti/primeri, ki kažejo na premik v perspektivi in arhitekturno stroko povezujejo z drugimi disciplinami na interdisciplinaren in vključujoč način. Premik v konceptu (ne le) arhitekturne dediščine vključuje vrednote, ki temeljijo na skupnosti in se nanašajo na kulturno raznolikost, okolje in družbena vprašanja ter bolj dinamično opredeljujejo dediščino kot sestavni del trajnostnega razvoja. Cilji članka so identificirati vidike skrbi in estetike pri analizi izbranih posegov v arhitekturno dediščino (grajeno okolje), določiti pogostost pojavljanja različnih vidikov in ugotoviti, ali obstaja skladnost med temi vidiki in globalnimi strateškimi usmeritvami. Poleg tega članek razvija novo metodologijo, ki bi jo lahko načrtovalci, arhitekti in različni deležniki (akterji in agenti) uporabili za prepoznavanje in vrednotenje posegov v grajeno okolje z vidika skrbi in estetike.

Ključne besede: dediščinska znanost, arhitektura, urbanistično oblikovanje, prilagojena ponovna raba, skrb, (filozofska) estetika, estetika skrbi, etika skrbi, sodobna umetniška praksa

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Awan, Nishat & Aya Musmark (2021):** Affective Witnessing: [Trans]posing the Western/Muslim Divide to Document Refugee Spaces. In: Jobst, Marko & Hélène Frichot (eds.): *Architectural Affects after Deleuze and Guattari*. London – New York, Routledge, 163–174.
- Berleant, Arnold (1992):** *The Aesthetics of Environment*. Philadelphia, Temple University Press.
- Berleant, Arnold (2005):** Ideas for a Social Aesthetic. In: Light, Andrew & Jonathan M. Smith (eds.): *The Aesthetics of Everyday Life*. New York, Columbia University Press, 23–38.
- Bishop, Claire (2012):** *Artificial Hells: Participatory Art and the Politics of Spectatorship*. London – New York, Verso.
- Bourriaud, Nicholas (2002):** *Relational Aesthetics*. Dijon, Les Presses du Réel.
- Brady, Emily & Jonathan Prior (2020):** Environmental Aesthetics: A Synthetic Review. *People and Nature*, 2, 2, 254–266.
- Carlson, Allen (2000):** *Aesthetics of the Environment: The Appreciation of Nature, Art and Architecture*. London, Routledge.
- Carlson, Allen (2019):** Environmental Aesthetics. In: Zalta, Edward (ed.): *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford, Stanford University.
- de Certeau, Michel (1984):** *The Practice of Everyday Life*. Berkely, University of California Press.
- Dewey, John (2005 [1934]):** *Art as Experience*. London, Penguin.
- Fischer, Berit (2023):** A Laboratory of Care: Active Micropolitics, Joyfulness, and Affectivity. In: Krasny, Elke & Lara Perry (eds.): *Curating with Care*. Abingdon, Routledge, 94–106.
- Fisher, Berenice & Joan Tronto (1990):** Toward a Feminist Theory of Caring. In: Emily K. Abel & Margaret K. Nelson (eds.): *Circles of Care: Work and Identity in Women's Lives*. Albany, SUNY Press, 36–54.
- Fitz, Angelika & Elke Krasny (eds.) (2019):** *Critical Care: Architecture and Urbanism for a Broken Planet*. Vienna – Cambridge – London, Architekturzentrum Wien – The MIT Press.
- Fitz, Angelika & Elke Krasny (2024):** Research Interview (Architekturzentrum Wien, 21. 8. 2024). Dictaphone recording held by the author Mojca Puncer.
- Hamington, Maurice (2004):** *Embodied Care: Jane Addams, Maurice Merleau-Ponty and Feminist Ethics*. Chicago, University of Illinois Press.
- Hardt, Michael (2007):** What Affects are Good for. In: Ticineto Clough, Patricia & Jean Halley (eds.): *The Affective Turn: Theorizing the Social*. Durham – London, Duke University Press, ix–1.
- Irvin, Sherri (ed.) (2016):** *Body Aesthetics*. Oxford, Oxford University Press.
- Kester, Grant (2004):** *Conversation Pieces: Community and Communication in Modern Art*. Berkely, University of California Press.
- Knabb, Ken (2006) (ed.):** *Situationist International Anthology*. Berkely, Bureau of Public Secrets.
- Krasny, Elke (2019a):** Architecture and Care. In: Fitz, Angelika & Elke Krasny (eds.): *Critical Care: Architecture and Urbanism for a Broken Planet*. Vienna – Cambridge – London, Architekturzentrum Wien – The MIT Press, 33–41.
- Krasny, Elke (2019b):** Care. *AA Files*, 76, 38–39.
- Krasny, Elke (2022):** Scales of Concern: Feminist Spatial Practices. In: Beitin, Andreas, Koch, Katharina & Uta Ruhkamp (eds.): *Empowerment. Art and Feminism*. Wolfsburg, Kunstmuseum Wolfsburg, 184–186.
- Krasny, Elke (2023):** Living with an Infected Planet: COVID-19, Feminism, and the Global Frontier of Care. Bielefeld, Transcript Verlag.
- Krasny, Elke & Lara Perry (2023):** Introduction. In: Krasny, Elke & Lara Perry (eds.): *Curating with Care*. Abingdon, Routledge, 1–10.
- Kunst, Bojana (2021):** Življenje umetnosti: prečne črtne skrbi [The Life of Art: Transversal Lines of Care]. Ljubljana, Maska.
- Lefebvre, Henri (1991):** *Critique of Everyday Life. Volume 1: Introduction*. London – New York, Verso.
- Lepore, Massimo, Pantaleo, Raul & Simone Sfriso (eds.) (2016):** *Taking Care: Designing for the Common Good*. Padova, BeccoGiallo.
- Mandoki, Katya (2007):** *Everyday Aesthetics: Prosaic, the Play of Culture and Social Identities*. Aldershot – Burlington, Ashgate.
- Merleau-Ponty, Maurice (2008 [1962]):** *Phenomenology of Perception*. London, Routledge.
- Mueller, Natalie, David Rojas-Rueda, Haneen Khreis, Marta Cirach, David Andrés, Joan Ballester, Xavier Bartoll, Carolyn Daher, Anna Deluca, Cynthia Echave, Carles Milà, Sandra Márquez, Joan Palou, Katherine Pérez, Cathryn Tonne, Mark Stevenson, Salvador Rueda & Mark Nieuwenhuijsen (2020):** Changing the Urban Design of Cities for Health: The Superblock Model. *Environment International*, 134. <https://doi.org/10.1016/j.envint.2019.105132> (last access: 2024-09-15).
- Nanay, Bence (2016):** *Aesthetics as Philosophy of Perception*. Oxford, Oxford University Press.
- Nanay, Bence (2019):** *Aesthetics: A Very Short Introduction*. Oxford, Oxford University Press.
- Onyszkiewicz, Jakub & Kajetan Sadowski (2022):** Proposals for the Revitalization of Prefabricated Building Facades in terms of the Principles of Sustainable Development and Social Participation. *Journal of Building Engineering*, 46. <https://doi.org/10.1016/j.jobbe.2021.103713> (last access: 2024-09-15).

O'Sullivan, Simon (2001): The Aesthetics of Affect. Thinking Art Beyond Representation. *Angelaki*, 6, 3, 125–135.

Parson, Glenn & Allen Carlson (2008): Functional Beauty. Oxford, Oxford University Press.

Peer, Christian (2015): The Shape of Knowledge Redistribution within Planning Cultures. The Question of Resistance in the Case of a Large-scale Urban Development Project in Vienna. <http://dx.medra.org/10.17418/planext.2015.1vol.01> (last access: 2024-09-15).

Puig de la Bellacasa, Maria (2017): Matters of Care: Speculative Ethics in More than Human Worlds. Minneapolis, University of Minnesota Press.

Puncer, Mojca (2019): Participatory Art, Philosophy and Criticism. *Filozofski Vestnik*, 40, 3, 241–260.

Rancière, Jacques (2009): Aesthetics and its Discontent. Cambridge – Malden, Polity Press.

Saito, Yuriko (2008): Everyday Aesthetics. Oxford, Oxford University Press.

Saito, Yuriko (2022): Aesthetics of Care: Practice in Everyday Life. London, Bloomsbury Academic.

Schalk, Maike & Apolonija Sustersic (2009): Taking Care of Public Space. *Architectural Research Quarterly*, 13, 2, 141–49.

Shusterman, Richard (2008): Somaesthetics and Care of the Self: The Case of Foucault. In: Shusterman, Richard (ed.): *Body Consciousness: A Philosophy of Mindfulness and Somaesthetics*. Cambridge, Cambridge University Press, 15–48.

Ståhlberg-Aalto, Freja (2019): The Aesthetics and Architecture of Care Environments: A Q Methodological Study of Ten Care Environments in Japan and the European Countries of Finland, Sweden, The UK, France and Austria. Doctoral Dissertations. Aalto, School of Arts, Design and Architecture, Department of Architecture, Aalto University, Aalto ARTS Books.

Sustersic, Apolonija (2013): Hustadt, Inshallah: Learning from a Participatory Art Project in a Trans-local Neighbourhood. Doctoral Thesis (artistic). Malmö, Faculty of Fine and Performing Arts, Malmö Art Academy, Lund University.

Thompson, James (2023): Care Aesthetics: For Artful Care and Careful Art. London – New York, Routledge.

Tronto, Joan, C. (2013): Caring Democracy: Markets, Equality, and Justice. New York, NYU Press.

Tronto, Joan, C. (2019): Caring Architecture. In: Fritz, Angelika & Elke Krasny (eds.): *Critical Care: Architecture and Urbanism for a Broken Planet*. Vienna – Cambridge – London, Architekturzentrum Wien – The MIT Press, 26–32.

Utting, Brittany (ed.) (2024): Architectures of Care: From the Intimate to the Common. London – New York, Routledge.

Veldpaus, Loes & Ana Pereira Roders (2014): Learning from a Legacy: Venice to Valletta. *Change Over Time*, 4, 2, 244–263.

Veldpaus, Loes & Hanna Szemző (2022): Heritage as a Matter of Care, and Conservation as Caring for the Matter. In: Gabauer, Angelika, Knierbein, Sabine, Cohen, Nir, Lebuhn, Henrik, Trogal, Kim, Videman, Tihomir & Tigran Haas (eds.): *Care and the City: Encounters with Urban Studies*. New York – London, Routledge, 194–203.

Woodhead, Charlotte (2023): Caring for Cultural Heritage. Cambridge, Cambridge University Press.

received: 2024-11-25

DOI 10.19233/ASHS.2025.18

THE IMPORTANCE OF INTERDISCIPLINARY SCIENTIFIC RESEARCH FOR THE CONTEMPORARY INTERPRETATION AND REVITALIZATION OF NEGLECTED ARCHITECTURAL HERITAGE: THE CASE OF NOVO CELJE MANOR NEAR ŽALEC (SLOVENIA)

Igor SAPAČ

University of Maribor, Faculty of Civil Engineering, Transportation Engineering and Architecture, Department of Architecture
Smetanova ulica 17, 2000 Maribor, Slovenia
e-mail: igor.sapac@um.si

Polona VIDMAR

University of Maribor, Faculty of Arts, Department of Art History, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenia
e-mail: polona.vidmar@um.si

ABSTRACT

This article addresses the issue of neglected architectural heritage through the example of Novo Celje Manor near Žalec in Slovenia and highlights the importance of interdisciplinary scientific research for the effective contemporary interpretation and revitalization of this segment of cultural heritage. Interdisciplinary research allowed for a thorough critical evaluation, correction, and supplementation of past studies and to prove that the Baroque Novo Celje Manor has evolved through a thorough transformation and expansion of the former Renaissance Plumberk Manor. The case demonstrates that interdisciplinary scientific research of neglected architectural heritage is significantly more effective than research limited to a single scientific discipline and that only such research can contribute to high-quality research results, forming the basis for planning successful sustainable revitalization of neglected architectural heritage.

Keywords: heritage science, architectural heritage, cultural heritage interpretation, Novo Celje Manor, social changes, interdisciplinary cultural heritage research, 3D reconstruction

L'IMPORTANZA DELLA RICERCA SCIENTIFICA INTERDISCIPLINARE PER L'INTERPRETAZIONE CONTEMPORANEA E LA RIVITALIZZAZIONE DEL PATRIMONIO ARCHITETTONICO TRASCURATO: IL CASO DEL MANIERO DI NOVO CELJE VICINO A ŽALEC (SLOVENIA)

SINTESI

Questo articolo affronta il tema del patrimonio architettonico trascurato attraverso l'esempio del maniero di Novo Celje, vicino a Žalec, in Slovenia, e sottolinea l'importanza della ricerca scientifica interdisciplinare per un'interpretazione contemporanea efficace e una rivitalizzazione di questo segmento del patrimonio culturale. Grazie alla ricerca interdisciplinare è stato possibile valutare criticamente, correggere e integrare le ricerche condotte in precedenza e dimostrare che il maniero barocco di Novo Celje si è evoluto attraverso una profonda trasformazione e ampliamento dell'ex maniero rinascimentale di Plumberk. Il caso dimostra che la ricerca scientifica interdisciplinare sul patrimonio architettonico trascurato è significativamente più efficace della ricerca limitata a una singola disciplina scientifica e che solo tale ricerca può contribuire a risultati di ricerca di alta qualità, costituendo la base per la pianificazione di una rivitalizzazione sostenibile e di successo del patrimonio architettonico trascurato.

Parole chiave: scienza del patrimonio, patrimonio architettonico, interpretazione del patrimonio culturale, maniero di Novo Celje, cambiamenti sociali, ricerca interdisciplinare sul patrimonio culturale, ricostruzione 3D

INTRODUCTION

For several decades, a particular issue of protecting older secular architectural heritage has been present in Slovenia.¹ This pertains to buildings dating from the 12th century to the late 19th century, which, due to societal changes in the 20th century, lost their original purpose and have not found a suitable replacement function, thus threatening their existence and heritage value. Besides 19th-century industrial architecture, this issue particularly encompasses castles and manors, among which many are early modern period manors (cf. Šumi, 1983, 9). Currently, there are approximately 75 smaller and larger early modern period manors in Slovenia that are empty and lack appropriate alternative uses. All are listed in the Slovenian national register of immovable cultural heritage, and the vast majority have the status of cultural monuments. Since the establishment of the Slovenian state in 1991, the approach has gradually taken hold that this type of cultural heritage can only be preserved through comprehensive renovations, which, within the broader spatial development, enable new contemporary uses or revitalization as a quality identity and environmental component of the living environment (cf. Fister, 2001, 15–17). Following this approach, and with financial support from the Republic of Slovenia and the European Union, several

larger castle buildings were renovated after 2004, subjecting the authentic building substance to more or less radical construction interventions. After the renovation work was completed, it became apparent that extensive renovations could not guarantee the successful revitalization of previously long-neglected architectural heritage, but they do inevitably mean the destruction of part of the authentic historical building substance and the historical significance of the building. This realization led to the development of new methods and alternative concepts for the preservation of neglected architectural heritage (Sapač & Bezjak, 2024). The new methods and concepts are based on the orientation that deep and interdisciplinary scientific research of neglected architectural heritage and a sufficiently comprehensive interpretation of all its key meanings should be sought, regular care and minor restorative interventions should replace extensive destructive construction work, and the approval of the implemented interventions should be secured for the broadest possible spectrum of people. As emphasized by one of the prominent contemporary conservation theorists, Salvador Muñoz-Viñas: “Conservation should not be regretted, suffered or merely ‘tolerated’ by the affected people, but instead admired, enjoyed and respected by as many people as possible. Conservation should not be imposed, but agreed upon” (Muñoz Viñas, 2011, 194).

Figure 1: Main facade of the Novo Celje manor, 2020 (Photo: I. Sapač).

¹ The research for this paper was carried out within the framework of the research programme *Art in Slovenia at a Cultural Crossroads* (P6-0061) and research projects *AID HCH – Break through in humanities and cultural heritage with artificial intelligence* (J7-60128) and *Heritage science and climate change: new research through an interdisciplinary approach and the use of artificial intelligence (AI)*, funded by the Slovenian Research and Innovation Agency.

Figure 2: Main facade of the Novo Celje manor, lithographie, around 1845 (private archive).

This paper, using the example of Novo Celje/ Neu Cilli Manor, presents and analyses the foundational approach to interdisciplinary scientific research as a basis for applying new methods and alternative concepts for the preservation of neglected architectural heritage. It is based on the thesis that only appropriately broad-conceived interdisciplinary scientific research allows for a heritage-appropriate interpretation and revitalization of neglected architectural heritage (Figure 1). The need for interdisciplinary scientific research of highly endangered cultural heritage of castles and manors in Slovenia was already pointed out by Nace Šumi in 1983, who called for the collaboration of historians, ethnologists, archaeologists, and art historians for conservation interventions on castle buildings and raising social awareness about

the importance of castle heritage (Šumi, 1983, 10–12). However, it began to gain widely used in scientific research practice only after 2000.²

NOVO CELJE MANOR AS A TYPICAL EXAMPLE OF NEGLECTED AND PROBLEMATIC QUALITY OLDER SECULAR ARCHITECTURAL HERITAGE

Novo Celje Manor on the outskirts of Žalec in the Savinja Valley in Slovenia, shaped in its current form 1756 by the architect Matthias Persky for Anton Count Gaisruck as a combination of the Novo Celje dominion's seat and a luxurious country noble residence, has been owned by the Municipality of Žalec since 1995 after decades of use for hospital purposes and unsuccessful renovation attempts for local business needs (Figure 2).³ Occasional events and exhibitions, which

² Since 2000, within the framework of the *Kronika* scientific journal, published by the Association of Historical Societies of Slovenia, individual thematic issues have been published with interdisciplinary scientific and professional reviews of individual prominent castle buildings in Slovenia. In 2011, the Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts in Ljubljana organized the interdisciplinary scientific symposium *Understanding the Castle: The Role and Meaning of Castles in Slovenian History*, which for the first time included a broad interdisciplinary scientific treatment of the phenomenon of castles (Preinfalk, 2012). In 2015, the Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts in Ljubljana conceived a new scientific book series, *Castellologica Slovenica*, dedicated to interdisciplinary studies of the most important castles and manors in Slovenia (cf. Lazarini & Preinfalk, 2018; Preinfalk et al., 2020a; 2020b).

³ About the owners, architecture and furnishing of the Novo Celje manor, cf. lastly Vidmar (2024), with relevant older literature.

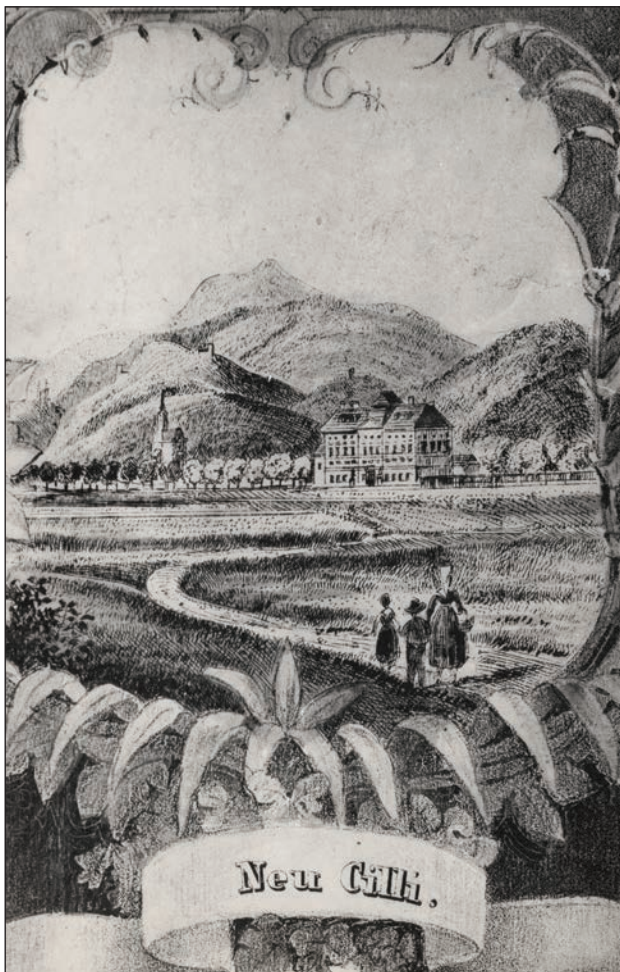

Figure 3: *Novo Celje Manor around 1840, lithographie published in the calender Erinnerung an die Steiermark für das Jahr 1841 (private archive).*

are diligently organized in the manor by employees of the Žalec Institute for Culture, Sports, and Tourism in collaboration with enthusiastic volunteers, strengthen awareness of the manor as an important historical and artistic value that transcends the local environment. Although the organizers sensitively adapt to the empty building and emphasize its spatial values and artistic qualities, they have not yet achieved the desired response that would contribute to answering the question of the long-term preservation and revitalization of the manor (Domjan, 2013, 36–37). The example of Novo Celje Manor clearly shows the need for the application of new methods and alternative concepts for the preservation of neglected and problematic older secular architectural heritage.

The choice of this manor for a case study is based not only on the expectation of renovation of the now empty building but also on the combination of circumstances that have contributed to the better preservation

of documentary written material on the history of the manor, visual sources, memoirs, and oral testimonies about life in the manor, as they have been preserved for other Slovenian castles and manors and are available to researchers from various disciplines. The current problems of Novo Celje Manor are mainly the result of two radical renovations in the 20th century. In 1930, Novo Celje was purchased from private ownership by the Drava Banovina, a province of the then Kingdom of Yugoslavia, and a psychiatric hospital was established in the manor and the outbuilding. Several additional buildings for hospital staff were constructed in the former gardens in the following years. The interventions continued during the time of the military hospital during World War II, when a radical reconstruction devastated and almost entirely erased the chapel. During the second renovation between 1983 and 1991, which envisioned “both the restoration or reconstruction of the most prominent architectural components, as well as the restoration of the manor park” (Stopar, 1992, 93) most of the hospital components were removed from the manor, including the kitchen and bathrooms, but after the ambitious demolition works were initiated, they were prematurely halted. The manor was then purchased by the Municipality of Žalec in 1995, but without the outbuilding and most of the associated lands, which passed into private ownership. On the municipal initiative, conservation documentation was prepared in the 1990s, stucco work was restored on the staircase and the hallway of the piano nobile, newer partition walls in the vestibule were demolished, and the chapel was partially reconstructed based on old photographs, and its ceiling painting was restored. The partially restored chapel, vestibule, staircase, and the hall, which survived the changes in function in the 20th century without significant alterations, are the

Figure 4: *Carl Reichert: Novo Celje Manor, lithographie, 1865 (private archive).*

Figure 5: Plumberk Manor around 1580, digital reconstruction attempt, view from the north-west side (made by Živa Kralj, Rok Rantaša and Katja Rihtarič based on the conceptual proposal by I. Sapač).

Figure 6: Plumberk Manor around 1685, digital reconstruction attempt, view from the north-west side (made by Živa Kralj, Rok Rantaša and Katja Rihtarič based on the conceptual proposal by I. Sapač).

only rooms in the manor that approach the image of the dominion's seat and country residence that were designed, built, and furnished after Anton Count Gaisruck purchased the Celje dominion in 1751 and the Plumberk/Brunnberg dominion in 1756 (Vidmar, 2024, 91–94). Gaisruck marked the transformation of the old Plumberk manor into the luxurious Novo Celje residence, where he transferred administrative, economic, and judicial functions from the old Celje castle, with an inscription in the chapel, declaring himself as the new Count of Celje/Cilli, and the splendour of the new dominion's seat followed the importance and glory of the Counts of Celje/Cilli.

The proclamation of the commissioner for the new Count of Celje/Cilli and the revival of the glory of the dynasty, which had been extinct for three hundred years, with its ruling and royal ambitions, are the basic premises for understanding the history and image of the manor after 1756 and the research on its predecessor, Plumberk manor. Unlike most castles and manors, research can rely on well-preserved documentation on the construction and furnishing of Novo Celje, visual sources, and older literature, as one of the first monographs on a Slovenian castle or manor was written about Novo Celje (Dunder, 1847). The monograph, titled *Styrian Paradise*, is a valuable source of information for the economic, administrative, and ecclesiastical history of the Plumberk and Novo Celje dominions, as well as the architecture and furnishings of the associated manors, but it requires critical reading, as the then-administrator of Novo Celje, Václav Jiří Dunder (1800–1872), did not write it from the standpoint of a neutral researcher but with the intent to sell the heavily indebted dominion as expensively as possible. The intentional exaggerations are not only evident in the listing of lands that were not owned by Hausmann but also in Dunder's descriptions, which present Novo Celje as the most magnificent noble building in the entire Savinja/Sann region,

one of the most beautiful manors in the monarchy, and the most beautiful building of all dominions in Inner Austria (Dunder, 1847, 97), and the romantic exaggeration about the age of the manor with its origins in the time of Lower Pannonian duke Pribina in the 9th century (Dunder, 1847, 35–37). Many of Dunder's exaggerations were only revealed upon the publication of the Slovenian translation and critical commentary (Zimmermann, 2016).

RESULTS OF HISTORICAL AND ART HISTORICAL ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT OF NOVO CELJE MANOR

The art-historical research conducted over the past four decades (cf. Stopar, 1977, 18; 1998, 7) was based on the assumption that Novo Celje Manor was a completely new construction in the third quarter of the 18th century and that it did not undergo any particularly significant changes until after 1930. An uncritical reliance on older references from the 19th century (cf. Dunder, 1847, 75) and a superficial analysis of the built forms replaced a more methodologically appropriate interdisciplinary research approach, which could have included a more precise analysis of all available historical written sources, a more detailed structural analysis of the built parts, systematic comparative analysis of old depictions and photographs of the manor, the valorisation of the results of archaeological excavations and dendrochronological research of the wooden elements of the roof, a specific research method of architectural archaeology, geophysical research with the ground-penetrating radar method, and thermographic analysis of the walls and ceiling structures (Figures 3–4). As a result, the inadequate research method led to erroneous deduction and incorrect conclusions, which in turn resulted in problematic foundations for planning the revitalization of the manor.

The current research has attempted to correct this deficiency of older research at least to a certain extent and has highlighted the need for further interdisciplinary-conceived research. By analysing the previously uncovered remains of older wall structures (cf. Weigl, 2000, 34; 2003, 74, 81),⁴ historical depictions of the manor, archival sources on the owners and inventory of the manor, and the general characteristics of 16th and 17th-century castle architecture in Styria, it was possible to revise older hypotheses and prove that Novo Celje Manor was created in 1756 as a radical renovation and expansion of an older architectural design, with a skillful Baroque transformation of the older Plumberk Manor. The Baroque reconstruction thoroughly and comprehensively covered the older architectural design, which was created in at least two independent building phases in the 16th and 17th centuries, so thoroughly that at first glance nothing indicates its presence (Figures 5–6).

Initially, the rather modest 5 × 4-axial three-story building with a vaulted entrance hall, which was built around 1580 by Sigmund Lord Schratzenbach, did not differ from the manors that the lower Styrian nobility built on their estates (e.g., Frajštajn/Freistein, Zgornja Polskava/Oberpulgau). The inventory of furnishings, compiled after the departure of the former owner and tenant Cyprian Qualandro in 1645, reveals that the ground floor had vaulted storage spaces, while the upper floors housed heated and unheated rooms equipped with at least 13 beds, furniture, numerous Turkish and embroidered fabrics, and the manor also contained pewter, majolica, copper, and brass vessels, a Venetian mirror, a clock, a musical instrument, and weapons (StLA, LR, K. 949, H. 1, Inventar). The inventory also mentions turkeys, wine vessels, fishing gear, and nets for catching hares and birds (StLA, LR, K. 949, H. 1, Inventar), which are relevant for further research into the history of the economy in the Savinja Valley. The second building phase, which was volumetrically defined after interdisciplinary research and then digitally visually reconstructed, was carried out around 1680 according to indirect archival sources and is associated with the previously almost unknown Miglio barons (Oman, 2023, 273–286; Vidmar, 2024, 27–77). The most important visual source for this phase is a depiction of the miraculous Virgin of Petrovče from the mid-18th century, which shows that brothers Tulio and Ferdinand Miglio added a seven-axial two-story building to the existing five-axial manor on the east, which extended only two window axes in width (Figure 7).

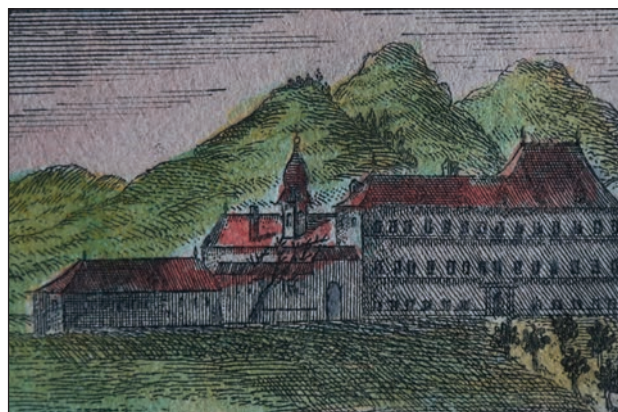

Figure 7: The Plumberk manor from the north side, pilgrimage image of the Virgin of Petrovče, first half of the eighteenth-century, detail (private archive).

The portal was moved to the west axis of the annex, and a new entrance to the inner courtyard was arranged at the extreme eastern part of this annex. The southern wing of the manor, which originally consisted only of an outbuilding on the west, still visible on the Franciscan cadastre, was extended eastward during Ferdinand Miglio's time, reaching the eastern wall, and the entire design had the shape of an almost perfect rectangle. Approximately in the middle of the southern wing, a chapel was arranged, as evidenced by the depiction of the bell tower on the depiction of the Virgin of Petrovče and the mention of a chapel with a small altar in the probate inventory after Ferdinand Miglio (StLA, LR, K. 723, H. 2, Nachlassinventar). With the reconstruction, they acquired a ceremonial hall, probably on the upper floor of the eastern extension of the original building. The furnishings of the reconstructed manor were more luxurious than decades earlier, since the inventory commissioners recorded 26 paintings in the baron's room, and the hall contained a sideboard of hardwood, old softwood tables, a map of Hungary, and twenty paintings (StLA, LR, K. 723, H. 2, Nachlassinventar). The most valuable items, especially silverware, Turkish items, and precious jewellery, were stored in the office of the provincial governor in Graz due to the mental health issues of Baron Ferdinand Miglio (StLA, LR, K. 723, H. 2, Spezifikation). Strictly confidential secret documents, handed over to nephews Tulio and Ferdinand Miglio by Giovanni Battista Casanova, who served as the permanent imperial envoy or resident in Constantinople from September 1665 to December 1672, were also

⁴ The documentation on the discoveries of older architectural elements in the current western wall of the entrance hall of the Novo Celje manor is kept by the Institute for the Protection of Cultural Heritage, Celje Regional Unit. We would like to thank Nataša Podkrižnik for the information and photos.

deposited there. A garden to the west of Plumberk Manor is confirmed by the mention of a gardener among Miglio's servants. Only through the examination of court files, which mentioned the theft of a large quantity of stone from a quarry belonging to the Žalec inhabitants (StLA, LR, K. 723, H. 2, Klage), was it possible to determine that around 1710, not only was the garden walled, but during the time of Karl Raimund Baron Miglio, a stable was built outside the walled area of the manor, depicted on the image of the Virgin of Petrovče and preserved in the western part of the current large outbuilding. The study of archival sources on the

last member of the Miglio family, the successful general and cuirassier regiment owner Franz Baron Miglio, did not bring new insights into the building history of the manor, but it was possible to ascertain that he was a significant donor to ecclesiastical institutions and that, in addition to epitaphs in the Church of the Virgin Mary in Petrovče, altars are also preserved in the Franciscan Church in Nazarje. It was also possible to supplement previous findings about the owners, as it was found that the Plumberk dominion was owned for four years by Franz's nephew Anton Baron Metzsch and his posthumously born daughter Maria Anna, before it

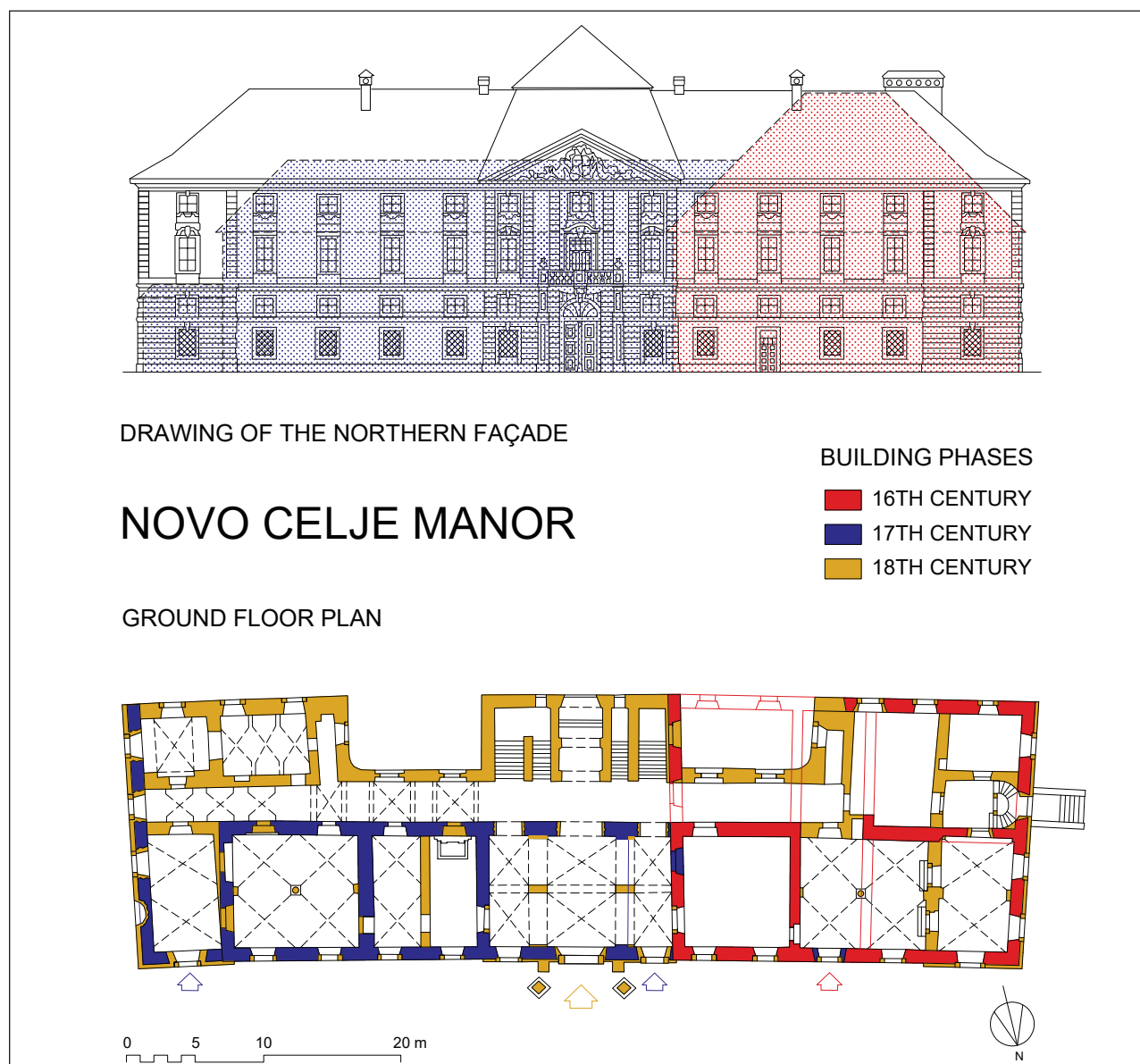

Figure 8: Drawing of the main facade and floor plan of the manor's ground floor with the three main phases of building development marked (drawn by I. Sapač).

Figure 9: *Novo Celje Manor around 1770, digital reconstruction attempt, view from the north-west side (made by Živa Kralj, Rok Rantaša and Katja Rihtarič based on the conceptual proposal by I. Sapač).*

Figure 10: *The main staircase in the Novo Celje manor, 2022 (Photo: I. Sapač).*

was sold by her guardian, Viennese lawyer Wolfgang Schrägl, to Anton Count Gaisruck on April 17, 1756 (Vidmar, 2024, 79).

With Count Gaisruck, who had already owned the Celje dominion for five years, a new period began, marked by extraordinary ambition, which is evident in Gaisruck's identification as the new Count of Celje and, in material terms, by the construction of a monumental building for which he employed the best architects, stucco artists, sculptors, painters, and other artists and craftsmen from the Inner Austrian lands. Their identification is made possible by extensive archival material, which was produced due to the indebtedness of Count Anton and his brother and heir Johann Karl Count Gaisruck, and has been thoroughly reviewed and analyzed several times (Weigl, 2000, 34–42; 2003, 74–80; Vidmar, 2016, 43–44; 2024, 107). The findings were supplemented by the latest research with the newly discovered probate inventories after Anton and Johann Karl Counts Gaisruck (KLA-BA-Verlässe- Sch. 16, Nr. 314; KLA-BA-Verlässe- Sch. 16, Nr. 315).

Igor Weigl (Weigl, 2000, 34; 2003, 74, 81) already doubted Dunder's claim that Gaisruck demolished the ancient Plumberk manor and that a park was planted in its place (Dunder, 1847, 75–76), followed by later researchers (cf. Stopar, 1998, 7), and during the current research, it was established that architect Matthias Persky (1716–1761) included the walls of the old manor in the plans for the luxurious Novo Celje Manor (Figure 8).

The older western five axes of the Plumberk Manor were preserved in their original form, except for the southern facade, the eastern part was expanded and extended by one axis, and the central part of the building was completely altered to create space for the vestibule, grand staircase, and hall (Figures 9–10).

The manor was also raised, and the layout of the rooms was changed. Due to the view mentioned by Dunder (1847, 76), the main building was not demolished, but rather the southern wing of the

Figure 11: *On one of the corners of the manor, older building elements processed by stonemasonry are used as a spoliation, 2022 (Photo: I. Sapač).*

Plumberk Manor, which housed the chapel. The stones from the demolished wing were used for the expansion and raising of the new manor, characterized by a distinctly mixed construction with stone and brick, visible on the peeled parts of the walls. A closer inspection also shows embedded fragments of older stone-carved elements that allegedly belonged to the Plumberk Manor (Figure 11).

Architect Matthias Persky succeeded in skilfully completely concealing the previous construction phases with the articulation of the exterior and creating the impression of a new construction. The choice of building type, with a monolithic central building with two mezzanines and without side wings, was more characteristic of manors for pleasure rather than dominion seats, and the design of the representative spaces in the central part followed Viennese architecture from around 1700, leading to unsystematic use of spaces by floors, further exacerbated by the financial difficulties of the Novo Celje owners. From the probate inventories after Anton and Johann Karl Counts Gaisruck,

it can be ascertained that instead of the usual count's and countess's apartments in the piano nobile, only the extreme ends of the piano nobile and five rooms in the western part of the upper mezzanine were furnished for family living, and the unsystematic use is also reflected in the rooms of the lower mezzanine and the ground floor (Vidmar, 2024, 129–131). The inventories also reveal the surprising fact that four of the most beautiful and largest rooms in the piano nobile remained only partially furnished for decades after construction and were used as storage (Vidmar, 2024, 130).

The excellently preserved documentation on construction and furnishing also reveals a discontinuity in construction and furnishing that is difficult to ascertain for other manors, conditioned by financial resources and the personal disposition of the client. The ambitious Anton Count Gaisruck, with the support of the efficient administrator Josef Daniel Novak, managed to nearly complete the construction, building furniture, and most of the stucco, stoves, sculptures, and paintings in only five years from the

Figure 12: Veit Königer: *Nymph from the staircase of the Novo Celje manor, around 1760, National Museum of Slovenia, Ljubljana* (© ZRC SAZU; Photo: Andrej Furlan).

Figure 13: Veit Königer: Herakles figures at the main portal of the Novo Celje manor, around 1760 (© ZRC SAZU; Photo: Andrej Furlan).

purchase of the manor until his death. In ten years of ownership, his less ambitious brother Johann Karl completed the large farm building according to Matthias Persky's plans, repaired damage caused to the ceilings and stuccos due to Anton's haste to complete the work as soon as possible, bought some furniture for the manor and decorated the hall with family portraits, all under financial supervision. In contrast, the contribution of Vinzenz Count Gaisruck (1754–ca. 1830) to furnishing the manor during his sixty years of ownership was negligible. The importance of understanding the ambitions, career, and life story of the commissioner for understanding architecture and furnishings is evident not only in quantity but also in quality, as Anton sought out the highest-quality artists available, while Johann Karl and especially Vinzenz settled for less skilled artists (e.g., painters Josef Cassian Gasser and Johann Vinzenz Lederwasch).

Knowledge of Anton Count Gaisruck's career and his few years living in Munich allows for a better understanding of his admiration for Bavarian Rococo and his employment of the Wessobrunn

stucco artist Josef Gebhard, who had already been residing in Ljubljana for several years (Resman, 2006, 472). With Anton's residence in Bavaria and supposed familiarity with the architectural and artistic commissions of German princes, it was possible to iconographically identify the female figures from the Novo Celje staircase, created around 1760 by sculptor Veit Königer and considered muses or Parcae since the publication of Dunder's monograph (1847, 104), as terrestrial and water nymphs (Vidmar, 2024, 154–155) (Figure 12). Anton Count Gaisruck used Königer's sculptural mastery to present him at the top of the grand staircase as a man enjoying the natural beauties of his rural residence in the company of nymphs, as a fervent devotee of the Immaculate in the chapel, and with two Hercules figures in front of the main portal as a hero who defeated the Nemean Lion and the Lernaean Hydra, and in a figurative sense, as a man who rose through his efforts and achievements in society (Figure 13). Anton Josef Lerchinger was entrusted with the ceiling painting of the grand hall, which was destroyed in the 19th century, and the

creation of painted wallpapers with motifs of the four elements for four rooms of the piano nobile, which are partially preserved in private and public collections (Badovinac, 1997, 40–42; Ratković, 1998, 79–90; Weigl, 2000, 40–42, 250; Vidmar, 2016, 53–66; 2024, 167–184).

The excellently preserved documentation also allows for the identification of artists and craftsmen who remained anonymous in other contemporary constructions, such as Celje locksmith Anton Zimmermann, carpenter Mihael Formacher, and glassmaker Mihael Stargeth, Graz potter Johann Thalhammer, painter and gilder Franz Josef Reich, and Wessobrunn stucco artists Josef Gebhard and Thomas Finsterwalder (StLA, LR, K. 241, H. 1, Spezifikation). Even more detailed are lists of Celje, Žalec, and local craftsmen who built the farm building on the orders of Johann Karl Count Gaisruck and under the supervision of Carniolan master builder Lorenz Prager (Vidmar, 2024, 243–245), as they are also important for the study of crafts in the Celje area.

After the bankruptcy of Vinzenz Count Gaisruck, the Novo Celje dominion was bought at auction in 1835 by the extremely enterprising citizen Josef Ludwig Hausmann (1794/1795–1856). (Figure 14). The dynamic period of his ownership, precisely described in the monograph by administrator Dunder (1847), raises numerous questions about Novo Celje as an economic centre, as Hausmann, following the model of his estate Landskron in Austrian Styria, opened several mines and coal mines on the Novo Celje dominion, planted numerous varieties of fruit trees as a member of the Pomological Society based in Frauenberg in Bavaria, established orchards, founded a distillery for brandy, fruit brandy, and vinegar, and was actively involved in the then-fashionable silkworm farming. Mulberry plantations, following the Italian model, which Hausmann also had depicted in lithographs, did not bring the expected profits but instead financial ruin. During this period, Novo Celje was also the home of the presumed first Slovenian poetess Fanny Hausmann (1818–1853). Although Hausmann's period is less interesting for architectural and art historians, he left his mark as an architectural patron with the construction of the nearby Plevna/Pliuna Manor, accessory buildings, and the then most modern greenhouse, and with the commission of lithographs for the monograph *Styrian Paradise* and writing paper, he is also significant for the history of graphics and graphic design. With the letterhead, he not only communicated to business partners the importance of the manor, factory, farm buildings, and garden, but with the coats of arms also proclaimed himself the successor of the Counts of Celje/Cilli and the Counts of Gaisruck (Vidmar, 2024, 274).

Dunder's monograph is also an example of successful market manipulation, as the author's exaggeration about the size of the estate, the profitability of the economy, and the grandeur of the buildings in 1849 led Konstantin Duke Salm-Reifferscheidt-Krautheim (1798–1856) and his family administrative council to decide to purchase Hausmann's estates (Vidmar, 2024, 292–293). The duke did not receive Novo Celje until around 1854 due to civil disputes between the buyer and seller, and Hausmann was accused of fraud (Stopar, 1992, 87; Zimmermann, 2016, 31; Vidmar, 2024, 293). Members of the Salm-Reifferscheidt-Krautheim (and Dyck) family, who owned Novo Celje until 1919, furnished the manor with furniture and artworks and also brought noble life into the previously empty rooms. Sources for studying their period in Novo Celje expand compared to earlier periods to newspaper sources, especially about the hop plantations introduced to the Savinja Valley by Leopold Duke Salm-Reifferscheidt-Krautheim and Dyck (1833–1893). Good cooperation with the descendant of the Salm dukes, Count Andreas Bardeau, also provided researchers with insight into privately preserved diary and memoir writings of Countess Eleonore Bardeau (1901–1976), who was born in Novo Celje, as well as the furniture that the Salm family took with them when selling the manor in 1919.

Sources for the period between 1919 and 1930, when Novo Celje was owned by Davorin Turković Baron of Kutjevo (1883–1944), which could be preserved in Croatian public archives and among the descendants of Baron Turković, have not yet been systematically researched. So far, the known purchase agreements with the Salms (1919) and Drava Banovina (1930), as well as extensive correspondence between Turković and the Banovina conservator Franc Stele, who endeavoured to have as many artworks as possible from Novo Celje, especially Königer's sculptures and painted wallpapers, purchased by Slovenian museums, are known (INDOK center, spisi Novo Celje). The National Museum in Ljubljana also received some applied art items, such as ceramic stoves, an overdoor wrought-iron grid, and candlesticks.

After 1930, the luxurious noble residence was transformed into a psychiatric hospital with extensive renovations, with the male ward in the manor and the female ward in the farm building. The tragic events of 1941, when the Nazis deported most of the inmates to be executed at Hartheim Manor near Linz, are currently the subject of historical research (Počivavšek, 2024, 8). Historical and ethnological research, with the participation of witnesses, is also being conducted for the period between 1945 and 1980, when Novo Celje housed

a hospital for lung diseases and a home for the elderly (Kreže, 2024, 10). The material remains of the hospital period in Novo Celje were almost entirely removed during the renovation in the 1980s, so the testimonies of employees and patients are extremely important for understanding the more recent history of Novo Celje.

ARCHITECTURAL INTERPRETATION OF THE DEVELOPMENT OF NOVO CELJE MANOR

Surprising new findings about the development of Novo Celje Manor between the 16th and 20th centuries, derived from an in-depth interdisciplinary research approach, are also of key importance for planning the revitalization of this cultural monument. In this process, it is crucial to go beyond the guidelines of individual scientific disciplines and achieve the most appropriate consensus within both the wider professional and lay public. Through scientifically grounded methods of architectural-historical

interpretation, the complex results of the analysis of the manor's construction genesis can be effectively verified and simultaneously made accessible to the general public through digital visualizations or virtual reconstructions, thereby contributing to the search for the most appropriate revitalization concept.

One of the co-authors of this contribution first attempted to interpret the Baroque design of the manor in 1992 using a three-dimensional analogous architectural method, in the form of a model that interprets the basic design characteristics of the manor's external structure and attempts to bring them closer to the general public (Figure 15).

This model proved to be a sufficiently useful basis for creating modern three-dimensional computer visualizations with simulation reconstructions of the main building development phases. The primary goal of these visualizations is to communicate the transformation of the summarized or condensed results of interdisciplinary research on the manor's building development to the general public as

Figure 14: Writing paper of Josef Ludwig Hausmann, 1848, Steiermärkisches Landesarchiv, Graz (© Steiermärkisches Landesarchiv).

Figure 15: *An attempt to interpret the baroque design of the Novo Celje manor with a model (made by I. Sapač, 1992).*

clearly and accessibly as possible.⁵ At the same time, it is, of course, necessary to ensure historical consistency and base the visualizations entirely on the results of scientific research, on professionally prepared monument documentation, and to allow for the verifiability of the final product. The most important indicators that influenced the architectural interpretation were analysis of architectural forms, analysis of materials and constructions, analysis of the functions of the whole and individual building parts in specific periods, and analysis of the position in a broader spatial context.

The process of architectural interpretation and the resulting computer visualization involved five consecutive phases: scientifically grounded evaluation of the results of previously conducted interdisciplinary research, qualitative selection of results derived from this evaluation, combining and creatively abstracting the selected results, creating the concept of the final interpretation, and finally, producing the digital visualization (Figures 16–18).

Each subsequent phase is necessarily more subjective than the previous one, with the depth and interdisciplinary orientation of the initial scientific research enhancing the legitimacy of the process and final result. Furthermore, architectural interpretation opens new additional research questions and questions related to choosing the most appropriate method for creating digital visualizations. For example, when interpreting the development phases from the 16th and 17th centuries, which are heavily obscured in the current building design, digital modelling had to rely on the plans of the existing state of the building, all recorded building fragments from before the mid-18th century, and historical depictions from before the mid-18th century, while also considering appropriate architectural analogies. In interpreting the late Baroque development phase from the third quarter of the 18th century, a particular interpretative challenge was the authentic colour scheme of the facades. The reconstruction attempt was based on analysing the

⁵ On the importance of computer visualizations of the past in modern times cf. Mlekuž Vrhovnik (2022, 63–69) and Zanier (2023, 30–32) with a comprehensive list of sources and literature.

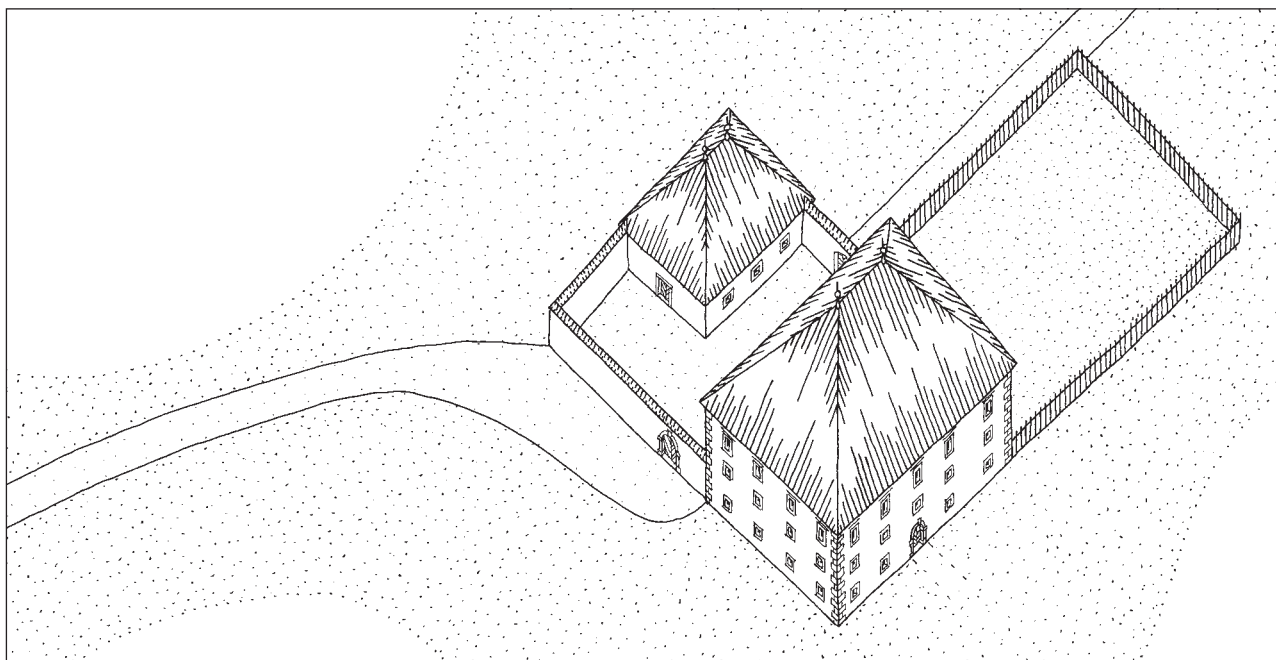

Figure 16: An attempt to reconstruct the image of the Plumberk manor in the second half of the sixteenth-century, an axonometric study as part of the working concept of the architectural interpretation of the building development of the manor (drawn by I. Sapač).

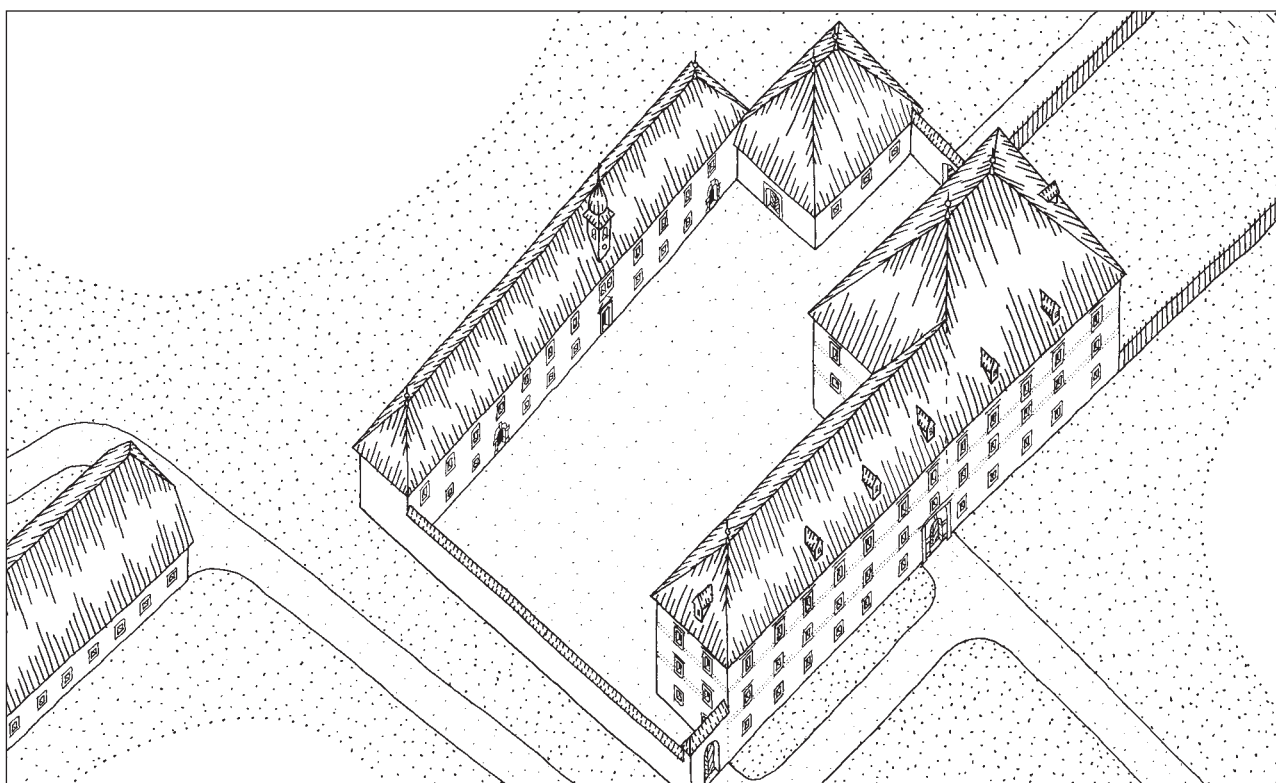

Figure 17: An attempt to reconstruct the image of the Plumberk manor in the first half of the eighteenth-century, an axonometric study as part of the working concept of the architectural interpretation of the building development of the manor (drawn by I. Sapač).

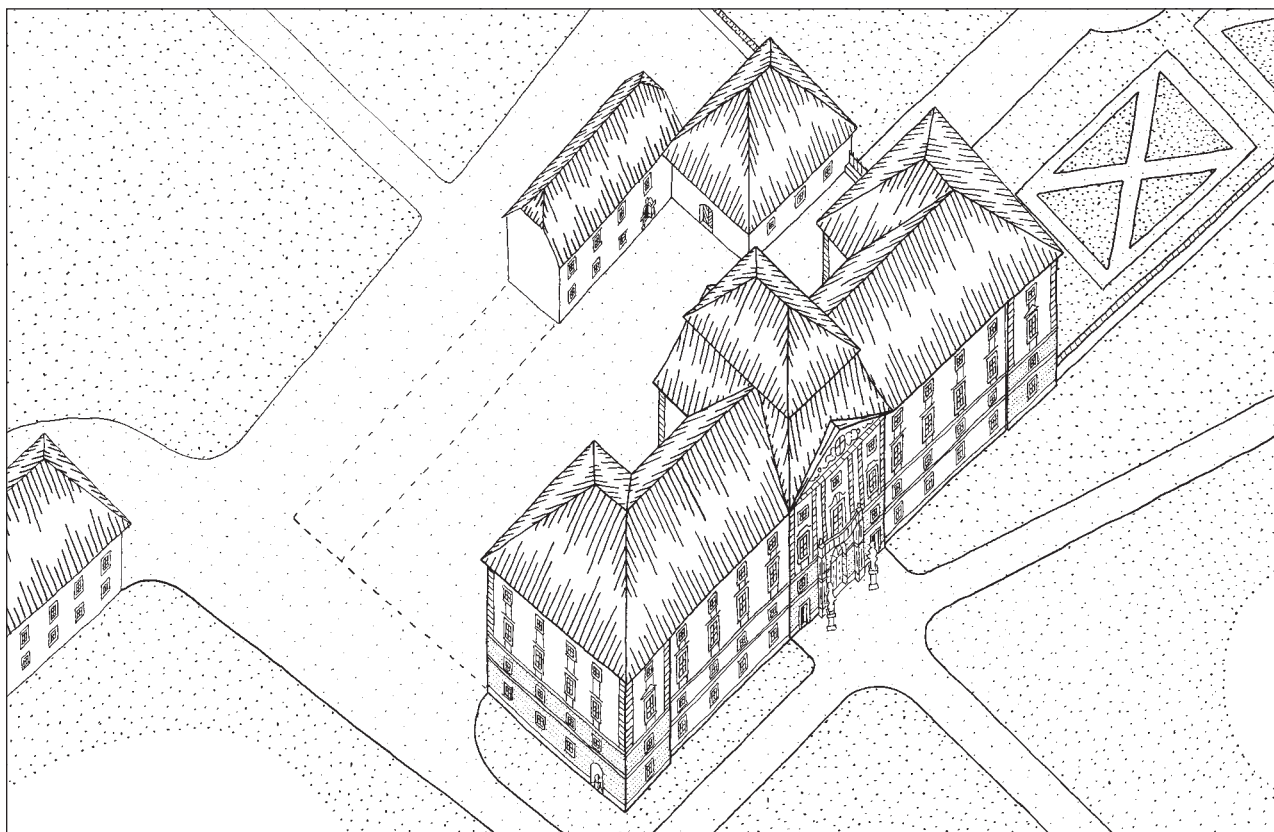

Figure 18: An attempt to reconstruct the image of the Novo Celje manor in the second half of the eighteenth-century, an axonometric study as part of the working concept of the architectural interpretation of the building development of the manor (drawn by I. Sapač).

remnants of colour layers visible on various parts of the building beneath the peeling latest facade colour layer.⁶ The existing model from 1992 served as a useful basic tool in defining the main elements that the digital visualization should convey; the main emphasis was on interpreting the built parts of the manor, with a higher degree of realistic depiction being appropriate due to the desire for usability and comprehensibility for the general public. Less documented historical garden areas and the surroundings of the manor were visualized in significantly more schematic forms, focused on presenting the main topographical, geomorphological, architectural, and landscape-architectural highlights.

As part of the creation of the final architectural interpretation concept and before producing the final digital visualization, the creation of traditional hand-drawn axonometric reconstruction drawings at a scale of 1:400 also proved to be a sensible part of the process in finding the most

appropriate form of visualization. These drawings made it possible to more objectively determine the architectural characteristics that should be particularly considered and highlighted in digital modelling (Figures 19–21).

Digital visualizations of the individual development phases of the manor, which are the final derivative of the architectural interpretation process, must, of course, be evaluated as more or less subjective and symbolic realistic constructs, marked by the context of contemporary times, the current stage of development of modern computer technologies, and the current stage of knowledge of the manor, regardless of the fact that they were created with full professional responsibility, taking into account a wide range of research results. As such, they emphasize that the original in real space is unique and irreplaceable, and that interpretation in a virtual environment, no matter how promising, visually attractive, and appealing it may seem, can

⁶ The analysis of the remains of the colour layers showed that in the second half of the 18th century, the manor had predominantly light yellow-toned facades, and in the 19th century, the original colour image was covered twice in a row with a dominant greenish colour, which changed the appearance and character of the late baroque architecture. After 1930, the facades were completely renovated and given their current dominant ochre colour image.

Figure 19: Plumberk Manor around 1580, digital reconstruction attempt, aerial view from the southwest side (made by Živa Kralj, Rok Rantaša and Katja Rihtarič based on the conceptual proposal by I. Sapač).

in no way replace it. Instead, it can only aid in its understanding and highlight the importance of its complete preservation and further interdisciplinary scientific research. In creating visualizations, it was crucial to recognize that modern interpretations of architectural heritage using digital visualizations are indispensable and that, despite their inherent partial subjectivity, they contribute to new scientific insights. Compared to analogous, hand-made architectural drawings, they allow for various arbitrarily determined views, verification, and changes in facade colour shades, more effective representation of material structures, as well as easy updating, supplementation, adaptation to different digital systems, printing of models for professional use, and miniature models for tourism purposes. As such, they can also serve as a means of communication with the broader public, contributing significantly to bridging the gap between scientific research and the resulting evaluation of architectural heritage and the lay public

by emphasizing the understanding of heritage and encouraging its preservation.

It seems that the visualizations produced may be further refined in the near future with the inclusion of new digital technologies and complemented with interpretations of individual interior spaces, where it may be possible to attempt the reconstruction of missing pieces of movable equipment based on data from archival sources, analogies, and the possibilities offered by the current development of artificial intelligence.

CONCLUSION

Interdisciplinary scientific research, which primarily relied on historical, art-historical, and architectural methods, made it possible to thoroughly critically evaluate, correct, and supplement previous research, which was based on individual scientific disciplines, and to prove that Novo Celje Manor in the 18th century, as a

Baroque *Gesamtkunstwerk* and one of the most representative noble residences in the Habsburg hereditary land of Styria, did not emerge as a new construction, as older research assumed, but as a creatively and comprehensively executed transformation of the older Renaissance manor Plumberk. Through historical and art-historical research methods, it was possible to deeply analyse and interpret the significance of the manor's owners between the 16th and 20th centuries, the development of the manor's construction genesis, and its artistic equipment, while architectural methods were used to verify the appropriateness of art-historical interpretation and to supplement it with architectural interpretation based on analogous and digital approaches. The research shows that in cases of addressing complex issues of neglected architectural heritage, it makes sense to involve a larger number of different scientific disciplines, which alone allows for a quality comprehensive contemporary interpretation of this heritage. The discussed case demonstrates that

only appropriately planned and conducted interdisciplinary scientific research can significantly enhance the cultural-historical significance of neglected architectural heritage, highlight numerous aspects of the material and immaterial that are overlooked without such an approach, draw attention to new meanings that are of great importance for the comprehensive contemporary interpretation and popularization of this heritage, and ultimately increase its contemporary utility value. This insight is especially important because interdisciplinary research of architectural heritage in conservation practice in Slovenia is still more of a hackneyed phrase than a self-evident way of working.

Based on interdisciplinary scientific research, the comprehensive interpretation of the discussed case of neglected architectural heritage presents it as an authentic and appealing synthesis of different layers of the monument, which do not necessarily have equivalent aesthetic value. It enables a scientifically accurate visualized representation of all

Figure 20: *Plumberk Manor around 1685, digital reconstruction attempt, aerial view from the southwest (made by Živa Kralj, Rok Rantaša and Katja Rihtarič based on the conceptual proposal by I. Sapač).*

the key phases of the manor's construction development, as well as a more competent conservation evaluation of individual architectural elements; for example, the possibility of deciding on the importance of younger components that may not have special heritage value at first glance due to their unattractive appearance, or more confidently defining necessary ongoing maintenance work to prevent the deterioration of the general condition and minor construction measures to enhance the monument's significance and functionality in the future.

Through the lens of the new comprehensive interpretation, which can thematically balance numerous very diverse aspects of the past, the issue of neglected and devastated architectural heritage can be more effectively brought closer to the general public and the argument can be made that even centuries-old masonry with traces of the passage of time or seemingly unattractive visible damage can form an interesting active platform

for contemporary life. Three-dimensional digital reconstruction models, created based on the interpretation of the findings of interdisciplinary research, can, for example, bring the former forms and meanings of the monument closer to the modern man without requiring the built reconstruction of missing or altered historical elements of the monument. An appropriately conducted comprehensive interpretation can prevent radical and necessarily destructive extensive modernization construction works and instead direct an alternative and more suitable method of revitalization, with minimal maintenance construction interventions and regular care, without erasing diverse historical layers, while consistently conveying messages that allow users of the monument to better understand and accept the current state of the historical building as a fragment of a former complex historical whole with material and immaterial elements.

Figure 21: Novo Celje manor around 1770, digital reconstruction attempt, aerial view from the southwest side (made by Živa Kralj, Rok Rantaša and Katja Rihtarič based on the conceptual proposal by I. Sapač).

The resulting concept for non-destructive revitalization, derived from in-depth interdisciplinary research and comprehensive interpretation, may also include the development guidelines of a regular maintenance and care program for the monument, which clearly defines and prioritizes measures to ensure the greatest possible preservation of the authentic monument substance of the building's constructed parts and its green areas. These development guidelines must clearly communicate the message that revitalizing neglected quality architectural heritage should not be conceived as a short-term, extensive, expensive, and

necessarily destructive construction site for the monument's substance, but rather as a continuous, never-ending process of maintenance, sensitive directed renovation, and living with historical buildings. In Slovenia, this advanced approach to addressing the issue of neglected architectural heritage is still only established on a very modest scale, and it is hoped that with the presented case study of Novo Celje Manor, it will become more firmly rooted as a standard in the efforts for balanced interdisciplinary scientific research, comprehensive protection, and effective revitalization of architectural heritage (Figure 22).

Figure 22: A view of the rear facade of the Novo Celje manor, 2020 (Photo: I. Sapač).

POMEN INTERDISCIPLINARNEGA ZNANSTVENEGA RAZISKOVANJA ZA SODOBNO INTERPRETACIJO IN REVITALIZACIJO ZAPOSTAVLJENE STAVBNE DEDIŠČINE: PRIMER DVORCA NOVO CELJE PRI ŽALCU (SLOVENIJA)

Igor SAPAČ

Univerza v Mariboru, Fakulteta za gradbeništvo, prometno inženirstvo in arhitekturo, Oddelek za arhitekturo
Smetanova ulica 17, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: igor.sapac@um.si

Polona VIDMAR

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za umetnostno zgodovino, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: polona.vidmar@um.si

POVZETEK

Članek na primeru baročnega dvorca Novo Celje pri Žalcu obravnava problematiko zapostavljene stavbne dediščine in izpostavlja pomen interdisciplinarnega znanstvenega raziskovanja za učinkovito sodobno interpretacijo in revitalizacijo tega segmenta kulturne dediščine. Z interdisciplinarnimi znanstvenimi raziskavami je bilo mogoče temeljito kritično ovrednotiti, korigirati in dopolniti v preteklosti izpeljane raziskave, ki so izhajale iz posamičnih znanstvenih disciplin, ter dokazati, da dvorec Novo Celje v 18. stoletju kot baročna celostna umetnina in ena od najbolj reprezentativnih plemiških rezidenc na ozemlju habsburške dedne dežele Štajerske ni nastal kot novogradnja, kakor so predpostavljale starejše raziskave, ampak z domiselno celovito izpeljano preobrazbo starejšega renesančnega dvorca Plumberk, ki je kot razmeroma majhna stavbna zasnova nastal v 16. stoletju in nato v 17. stoletju doživel prvo širitev. Z zgodovinskimi in umetnostnozgodovinskimi metodami raziskovanja je bilo mogoče poglobljeno analizirati in interpretirati pomen lastnikov dvorca med 16. in 20. stoletjem, razvoj gradbene geneze dvorca in njegove umetnostne opreme, z arhitekturnimi metodami pa preveriti ustreznost umetnostnozgodovinske interpretacije in jo dopolniti z arhitekturno interpretacijo na osnovi analognih in digitalnih grafičnih pristopov. V članku obravnavani in predstavljeni primer dokazuje, da je načrtno in uravnoteženo izpeljano interdisciplinarno znanstveno raziskovanje večplastnih in večpomenskih arhitekturnih dosežkov s statusom stavbne dediščine bistveno bolj učinkovito od raziskav, omejenih zgolj na posamično znanstveno disciplino, in da morejo samo tako izpeljane raziskave prispevati kakovostne raziskovalne rezultate, ki tvorijo neobhodno osnovo za načrtovanje uspešne trajnostne revitalizacije zapostavljene stavbne dediščine.

Ključne besede: dediščinska znanost, stavbna dediščina, interpretacija kulturne dediščine, dvorec Novo Celje, družbene spremembe, interdisciplinarne raziskave kulturne dediščine, 3D rekonstrukcije

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

Badovinac, Tanja (1997): Nekaj o opremi dvorca Novo Celje. *Argo*, 40, 2, 40–42.

Domjan, Alenka (2013): Tukaj. Nekoč in danes. *Umetnostna kronika*, 64, 36–37.

Dunder, Wenceslaw Georg (1847): Stiriens Eden. Das Santhal und die Umgebungen von Neu-Cilli in der südlichen Unter-Steiermark. In historischer, topographischer, pittoresker, ökonomischer, industrieller, montanistischer, thermaler, traditioneller und ethnographischer Hinsicht. Wien – Leipzig, Joseph Stöckholzer von Hirschfeld.

Fister, Peter (2001): Celovito varovanje stavbne dediščine / Integral protection of architectural heritage. *AR. Arhitektura, raziskave / Architecture, research*, 1, 15–17.

INDOK center, spisi Novo Celje – Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, Direktorat za kulturno dediščino, INDOK center. Ljubljana, spisi Novo Celje.

KLA-BA-Verlässe- Sch. 16, Nr. 314 – Kärntner Landesarchiv, Klagenfurt (KLA), Kärntner Landrecht, BA-Verlässe, Sch. 16, Nr. 314, Nachlassinventar nach Anton Graf Gaisruck, 8. 7. 1761, fol. 122r–166r (BA-Verlässe- Sch. 16, Nr. 314).

KLA-BA-Verlässe- Sch. 16, Nr. 315 – Kärntner Landesarchiv, Klagenfurt (KLA), Kärntner Landrecht, BA-Verlässe, Sch. 16, Nr. 315, Nachlassinventar nach Johann Karl Graf Gaisruck, 23. 11. 1770, fol. 45v–71r (BA-Verlässe- Sch. 16, Nr. 315).

Kreže, Karmen (2024): Pričevanja. In: Dvorec Novo Celje. Procesi spominjanja in pozabe. Dokumenti, pričevanja, sodobne likovne intervencije. Žalec, ZKŠT Zavod za kulturo, šport in turizem Žalec, 10.

Lazarini, Franci & Miha Preinfalk (ur.) (2018): Dvorec Betnava (Castellologica Slovenica, 1). Ljubljana, Založba ZRC.

Mlekuž Vrhovnik, Dimitrij (2022): Moč podob: pasti vizualizacij preteklosti. In: Čič, Ana (ed.): Dvorec Ravne. Med zgodovino in digitalnim. Pivka, Občina Pivka.

Muñoz Viñas, Salvador (2011): Contemporary Theory of Conservation. London – New York, Routledge.

Oman, Žiga (2023): Za pest češenj – maščevanje za zasedbo Plumberka. Primer medstanovske sovražnosti na Štajerskem v poznem 17. stoletju. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 33, 2, 273–286.

Počivavšek, Marija (2024): Novo Celje: čas bolnišnice. In: Dvorec Novo Celje. Procesi spominjanja in pozabe. Dokumenti, pričevanja, sodobne likovne intervencije. Žalec, ZKŠT Zavod za kulturo, šport in turizem Žalec, 10.

Preinfalk, Miha (ur.) (2012): Iz zgodovine slovenskih gradov. *Kronika*, 60, 3, 369–832.

Preinfalk, Miha, Oter Gorenčič, Mija & Renata Komič Marn (ur.) (2020a): Grad Turjak. Prva knjiga (Castellologica Slovenica, 2). Ljubljana, Založba ZRC.

Preinfalk, Miha, Oter Gorenčič, Mija & Renata Komič Marn (ur.) (2020b): Grad Turjak. Druga knjiga (Castellologica Slovenica, 2). Ljubljana, Založba ZRC.

Ratković, Dragana (1998): Dva ciklusa slika Lerchingerova kruga u Zagrebu. *Peristil*, 41, 1, 79–90.

Resman, Blaž (2006): Gebhard Josef. In: Allgemeines Künstler-Lexikon. Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker, 50. München – Leipzig, Saur, 472.

Sapač, Igor & Sonja Bezjak (2024): Grad Cmurek / Schloss Obermureck und seine Revitalisierung als Museum des Wahnsinns im Rahmen neuer Konzepte zur Erhaltung und dauerhaften Pflege des baulichen Erbes in Slowenien. *Denkmalpflege in Niederösterreich*, 70, 48–51.

StLA, LR, K. 241, H. 1, Spezifikation – Steiermärkisches Landesarchiv, Graz (StLA), LR, K. 241, H. 1, Spezifikation des Verwalters Josef Daniel Novak, 31. 7. 1761, fol. 145r–145v (LR, K. 241, H. 1, Spezifikation).

StLA, LR, K. 723, H. 2, Klage – Steiermärkisches Landesarchiv, Graz (StLA), LR, K. 949, H. 2, Klage der Bewohner von Sachsenfeld gegen Karl Raimund Freiherr von Miglio, 1710 (LR, K. 723, H. 2, Klage).

StLA, LR, K. 723, H. 2, Nachlassinventar – Steiermärkisches Landesarchiv, Graz (StLA), LR, K. 949, H. 2, Nachlassinventar nach Ferdinand Freiherr von Miglio, 22. 5. 1708 (LR, K. 723, H. 2, Nachlassinventar).

StLA, LR, K. 723, H. 2, Spezifikation – Steiermärkisches Landesarchiv, Graz (StLA), LR, K. 949, H. 2, Spezifikation der Silberwaren und Dokumenten in der eisernen Truhe aus Schloss Plumberg, 25. 3. 1699 (LR, K. 723, H. 2, Spezifikation).

StLA, LR, K. 949, H. 1, Inventar – Steiermärkisches Landesarchiv, Graz (StLA), LR, K. 949, H. 1, Inventar der Mobilien des Cyprian Qualandro im Schloss Prumberg, 10. 3. 1645 (LR, K. 949, H. 1, Inventar).

Stopar, Ivan (1977): Žalec in Novo Celje (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, 73). Ljubljana, Zavod za spomeniško varstvo SR Slovenije.

Stopar, Ivan (1992): Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. 3: Spodnja Savinjska dolina (Grajske stavbe, 3). Ljubljana, Založba Park.

Stopar, Ivan (1998): Dvorec Novo Celje (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, 93). Ljubljana, Ministrstvo za kulturo, Uprava za kulturno dediščino.

Šumi, Nace (1983): Mesto gradov in dvorcev v zgodovinskih znanostih in naši družbeni zavesti. *Varstvo spomenikov*, 25, 9–12.

Vidmar, Polona (2016): Slike in slikane tapete naročnika Janeza Karla grofa Gaisrucka za dvorec Novo Celje. *Acta historiae artis Slovenica*, 21, 1, 39–73.

Vidmar, Polona (2024): Novo Celje. Lastniki, arhitektura in oprema najlepšega dvorca v Savinjski dolini. Ljubljana – Žalec, Založba ZRC – ZKŠT Zavod za kulturo, šport in turizem Žalec.

Weigl, Igor (2000): Matija Persky. Arhitektura in družba sredi 18. stoletja (tipkopis magistrske naloge). Ljubljana, Filozofska fakulteta.

Weigl, Igor (2003): Zidava in opremljanje dvorca Novo Celje sredi 18. stoletja. *Varstvo spomenikov*, 40, 73–102.

Zanier, Katharina (2023): Simonov zaliv (Izola): poskusna digitalna 3D-rekonstrukcija rimske obmorske vile / Simonov Zaliv (Izola): Attempted digital 3D reconstruction of a Roman *villa maritima*. *Varstvo spomenikov*, 53, 25–63.

Zimmermann, Peter (2016): Po poteh Vencslava Jurija Dunderja skozi Štajerski raj. Savinjska dolina in Novo Celje / Auf Wenzel Georg Dunder Wegen durch Stiriens Eden. Das Santal und Neucilli. Žalec, ZKŠT Zavod za kulturo, šport in turizem Žalec.

NASTAVKI UMETNE INTELLIGENCE V LIKOVNOSTI IN ETIKA NJIHOVE UPORABE

Nataša SMOLIČ

Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta, Oddelek za likovno umetnost, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: natasa.smolic@um.si

IZVLEČEK

Članek obravnava problematiko uporabe generatorjev umetne inteligence kot oblike pasti, ki lahko kreativnega posameznika zavede v ponarejanje. Pojasnjuje problematiko avtorstva in prilaščanja v likovni umetnosti. Primerjalno problematizira izobraževanje na umetniških akademijah, kjer še danes poučujejo v smislu zgledovanja po starih in sodobnih mojstrih. Omenja uporabe tehničnih pripomočkov na področju likovnih umetnosti in jih primerja z najnovejšo tehnologijo. Opisuje primere dobre prakse interdisciplinarnega sodelovanja umetnostnih strok in umetne inteligence v restavratorskih in raziskovalnih posegih na področju kulturne dediščine. Omenja možnosti iskanja novih idej in spodbude kreativnemu uporabniku na področjih likovne umetnosti. Poudarja obljube pomoči v učnem procesu in hkrati izpostavlja problematiko etike uporabe umetne inteligence v izobraževanju.

Ključne besede: likovna umetnost, ponarejanje, prisvajanje, kreativnost, kulturna dediščina, etika

APPLICAZIONI DELL'INTELLIGENZA ARTIFICIALE NELLE ARTI VISIVE E L'ETICA DEL LORO UTILIZZO

SINTESI

L'articolo affronta il problema dell'uso dei generatori di intelligenza artificiale come una forma di trappola che può indurre l'individuo creativo alla contraffazione. Spiega le questioni relative all'autorialità e all'appropriazione nelle arti visive. Problematizza in modo comparativo l'istruzione nelle accademie di belle arti, dove ancora oggi si insegna emulando i maestri antichi e moderni. L'articolo menziona l'uso di strumenti tecnici nel campo delle arti visive, paragonandoli alle tecnologie più recenti. Descrive esempi di buone pratiche di cooperazione interdisciplinare tra le discipline artistiche e l'intelligenza artificiale negli interventi di restauro e ricerca nel campo del patrimonio culturale. L'articolo accenna alle possibilità di ricerca di nuove idee e di stimoli per l'utente creativo nel campo delle arti visive. Sottolinea le potenzialità di questo strumento come aiuto nel processo di apprendimento, mettendo al contempo in rilievo le questioni etiche relative all'uso dell'intelligenza artificiale nell'istruzione.

Parole chiave: arte visiva, contraffazione, appropriazione, creatività, patrimonio culturale, etica

UVOD¹

Članek osvetljuje nekaj izbranih problematik v širšem referenčnem okviru umetnosti in hitrega tehnološkega napredka umetne inteligence (UI), ki ji ponuja veliko možnosti uporabe. Vendar so te zaenkrat nakazane le v nekaj izjemnih poskusih in realiziranih projektih, ki kot vzorčni primeri delujejo nadvse vabljivo.

V raziskovalno esejski obliki primerja sodobne in zgodovinske situacije, ki so pripomogle k razvoju stroke. V ospredje postavlja vprašanja:

- Ali je UI nova oblika pasti, ki kreativnega posameznika zavede v ponarejanje?
- Ali je kopiranje poklon izvirnemu avtorju ali preprosto kraja njegovega intelektualnega in kreativnega dela?
- Ali velja, da je apropiacija (prisvajanje, priposestvovanje) tako v preteklosti kot tudi danes etično in moralno vprašljiva?
- Ali se uporaba UI generatorjev pri ustvarjanju na področju likovnih umetnosti razlikuje od uporabe tehničnih pripomočkov v zgodovini?
- Ali UI lahko pomaga pri iskanju novih idej in spodbujanju kreativnosti uporabnika?
- Ali je strah pri uporabi UI in njenih generatorjev v umetnosti in umetniškem izobraževanju upravičen?

PONAREJANJE IN NELAGODJE

Ali je UI zgolj odlična pomočnica za ustvarjanje ponaredkov? Stara past, ki jo nastavlja, je možnost z gledovanja in kopiranja z namenom narediti odličen ponaredek. Prav to se je zgodilo marca 2023 na Sonyjevem fotografskem tekmovanju za svetovno nagrado (*Sony World Photography Awards*; World Photography Organisation, 2024). Delo nemškega fotografa Borisa Eldagsena je bilo izbrano za glavno nagrado v kategoriji kreativna fotografija. Dobitnik jo je zavrnil s pojasnilom, da je nastala s pomočjo UI generatorja slik DALL-E2 (Parshall, 2023) (slika 1). Od ustanovitve leta 2007 je to eno največjih in najuglednejših fotografskih tekmovanj na svetu. Na njihovi spletni strani piše, da se zavzemajo za čim širše sodelovanje, zato je udeležba odprta za vse in brezplačna. Natečaj deluje kot pregled vseh raznolikosti današnje fotografije in izpostavlja avtorje, ki pripovedujejo zgodbe našega časa. S svojim edinstvenim dometom dviguje kariere fotografov na višjo raven (SWPA, 2024). Eldagsen se je tekmovanja udeležil kot provokator, saj ga je zanimalo, ali so organizatorji in njihove žirije pripravljeni na prepoznavanje in ločevanje fotografije, ki jo je ustvaril človek, od tistih, pri katerih je sodelovala UI. Izkazalo

Slika 1: Boris Eldagsen, *Pseudomnesia: The Electrician*, 2022 (z dovoljenjem avtorja).

se je, da niso. To je sprožilo polemiko, kdaj in ali sploh fotografije, narejene s pomočjo UI, lahko obravnavamo kot umetnost. Na vprašanje, ali bi s prostim očesom lahko prepoznali, da je delo nastalo s pomočjo UI, je odgovoril pritrdilno, češ da so se zaradi navodil UI generatorju slik spremenile značilnosti barv, oblika prstov, dlani in še kaj. Kdor se ukvarja z UI generatorji, bi takoj opazil pomanjkljivosti in zdaj, ko smo opozorjeni, jih vidimo vsi. Eldagsen je poudaril, da je večkrat sodeloval pri poskusih prepoznavanja in ločevanja avtorskih fotografij in tistih, generiranih z UI. Samo v enem primeru je zgrešil. Istočasno pa je pojasnil, da to velja za fotografije, ki jih je videl do sredine leta 2023 in da je prepričan, da bo UI do konca leta toliko napredovala, da fotografij več ne bomo ločili. Po njegovem mnenju to ni problematično pri umetniški fotografiji,

¹ Članek je nastal v sklopu projekta: Dediščinska znanost in podnebne spremembe: nove raziskave z interdisciplinarnim pristopom in uporabo umetne inteligence.

Slika 2: Miles Astray, *Flamingone*, 2024 (z dovoljenjem avtorja).

pomisleki se pojavijo ob reportažni fotografiji. V zelo bližnji prihodnosti bo treba razmisliti o terminologiji in realističnih fotografij, ustvarjenih z UI, ne bomo več smeli imenovati fotografije, saj to niso. V javnosti se je že pojavil predlog za nov izraz *promptography* (*promptografija*). Izraz *prompten*² je dovolj obširen in omogoča razumeti, da gre za končni izdelek, ki daje videz risbe, slike, fotografije. Naslednji korak bo razmislek o odnosu med promptografijo in fotografijo. Ali sodita v isto kategorijo in sta lahko skupaj predstavljeni v muzejih ali galerijah, na festivalih in natečajih? Poti nazaj, v čas analogne fotografije, ni več. Treba bo razmisliti in najti nove razvrstitve, pravi avtor v intervjuju ob nagradi (Parshall, 2023).

Živimo v zelo zanimivi dobi in občasno nas prevzame občutek, da nismo kos tehnološkemu napredku, da nas je ta že prehitel. Potolažimo in celo nasmehnemo pa se lahko ob rezultatih natečaja za fotografijo, nastalo s pomočjo UI, istega Sonyjevega tekmovanja. Aprila 2024 je kanadski fotograf Miles Astray predložil fotografijo, ki ni bila obdelana z UI (slika 2). Poskusil je in uspelo mu je dokazati, da vsebina, ki jo ustvarja človek, še ni izgubila na

relevantnosti. Fotografija prikazuje plamenca s stran obrnjeno glavo na peščeni obali in z oceanom v ozadju, naslovljena je *Flamingone*. Naslov, podoba in celoten zaplet natečaja nosijo raznolike in celo ikonografsko zanimive pomeni. Plamenec je simbol lepote, bogastva, romantike, harmonije in tudi ravnovesja, ker pogosto stoji na eni nogi. Astray je sicer ptico posnel stabilno stoječo na obeh nogah, zato pa mu je uspelo v objektiv ujeti hip, ko je dolgi vrat in glavo obrnila tako, da se zdi, kot da ju sploh nima. Morda lahko fotografijo interpretiramo prav kot sarkastičen odziv na brezglavo hitenje v uporabi nečesa, UI, česar še ne obvladujemo. Žirija je verjetno z velikim navdušenjem sprejela fotografijo kot vrhunski dosežek UI in s tem dokazala, kar je napovedal že Eldagsen, da ne moremo več ločiti med njenim in človeškim izdelkom. Kako je mogoče, da je žirija fotografijo napačno prepoznala, lahko morda pojasnimo s tem, da se ljudje naravno nagibamo k temu, kar pričakujemo in zato to tudi vidimo. Astray je poudaril, da dejstvo, da sta ga tako žirija kot javnost izbrali za nagrajenca, ni le njegova zmaga, temveč zmaga za mnoge ustvarjalce (ArtReview, 2024).

² Takojšen, brez odloga oziroma zamude. Prompti so izraz za navodila UI generatorju. Slika nastane na podlagi prompta.

Oglejmo si natančneje prikazana motiva na obeh delih, Eldagsena in Astraya. V prvem primeru je fotograf predstavil črno-belo fotografijo, na kateri vidimo ženski, mlajšo v prvem planu in starejšo v drugem. Druga prvo ljubeče objema oziroma prijema s hrbtne strani za obe rameni. Delo nosi naslov *Pseudomnesia: The Electrician*; prvo besedo naslova bi lahko prevedli kot *Lažni spomin*. Eldagsen je pripadnik generacije rojenih po drugi svetovni vojni. Njegov oče je postal s šestnajstimi leti nemški vojak. O vojni se po njenem koncu v družinah ni govorilo. Po očetovi smrti je našel družinsko fotografijo iz štiridesetih let prejšnjega stoletja, kar ga je spodbudilo, da je začel zbirati fotografije iz tega obdobja.

V obeh primerih sta podobi nekoliko nenavadni in zato morda nelagodni. Eldagsenova nostalgичno predstavlja zgodbo, ki se zares ni zgodila, a bi bila mogoča. Kaže izmišljeno situacijo, ki bi bila mogoča v času vojne, prežetem z žalostjo, izgubo, strahom. Spominja tudi na seanse s tako imenovano pozunanjeno substanco ali ekto plazmo, s katerimi so se ljudje tolažili in so bile v Freudovem času pogoste (Smolič, 2015, 145–161). Žalujejo, predvsem premožni, ki so seanse »strokovnjakom in znanstvenikom« lahko plačali, so pogosto na ta način iskali odgovor, kje se nahajajo ljubljene družinski člani, izginuli v času vojne. Ker je podoba starejše ženske nekoliko nejasna, predvsem njene dlani, jo morda lahko vidimo tudi kot ekto plazmičnega duha.

Eldagsenove fotografije so bile vedno plod domišljije, in ko se je pojavila UI, jo je sprejel z naklonjenostjo. Široko fotografsko znanje je lahko uporabil za navodila generatorju, pri čemer je za zadovoljiv izdelek pogosto potrebnega kar nekaj časa, včasih tudi več dni. Nastala je promptografija, ki jo je za natečaj zvičajno predstavil kot avtorsko fotografijo. Tako za njegovo avtorsko kot z UI generirano delo velja, da so najboljše tiste podobe, ki jih nismo imeli v mislih, temveč so se zgodile v procesu. V drugem primeru Astrayev *Flamingone* vzbuja nelagodje, saj je avtorju uspelo ujeti trenutek, ko se glava in vrat skrijeta za telesom. Tako naravni anatomiji ptiča umanjka ključni komunikativni del in gledamo le telo na dveh nogah. Podoba nas spomni na ekološke zagate in posledice, ki jih zaradi človeške nepremišljenosti s posegi v naravo plačujejo najranljivejši, živali in z njimi celoten ekosistem. Ta in podobne fotografije so stalnica v Astrayevem delu, saj kot svetovni popotnik iskreno fotografira sodobnost, tako privlačne kot zaskrbljujoče motive. Pri tem se ne omejuje, upodablja krajino, ulične prizore, drzno dokumentira mestno kulturo in nenavadna srečanja z živalmi. Posebnost tega motiva ga je spodbudila k provokaciji pri udeležbi na natečaju. Pomenljiva pa je tudi besedna igra, ki se ponuja

ob naslovu *Flamingone* ali v slovenskem prevodu *Plamenec, ki je že odšel*. Saj se je zgodilo prav nasprotno: fotografija je postala viralna.

Obe deli, Eldagsenova promptografija in Astrayeva fotografija, sta zavedli človeško presojo, ker vidimo to, kar želimo videti. Ali drugače, napačno presojo obeh žirij in javnosti lahko razumemo s teorijo *nelagodja* ali *das Unheimliche* Sigmunda Freuda (Freud, 1994). Nelagodje je za človeka obenem grozljivo in tudi privlačno. Domačnost motivov pritegne, njihova umetniška predrugačenost pa jih naredi nedomače in zato nelagodne, včasih strašljive.

AVTENTIČNOST IN AVTORSTVO

Eldagsen in Astray sta se zavestno odločila delovati proti navodilom razpisov, in čeprav sta »goljufala«, sta prepoznana kot junaka. Takšni primeri sodobno stroko silijo k natančnejšemu razmisleku ter uporabi starih in novih sredstev za prepoznavanje avtentičnosti izdelkov.

Fotografa sta ustvarila izvirni deli, enkrat z uporabo UI in drugič brez, vendar nista izkoristila in zlorabila avtorstva katerega izmed umetniških del, ki so danes prosto dostopna na spletu. Prav to pa je eden izmed največjih strahov sodobnih umetnikov in ustvarjalcev, tistih, ki si svoje mesto tudi v osnovnem eksistencialnem pomenu šele ustvarjajo. Umetnostni trg 21. stoletja je pretežno na spletu, zato morajo biti tam prisotni tudi umetniki s svojimi deli in pri tem morajo ali bi morali biti zaščiteni. Bojijo se, da bo UI kopirala njihova dela, njihove ideje in jih uporabila na trgu. Zato že nastajajo in se uporabljajo programi, s katerimi lahko avtorji na spletu zaščitijo svoja dela. Univerza v Chicagu je, na primer, oblikovala dva programa za oviranje UI pri branju umetniških del, *Glaze* in *Nightshade* (Glaze, 2024). Oba programa zmedeta UI bralnike, tako da je del slike npr. neberljiv ali, še boljše, sliko prebere popolnoma drugače. Zelo poenostavljena razlaga bi bila, da psa razbere kot mačko. Umetniška dela oziroma njihovi posnetki, fotografije, ki jih umetniki ali prodajna galerija naložijo na splet, naj tako ne bodo prosto dostopna UI, njeni predelavi, uporabi in finančni zlorabi. Tovrstni motilci so trenutno najboljša zaščita, vendar ni stoodstotna in tudi ni trajna. Bolj ko se bo UI krepila, šibkejša bo njihova zaščita. V nadaljevanju umetnikom in njihovim zagovornikom ostaja še možnost glasnega ozaveščanja potrošnikov in tožbe ter javni pozivi proti velikim korporacijam, kot sta Microsoft in OpenAI. Seveda bi bilo boljše, če bi bili že v izhodišču bralniki in UI generatorji oblikovani tako, da bi uporabniku onemogočili zlorabo, vendar bi bilo zato toliko manj privlačni.

Slikar 19. stoletja Théodore Rousseau je izjavil: »Ko se pogovarjamo o ponaredkih, so to vedno slabi ponaredki, tisti, ki so bili odkriti. Dobri še vedno visijo na stenah galerij« (Allnutt, 2020). Izjava še danes drži, tudi za področje uporabe UI. Čeprav si želimo, da bi bilo drugače, so ponarejevalci praviloma v prednosti tudi na področju sodobne tehnologije. Skoraj vsakodnevno beremo novice, kako so strokovnjaki potrdili, da je delo slavnega umetnika iz zgodovine ponaredek, čeprav je bilo več let, desetletij ali celo dlje del stalne zbirke kake prestižne ustanove. V času pisanja tega članka je bila objavljena vest:

Očitno so bili dvomi upravičeni. Casparju Davidu Friedrichu pripisana slika ni zares njegovo delo. V Državnih umetniških zbirkah v Dresdnu so ob pripravi velike razstave Casparja Davida Friedricha izvedli analize, ki so pokazale, da ena od slikarju pripisanih slik v resnici ni njegovo delo. Gre za delo, ki so ga pripisovali umetnikovemu zgodnjemu obdobju in naj bi po sedanjih opisovanjih »vedno vzbujalo dvom«. Z infrardečo reflektografijo in analizo pigmentov se je izkazalo, da podrisba nima ničesar skupnega s Friedrichovim načinom risanja. Analiza pigmentov pa je pokazala modre in rumene odtenke, ki do leta 1810 niso bili v rabi. Slike so umaknili iz zbirke Friedrichovih del. (M. K., 2024)

Umetnostno stroko so v tako natančne znanstvene raziskave, s katerimi dokazujejo avtorstvo umetniških del, prisilili ponarejevalci. Ti so od nekdaj, in to počnejo tudi danes, spretno posnemali slog in tehnike velikih mojstrov. Temeljna lastnost ali sposobnost ponarejevalca je laž. Ta je dober, ko je njegov ponaredek prepoznan kot originalno delo kopiranega mojstra. Bodisi da je izbrano in predstavljeno v javnih zbirkah ali stalnih postavitvah muzejev in galerij bodisi da je uvrščeno celo v *catalogue raisonné*.

RAZVPIT PRIMER PONAREJEVALCA 20. STOLETJA

Posebno mesto med ponarejevalci 20. stoletja ima nizozemski slikar Han van Meegeren. Slavo si je prislužil z odličnim posnemanjem mojstrov nizozemskega baroka, pri čemer se je posebej specializiral za Jana Vermeerja. Že kot mladenič se je izmojstril v pripravi barv, tako da je pod budnim očesom učitelja Bartusa Kortelinga pripravljaj pigmente in posnemal natančnost kompozicij,

senčenj in drobnih detajlov, značilnih za velikega Vermeerja. Tehnično je bil izjemen slikar. Njegova ljubezen in spoštovanje starih mojstrov mu nista dovolila, da bi se prilagodil duhu časa, v katerem je živel. Začetek 20. stoletja je z vratolomno histrostjo spreminjal estetska merila, likovne smeri so si naglo sledile, celo časovno sovpadale, od Picassovega kubizma, Dalíjevega surrealizma, nemških ekspresionistov, švicarskih dadaistov vse do abstrakcije Kandinskega in Mondriana. Van Meegeren s svojo realistično tehniko in slogom ni bil v skladu s temi sodobnimi težnjami in pripisovali so mu vse vrline razen izvirnosti, zato je imel težave z uveljavitvijo. Javnosti se je predstavljaj kot dober portretist premožnega meščanstva, vzporedno in očem javnosti skrito pa je snoval maščevanje umetniškemu svetu, ki je omalovaževal njegov realistični slog. Zamislil si je, da bo ustvaril svojo različico Vermeerja. Ni kopiral že obstoječih mojstrovih slik, temveč njegov način in izbral je temo, za katero se je Vermeer navdušil v svojih zgodnjih letih. Zaradi poroke je prestopil v katolicizem in naslikal nekaj svetopisemskih motivov, kar je pozneje opustil. Strokovnjaki so na prelomu 19. in 20. stoletja menili, da jih je mojster ustvaril več in van Meegeren je to domnevo izkoristil. Danes sta v Vermeerjevem opusu priznani zgolj dve deli s to tematiko (Tico Seifert, 2023).

Zelo spretna domislica, ki pa ni bila tudi preprosto izvedljiva. Najti je bilo treba stare pigmente, veziva, platno, les, žebličke, torej vse materiale, ki jih je uporabljal mojster pred približno 300 leti. Za zbiranje in pripravo slikarske delavnice je potreboval okoli štiri leta. Van Meegeren se je zavedal, da mora popolno, brez napak izdelati le eno sliko, in ko jo bodo takratni največji strokovnjaki prepoznali kot originalno Vermeerjevo delo, se mu bodo odprla vrata v vsako zbirko, nacionalno in zasebno. Uspelo mu je. Vsaj za nekaj časa. Prvi ponaredek *Kristus v Emavsu*³ je pristal v stalni zbirki amsterdamskega Rijksmuseuma (slika 3). Vse naslednje ponaredke, ki jih je van Meegeren uspel spraviti na umetnosti trg, so nato primerjali s to sliko, ki je postala ključna referenca za prepoznavanje Vermeerjeve svetopisemske motivike. Tako se je tudi v zbirki zloglasnega nacista, drugega moža tretjega rajha, Hermanna Göringa znašlo delo *Kristus in prešuštnica*. Ko so po vojni v njegovi lastnini odkrili domnevnega Vermeerja, jih je sled vodila do van Meegerena in prav kmalu se je moral zagovarjati pred sodiščem za vojne zločine, ker naj bi omogočil, da je narodno bogastvo prišlo v roke in last sovražniku. Zato so ga zaprli z obtožbo narodne

3 V nadaljevanju so naslovi umetniških del in ustanov, ki so v umetnostnozgodovinski praksi ustaljeni, zapisani v slovenščini, v izvirnem ali angleškem jeziku.

Slika 3: Han van Meegeren, *Kristus v Emmavsu*, 1936–1937 (Vir: Muzejska zbirka Boijmans Van Beuningen, Rotterdam. Izposoja Stichting muzej Boijmans Van Beuningen / Foto: Studio Tromp).

izdaje. Sodni proces se je zavlekel, in ko je bil leta 1947, ravno v času sojenja, v ameriškem časopisu *Saturday Evening Post* objavljen članek znanega novinarja in pisatelja Irvinga Wallacea *Mož, ki je ogoljufal Göringa*, se je novica razširila po vsem svetu in ponarejevalec se je proslavil kot narodni heroj.

Strokovnjaki so dolgo vztrajali v presoji, da so van Meegerenovi ponaredki originalni Vermeerji, zato se je moral s pomočjo svojih zagovornikov zelo potruditi in dokazati nasprotno. Tudi tako, da je pod strogim nadzorom naslikal še enega,

Kristusa med pismouki. Stroka je priznala zmoto, van Meegeren pa se je v zgodovino zapisal kot izjemen ponarejevalec in tisti, ki je umetnostne zgodovinarje, muzealce, restavratorje prisilil v napredek. Želja po uspehu mu je prinesla veliko bogastvo, vendar ga je bolj kot materialni uspeh k nepoštenemu delovanju gnala nečimrna želja po hvali in priznanju. Teh pa je bil deležen le posredno, vse do tedaj, ko se je moral zagovarjati zaradi obtožbe narodne izdaje in grožnje s smrtno obsodbo. Ponovno se je znašel pred težko nalogo, saj je ponaredke snoval v veliki tajnosti. Imel pa je

nekaj sreče. Preiskovalci so mu verjeli na besedo in se potrudili v več njegovih domovih v Italiji in na Nizozemskem poiskati dokaze. Tako se je zgodba prav protislovno zaključila. Čeprav je goljufal, je v očeh javnosti in sodstva s tem, da je prevaral samega Göringa, naredil veliko domoljubno dejanje.⁴

»NEXT REMBRANDT« PARAFRAZA ALI LEGITIMNI PONAREDEK?

»Ponaredki so vedno spreminjajoči se portret človeške želje. Vsaka družba, vsak rod ponaredi stvari, po katerih najbolj hrepeni« (Jones, 1990). V imenu podpore in promocije tehnološkega napredka in novih možnosti pri ohranjanju ter populariziranju narodne dediščine so, prav tako na Nizozemskem, aprila leta 2016 v Amsterdamu slovesno predstavili rezultat dve leti trajajočega projekta *Next Rembrandt* (slika 4). Tokrat so »legitimno ponaredili« delo baročnega mojstra. Podobno kot je pred približno osemdesetimi leti van Meegeren sam in na skrivaj natančno snovali novega Vermeerja, so tokrat javno združili moči strokovnjaki s področja umetnosti in sodobne tehnologije, oglaševalci in banka ter ustvarili naslednjega Rembrandta (Microsoft, 2024). Projekt potrjuje staro dejstvo, da mora biti ponarejevalec perfekcionista. Da bi uspel, mora biti umetnostni zgodovinar, restavrator, kemik, grafolog, dokumentarist in danes poznavalec najsoodobnejše tehnologije. Tega se ne da lotiti brezbrizno.

Z uporabo algoritmov globokega učenja in prepoznavanja obrazov so preiskali 346 Rembrandtovih slik in 168.263 obraznih detajlov. Po pregledu okoli 400 obrazov so podatki pokazali, da je najboljše ustvariti podobo moškega, starega med 30 in 40 let, v črnih oblačilih in s klobukom, v desnem, tričetrtinskem profilu. S pomočjo 3D tiskalnika so v trinajstih nanosih poustvarili portret, ki naj bi odražal značilnosti velikega mojstra svetlobe, senčenja in čustev. Uspelo jim je narediti sliko, ki v zbirki baročnih mojstrov ne bi izstopala. Morda lahko zapišemo, da jim ni uspelo ustvariti le naslednjega, temveč tudi popolnega Rembrandta, kar nas lahko spomni na zgledovanja in posnemanja v času mode historičnih slogov 19. stoletja. Čeprav in prav zato, ker so nove historicistične stvaritve slogovno popolne, se od starih originalov razlikujejo. Izpostavimo pa lahko še eno podobnost, tako kot historični slogi tudi projekt *Next Rembrandt* ni poskušal zavajati, temveč le poustvariti estetiko preteklosti. Vendar prav drobne napake in pomanjkljivosti, narejene s človeško roko, umetniško delo naredijo za veliko umetnino. In zanimivo bi bilo vedeti, kako bi se odzval Rembrandt? Ali bi s svojim imenom podpisal izdelek projekta *Next Rembrandt*?

Slika 4: *Next Rembrandt*, poustvaritev dela mojstra z UI (Vir: Wikimedia Commons; Microsoft, 2024).

V baročnem času so namreč tako v Italiji kot v Amsterdamu slikarski mojstri podpisali vsako delo, ki je nastalo v njihovi delavnici. Kot taka so nekdanj veljala za avtentična, toda pojav ideje umetnika kot samosvojega genija ali osamljene ustvarjalne sile je to nepovratno spremenil. V dvajsetih letih dvajsetega stoletja je bilo Rembrandtu pripisanih več kot 700 del, danes jih je »avtentičnih« v modernem pomenu le 350. Med mojstru ne več pripisanimi sta celo slavni deli *Poljski jezdec* in *Mož z zlato čelado*. Toda ali je resnično pomembno, kdo je avtor, Rembrandt ali njegov učenec Willem Drost? Saj gre za isto sliko. Vendar je danes Drostov *Poljski jezdec* iz Frickove zbirke v New Yorku ocenjen le na deset odstotkov vrednosti, za katero so cenili sliko, ko je bila še pripisana njegovemu učitelju (Vogel, 1997).

Zanimivo je, kako hitro se je s spremembo atribucije in znižanjem cene spremenilo tudi mnenje o lepoti in kvaliteti dela. Z enako dilemo se srečujemo danes, ko navdušeni ob ogledovanju umetniškega dela ugotovimo, da gre za delo UI. Povzemimo o Rembrandtovem primeru besede angleškega matematika z Oxforda Marcusa du Sautoya, avtorja

⁴ Večkrat opisano van Meegerenovo početje sta v zadnjem času z natančnim pregledom obširnega dokumentarnega materiala postavila v natančne biografske in zgodovinske okvirje Wynne (2006) in Lopez (2009). Po knjigi drugega je režiser Dan Friedkin leta 2019 posnel film *Zadnji Vermeer*.

knjige *The Creativity Code* iz leta 2019. Pravi, da smo obremenjeni, ko izvemo, da je na delu stroj, in se počutimo prevarane. Umetnost namreč deloma ustvarjamo zaradi notranje nuje. Zelo težko je vstopiti v svet drugega in ga začutiti. Ne vemo, ali sta vaša notranja zavest in vaš čustveni svet podobna mojemu. Bolečino poimenujemo z isto besedo, toda ali je vaša bolečina res takšna kot moja? Ustvarjanje umetnosti je kodiranje čustvenega sveta in velja, da je to del njenega smisla. Računalnik nima uma, zato se počutimo ogoljufani. Vendar se zdi, da bo to področje še zelo razburljivo. UI začne razvijati celovitost in bogastvo, zaradi katerih bomo morali razumeti nekoliko več o tem, kaj se dogaja znotraj stroja. Deep Dream je zanimiv primer, kako stroj ustvarja podobe. So najbolj zanimive stvaritve UI, saj nam pripovedujejo o tem, kaj so se sistemi za vizualno prepoznavanje naučili o tem, kar vidijo v svetu (du Sautoy, 2019).

Če strnemo: projekt *Next Rembrandt* je požel veliko medijske pozornosti, prejel 60 najodličnejših nagrad, stal veliko denarja in ustvaril visok dobiček. Glavni pokrovitelj je bila nizozemska večnacionalna korporacija za bančništvo in finančne storitve s sedežem v Amsterdamu ING Bank. Dejanska stičišča vseh opisanih primerov so denar, dobiček, slava. Oba mojstra, Vermeer in Rembrandt, sta delovala v 17. stoletju, v času, ko se je družba intenzivno ukvarjala s politično in ekonomsko prevlado. Na eni strani Katoliška cerkev, ki je tudi s pomočjo umetnosti in njenega promoviranja potrjevala svojo moč in se tudi tako upirala reformaciji, ter na drugi strani kolonialne težnje vseh takratnih evropskih velesil, tudi Cerkev, ki so z izkoriščanjem bogastva na drugih kontinentih uveljavljale in krepile svoj status. Umetniki od tega, razen da so prejeli plačilo za naročila takratnih bogatih klientov, niso imeli veliko koristi. Sodobni provokaciji Eldagsena in Astraya nista bili namenjeni finančnemu dobičku, temveč sta bili opozorilo na večjo previdnost, razmislek in vrednotenje pri uporabi novih tehnoloških možnosti. Zgodba van Meegerena pa govori o ponarejevalcu v pravem pomenu besede, ki je zato, da je ohranjal verodostojnost svoje laži, ponarejena dela moral prodajati po visoki ceni, sicer mu nihče ne bi verjel, da gre za »originale«.

KOPIJA, ŠTUDIJA, APROPRIACIJA

Izdelava kopij je bila vso zgodovino, vse do danes ena najpogostejših oblik in načinov študija starih tehnik, materialov in postopkov izdelave predvsem na umetniškem, pa tudi na umetnoobrnem področju. Poleg natančnega študijskega učenja in posnemanja starih mojstrov (ali sodobnikov) originali često prerastejo v ikonografski vzor in inspiracijo, kopije pa s številnimi spremenjenimi podrobnostmi izkazujejo nove (tudi skrite) pomene in mojstrstvo kopista. (Pflaum, 2018)

Kopiranje, posnemanje, zgledovanje ali študija kot načini učenja so tudi izražanje poklona. *Next Rembrandt* je svojevrstna parafraza, ki zadovoljuje predvsem sodoben čas in potrošnika, navdušenega nad zmožnostmi novih tehnologij; tudi če je treba za končni rezultat vložiti veliko truda in finančnih sredstev. Zaenkrat še ni znano, ali bodo projekt ponovili ali ga morda aplicirali na kakšnega drugega velikega mojstra. Posnemanje starih načinov zaradi zgledovanja in mojstrenja likovnih tehnik je v obliki vajeniške dobe za marsikaterega umetnika ustvarilo možnost za napredovanje v lastni ustvarjalnosti; zgolj kot način učenja, s katerim so lažje uresničili izvirne ideje. Že Aristotel je vedel, da je posnemanje narave človeku prirojeno, povezano z veseljem, ki ga vzbuja posnemajoče delo. S tem pride človek do novih spoznanj in jih usvoji. Posebej ustreza umetnosti in jo moramo zato razlikovati od drugih človeških dejavnosti. Tudi umetnik z naučeno veččino povzema in po svoje prireja oblike naravnih stvari in jih vdahne svojemu delu.

Odličen primer je Pablo Picasso, ki je kot eden najpomembnejših slikarjev in umetnikov 20. stoletja revolucionarno uvajal novosti v likovni svet in spreminjal estetska merila umetnosti in kulture. V otroštvu je izredno hitro likovno napredoval, kar odlično ponazarja njegova pogosto navajana izjava, da je že pri petih letih slikal kot Rafael, medtem ko se je celo odraslo življenje trudil slikati kot otrok. Slike, ki so nastale pri njegovih dvanajstih, trinajstih letih so primerljive s stvaritvami velikih mojstrov španskega baroka. Zato ni presenetljivo, da nikoli ni zaključil akademskega študija, saj se od takratnih profesorjev ni uspel naučiti veliko novega. Hkrati je vse življenje izražal velik poklon različnim umetnikom, s tem da je posnemal njihova dela. Pri tem je motiv vedno jasno prepoznaven. Omenimo le primer serije 58 slik po vzoru *Spletičen* (*Las meninas*, 1656) Diega Velázqueza, ki jo je ustvaril leta 1957 in jo danes celotno hranijo v Picassovem muzeju v Barceloni. Zgledovanje ali parafraziranje mu je hkrati pomenilo študij in prilagajanje ali predrugačevanje lastnega sloga. Velázquezova slika *Spletični* je z velikimi spremembami na koncu postala *Picassovo* platno *Spletični* in kot tako morda neokusno za tradicionalnega slikarja, kot se je izrazil avtor sam.

Picassovo izražanje naklonjenosti in priznavanje umetniških kvalitete starejšim avtorjem in njegovim sodobnikom so parafraze, a lahko jih tudi poimenujemo z danes modno besedo apropiacija (prisvajanje ali priposestevanje). S prisvajanjem se je Picasso začel ukvarjati že v začetku 20. stoletja, ko sta s francoskim slikarjem Georgesom Braqueom snovala novo umetnostno smer kubizma, s čimer sta metodo apropiacije uvedla v umetniški svet. Kolažiranje ali lepljenje in sestavljanje v nove kompozicije je vsakdanjim uporabnim oziroma že uporabljenim

materialom, predmetom, časopisnim izrezkom dalo drugačen, umetniški vidik in jih hkrati predstavljalo kot to, kar so. V nadaljevanju je apropiacija kot provokacija umetniški izraz surrealistov, predvsem Salvadorja Dalíja in dadaistov, Marcela Duchampa in njegovih najdenih predmetov (*ready mades*). V petdesetih letih so si predmete potrošniške kulture prisvajali popartisti Robert Rauschenberg, Jasper Jones in drugi. V osemdesetih pa se v delih ameriških umetnikov sloga *neo-geo* (*Neo Geometric Conceptualism*) srečamo z bolj neposredno obliko prisvajanja v umetnosti. Ko si prisvojijo delo drugega umetnika, ustvarijo novo situacijo in tako nov pomen ali pomene. Sherrie Levine je, denimo, kot svoja dela reproducirala slike Clauda Moneta ali Kazimirja Maleviča, Jeff Koons pa je po vzoru dade in poparta razstavljal vsakdanje uporabne predmete potrošniške družbe. Umetnost prisvajanja (*appropriation art*) je že v času največje priljubljenosti sprožala vprašanja o izvirnosti, pristnosti, avtorstvu, etiki ter sodi v dolgo modernistično tradicijo umetnosti, ki se sprašuje o naravi ali opredelitvi umetnosti same.

ALI SE UPORABA UI V UMETNOSTI RAZLIKUJE OD UPORABE TEHNIČNIH PRIPOMOČKOV V ZGODOVINI, KOT STA KAMERA OBSKURA IN FOTOGRAFIJA?

Začetki tehničnih pripomočkov, ki pomagajo slikarjem in obenem ogrožajo slikarstvo, so davni, znani naj bi bili že Kitajcem v 5. stoletju pr. n. št. S poskusi antičnih, arabskih in italijanskih renesančnih filozofov, optikov, matematikov in umetnikov Aristotela, Evklida, Leonarda in številnih drugih, je nastajala kamera obskura, lat. temna soba. Tako jo je poimenoval Kepler, ki jo je pri svojih poskusih uporabljal za verodostojno risanje pokrajine. Preprosta, dobro zatesnjena škatla (ali soba) je predhodnica vseh poznejših fotografskih in filmskih kamer, ki posnemajo mehanizem človeškega očesa. Na enem koncu ima luknjico z lečo, skozi katero se na nasprotno stranico projicira svetloba in z njo obrnjena podoba tega, pred kar jo postavimo. Pri tem popolnoma ohranja perspektivo in barvo. Če je škatla manjša, je zadnja stranica prosojna, da je podoba vidna tudi od zunaj. Že leta 1558 je italijanski polihistor Giovanni Battista della Porta v knjigi *Naravna magija* opozoril na možnosti njene uporabe za slikarje. Ti lahko obrišejo oblike na projicirani podobi, »ki je najboljši povzetek sveta,« in jo nato samo še pobarvajo. Novo napravo so, kljub dvomom nekaterih, da gre za goljufijo, v 17. in 18. stoletju s pridom uporabljali najboljši nizozemski in angleški umetniki, med njimi naj bi bil tudi Vermeer. Slavni astronom, fizik in matematik Christiaan Huygens je o njej celo menil: »Ne morem opisati njene lepote: vse slikarstvo je v primerjavi s tem mrtvo, kajti v tem je življenje samo ali celo nekaj

bolj plemenitega, če le ne bi bilo brez besed. Lik, obris in gibanje se v njej naravno združijo na način, ki je silno prijeten« (Alpers, 2016, 50).

Njegov nizozemski kolega Cornelis Drebbel je možnosti mehanskega posnetka in uprizarjanja razvijal naprej. Na osnovi kamere obskure je sestavil laterno magiko.

Postavim se v sobo in razumljivo, da ni nikogar z menoj. Najprej zamenjam videz svojih oblačil v očeh vseh, ki me vidijo. Najprej sem oblečen v črn žamet, v sekundi, tako hitro, kot človek lahko misli, pa sem oblečen v zelen žamet, v rdeč žamet, spreminjam se v vse barve sveta. A to še ni vse, kajti svoja oblačila lahko spremenim tako, da je videti, kot da sem oblečen v saten vseh barv, zdaj v zlato blago, zdaj v srebrno blago, in kažem se kot kralj, okrašen z diamanti in dragimi kamni vseh vrst, nato pa v hipu postanem berač, vsa moja oblačila so razcapana. (Alpers, 2016, 52)

Od teh optičnih iznajdb do fotografije ni bilo daleč. Potrebne so bile samo ustrezno kemično obdelana steklena ali papirnata površina, na kateri je ostala skozi leče projicirana podoba fiksirana ter možnosti njenega ohranjanja in razmnoževanja. Paul Delaroche naj bi leta 1839 izjavil, da je od dne, ko se je pojavila prva dagerotipija, slikarstvo mrtvo. Tudi če ni bil on, je gotovo podobno mislila večina tedaj uspešnih in modnih slikarjev realizma. Izum fotografije, ki ne laže ali laska, je vplival na zaton tega sloga in pojav modernističnih -izmov, fotografija pa se je razvijala naprej v skladu s tehničnimi novostmi. Walter Benjamin je o tem razmišljal zelo natančno:

Spor glede umetniške vrednosti, ki je potekal v devetnajstem stoletju med slikarstvom in fotografijo, se zdi danes oddaljen in zmeden. Vendar to ne govori proti njemu, celo poudarja ga. V resnici je bil ta spor izraz svetovnogodovinskega preobrata, ki se ga noben od partnerjev ni zavedal. Ker je čas tehnične reproduktibilnosti ločil umetnost od njenega kulturnega temelja, je za vedno ugasnil videz njene avtonomije. [...] Kot so že prej ljudje brezplodno modrovali o tem, ali je fotografija umetnost, ne da bi se prej vprašali ali se ni morda z iznajdbo fotografije spremenila celotna narava umetnosti. (Benjamin, 1998, 158)

Že kmalu so Muybridgeovi posnetki živalskega in človeškega premikanja pripomogli k razvoju filma, ki je vizualnim podobam dodal gibanje in zvok. Z vpeljavo digitalnih postopkov pa se človeške prakse tudi na tem področju vse tesneje spajajo s čedalje širšim področjem UI.

ALI LAHKO UI IŠČE NOVE IDEJE, SPODBUJA
KREATIVNOST UPORABNIKA TER POMAGA
PRI OHRANJANJU IN PREZENTACIJI
KULTURNE DEDIŠČINE?

Ustvarjalnost ne pomeni le slikanja lepih slik ali pisanja romanov, je sposobnost odkrivanja in mojstrenja novih možnosti in načinov sprejemanja sveta. UI je morda orodje, ki nam bo pomagalo videti več in biti ustvarjalni kot ljudje. Pogosto se ujame v zanko in ne znamo naprej. Delujemo avtomatizirano, ves čas enako, vrtimo se v istem vzorcu. UI nam bo lahko pomagala »prebiti led« in nas spomnila ali preusmerila na drugo pot. (du Sautoy, 2019)

Leta 2019 so v amsterdamskem Rijksmuseumu izvedli *Operacijo Nočna straža* (*Operatie Nachtwacht*). Tehnologija je naučila računalnik, kako slikati kot Rembrandt. Projekt velja za največji in najobsežnejši raziskovalni in konservatorski podvig v zgodovini Rembrandtovega opusa. Cilj je bil z rekonstrukcijo še obstoječe mojstrovine in izgubljenih delov ustvariti približek izvorni celoti, kar

bi bilo mogoče v prihodnosti uporabiti še za druge pomembne zgodovinske spomenike, ki jim zob časa ni prizanesel. Rembrandt je svoje najslavnejše delo, monumentalno *Nočna straža*, naslikal leta 1642 za banketno dvorano *Kloveniersdoelen*, kjer so se sestajali pripadniki strelskega ceha v Amsterdamu. Leta 1715 so se odločili sliko prestaviti v Mestno hišo. Ker izbrana stena ni ustrezala dimenzijam slike, so jo obrezali, kar je bila v tistih časih ustaljena praksa. Odrezani deli z naslikanimi stranskimi postavami so se izgubili, ostala pa je kopija celote manj znanega slikarja, nastala kmalu po dokončanju izvornika. Prav ta kopija in velik Rembrandtov opus sta bila vir za izdelavo rekonstrukcije. S pomočjo UI so lahko naučili računalnik, kako nadomestiti manjkajoče dele (slika 5) (Rijks Museum, 2019).

Podobnega raziskovalnega projekta so se lotili na Umetnostnozgodovinskem Inštitutu Franceta Steleta ZRC SAZU v Ljubljani. Ekipa strokovnjakov je sicer skromnejša kot v Amsterdamu, sestavljajo jo pretežno umetnostni zgodovinarji z majhno tehnološko podporo. S pomočjo difuzijskih modelov bodo poskušali rekonstruirati manjkajoče ali močno poškodovane kose umetnin. Delo bo potekalo pretežno teoretično

Slika 5: *Operacija Nočna straža*, rekonstrukcija obrezane Rembrandtove slike s pomočjo UI (Vir: Tastenlöwe, Wikimedia Commons).

Reinterpretacija: Deklica z oranžo?

Ivan Kos, Deklica z oranžo, 1927, olje na platnu, 76x58 cm, UGM

Fantek z oranžo, 23.4. 2020

Deklica je postala fant.
V ozadju je zelenje,
obroč prestavlja rdečo kapo,
oranža pa je popolna
okrogla oranžna žoga.

Slika 6: Moja C-19 galerija, maj 2020 (Vir: lasten).

s preizkusi, ki jih omogočata računalnik in dvodimenzionalni tisk. Projekt je bolj raziskovalne narave in zaenkrat z njim ne bodo restavrirali nobenega spomenika. Na osmih primerih slovenske umetnostne dediščine bodo preizkusili, kaj bi se morda v prihodnosti dalo narediti v smislu rekonstrukcije in restavracije. Vodja projekta dr. Katarina Mohar poudarja, da je trenutno podobnih raziskovanj v svetu razmeroma malo. Razlog so verjetno visoki stroški in zaenkrat še vedno navzoča zadržanost in strah pred UI (Slaček, 2024).

Zadržanost zagotovo ni najboljše stališče. To lahko potrdimo z ne tako zelo oddaljeno situacijo, ko smo morali čez noč spremeniti način življenja zaradi zaprtja družbe, v kar nas je prisilila pandemija bolezni COVID-19. S pomočjo sodobne tehnologije smo takrat vzdrževali in reševali socialne stike ter poskušali nadaljevati z delom, kjer je to bilo mogoče (slika 6).⁵ Če pogledamo šolski sistem, so jo morali tudi tisti, ki so ohranjali zadržanost do sodobne tehnologije v učnem procesu, v hipu spoznati in začeti uporabljati. Muzeji in galerije so s svojimi spletnimi stranmi, objavami v različnih oblikah – slikovnimi, tekstovnimi, video in virtualnimi sprehodi skozi zbirke – popestrili vsakdan mnogim v domovanja zaprtim

obiskovalcem, a ne le njim, tudi tistim, ki sicer pred ustavitvijo družbenega življenja vanje niso zahajali. S tem so hkrati pomembno pripomogli k izvajanju izobraževanj na daljavo. Predvsem muzeji in druge umetniške institucije uporabljajo UI kot del svojih storitev, npr. robote s povzetimi človeškimi oblikami in lastnostmi, ki merijo odzive obiskovalcev in jim nudijo pomoč, aplikacije, ki temeljijo na tehnologiji prepoznavanja slik in pomagajo pri ogledovanju umetnin ter tudi pri kvalitativnem in finančnem ocenjevanju umetnine (Mezei, 2020).

Odličen primer prakse v času družbenega zaprtja je rešitev Muzeja lepih umetnosti v Ghentu, v Belgiji. Razstavo *Jan van Eyck. Optična revolucija* so v celoti prenesli na splet in tako omogočili ter ponudili obiskovalcem prav vse, kar so pripravili in česar bi bili deležni tudi sicer, razen fizičnega obiska seveda. Omogočili so virtualni ogled razstave z možnostjo približevanja in ogledovanja detajlov ter vodeni ogled razstave s kustosom, takratnim direktorjem muzeja. Za učitelje, zavzete starše ali motivirane posameznike je bilo dostopno tudi delovno gradivo z vsebinskimi predlogi za pedagoške in andragoške delavnice. Sodobna fotografija, virtualnost in računalniška tehnologija danes omogočajo odlično

⁵ Projekt Moja C-19 galerija je bil motivacija dijakov za ustvarjalno delo na daljavo v času družbenega zaprtja spomladi leta 2020. Vključena sta bila dva letnika klasičnih gimnazijskih oddelkov. Dijaki so izdelali tri likovne izdelke oziroma reinterpretacije umetniških del in ustvarili samostojne galerije, ki smo jih ponudili na ogled v e-galeriji Prve gimnazije Maribor (Smolič, 2022). Za sestavljen likovni prikaz je uporabljena reprodukcija slike Ivan Kos: Deklica z oranžo, 1927, Foto: Umetnostna galerija Maribor / D. Švarc.

razločnost. Tako so ljubiteljem umetnosti na spletu in tudi na televiziji omogočeni uvidi v najdrobnejše detajle umetnin. Teh s prostim očesom v galeriji ali muzeju skoraj nikoli ne moremo videti, saj razdaljo ogleda in osvetljavo umetnin strogo določajo konzervatorska merila. Rešitve, ki jih ponuja sodobna tehnologija, so torej odličen promotor starih umetnosti in marsikoga pritegnejo k obisku tudi v resnični muzejski prostor.

Drugi primer predstavitve umetnin, umetnika in umetnostnih zbirk na spletu s pomočjo UI je projekt *Meet Vermeer*, ki obstaja že od leta 2018. Verjetno ponuja največ, kar nam sodobna tehnologija danes v vsej svoji odličnosti omogoča. Razen fizične izkušnje seveda (slika 7).

Google Arts & Culture in Mauritshuis predstavljata Meet Vermeer, prvo mednarodno spletno retrospektivo slik Jana Vermeerja, ki je nastala v sodelovanju s 17 kulturnimi partnerji iz Evrope in Združenih držav Amerike. Vrhunec je žepna galerija: virtualna razstava, ki vključuje vsa dela nizozemskega starega mojstra v novi aplikaciji Google Arts & Culture, ki uporablja razširjeno resničnost. Sanje za Vermeerjeve oboževalce po vsem svetu, saj je dostopna tudi v slovenščini: »Ker mnoge od teh umetnin ne morejo potovati ali se premakniti iz svojih galerij, je to edini način, da si kdaj skupaj ogledate Vermeerjeva celotna dela«. (Google Arts & Culture, 2024)

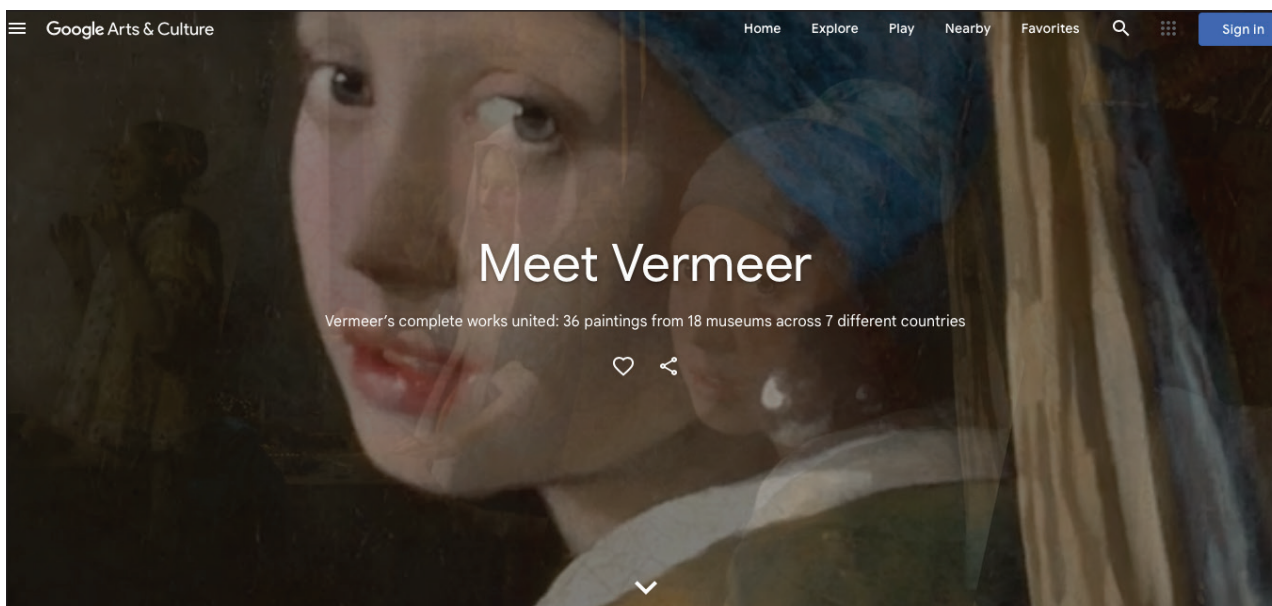
Khan Academy je neprofitna ameriška izobraževalna organizacija, ustanovljena leta 2006. Njena spletna orodja ponujajo kratke video lekcije, vaje in gradiva za učitelje. Zajemajo širok spekter akademskih predmetov, vključno z matematiko, naravoslovjem, literaturo, zgodovino, tudi umetnostno zgodovino in računalništvom. Vsi viri so uporabnikom spletnega mesta in aplikacije na voljo brezplačno. (Khan Academy, 2024) Kot očitno pomanjkljivost za slovenskega učenca in učitelja bi lahko izpostavili le jezik, ki je angleški. Če uporabljamo njihove programe, je v slovenski šoli nujno poskrbeti, da učenci predstavljeno problematiko pravilno razumejo. Je pa to primer dobre prakse, po katerem se učitelj lahko zgleduje in ga uporabi tudi za predstavitev slovenske umetnosti. Kot dodatno ponudbo uvajajo in hkrati že dajejo v uporabo *Khanmigo*, ki je zasebni tutor in učni pomočnik, razvit na podlagi UI. Obljubljajo, da se od ChatGPT razlikuje po tem, da ne daje le odgovorov, temveč učenca z veliko potrpežljivostjo vodi, da jih najde sam, kot so to nekdaj po Sokratovi metodi počeli dobri učitelji. Temu pa je v pomoč je vrsta orodij, s katerimi lahko vodi, usmerja, preverja in ocenjuje znanje učenca (Khanmigo, 2024).

NAVDUŠENJE ALI STRAH PRI UPORABI UI V UMETNOSTI IN UMETNIŠKEM IZOBRAŽEVANJU – ETIKA UPORABE

Trenutno sta prisotni obe reakciji, navdušenje in nezaupljivost ali vsaj dvom v uporabo UI na vseh področjih, ne le v umetnosti. Tisti, ki razvoj UI spremljajo že od začetkov in njene zmožnosti tudi neustrašno uporabljajo, so lahko najboljši kritiki. Z namensko uporabo opozorijo na previdnost in nujne spremembe utečenih praks, na primer likovnih natečajev in velikih razstav sodobne umetnosti. Organizatorji, galerijske in muzejske ustanove bodo morali upoštevati novosti, ki jih UI in njeni generatorji ponujajo, ter tako poskrbeti za korektno ocenjevanje in nagrajevanje. Pri dopolnjevanju manjkajočih fragmentov in poškodovanih umetnin, v začetku zgolj v virtualni obliki, se je treba zavedati, da UI generira tiste podatke, ki so ji bili posredovani. Zato je zaenkrat veliko lažje dopolniti, na primer, delo Rembrandta kot pa delo slikarja, o katerem imamo podatkov manj. Še vedno je potrebna trezna presoja strokovnjakov, katere rešitve, ki jih ponudi UI, je smiselno sprejeti in katerih ne. Razvoj UI stremi k ideji strojnega učenja.

Zavedamo se, da lahko ustvarimo algoritem, ki se spreminja, ko se uči in uporablja podatke. To je vznemirljivo, saj se začne zmanjševati povezava med kodo in programerjem. Koda se zdaj lahko uči, spreminja in prilagaja – in zakaj se ne bi mogla učiti, da bi ustvarjala nove, vznemirljive in inovativne stvari, ki bi se nam kot ljudem lahko zdele vznemirljive? (du Sautoy, 2019)

Kljub vsem vznemirljivim možnostim in primerjavam delovanja UI in umetniške kreativnosti je zanimivo, da je tudi v nastajanju sodobne umetnosti še vedno dokaj malo. To potrjuje tudi stanje na Beneškem bienalu leta 2024, kjer sta jo vključevala le dva projekta. Opazovalci in umetnostni kritiki se sprašujejo, zakaj UI tako počasi prodira v polje sodobne umetnosti? Matthew Attard je v malteškem paviljonu predstavil projekt *Sledil bom ladji (I Will Follow the Ship)*, v katerem raziskuje povezovanje kulturne dediščine, risanja in UI. Z napravo za sledenje očem in tehnologijo UI izpostavlja vprašanje o avtorstvu v našem vse bolj digitaliziranem svetu, hkrati pa črpa iz starodavnih pomorskih simbolov. Ti skromni znaki, simboli upanja, dobivajo nov pomen v zavesti ljudi, v času podnebnih sprememb in njenih posledic (Attard, 2024). Pierre Huyghe pa je galerijo Punta della Dogana spremenil v dinamično, občutljivo okolje, ki se nenehno razvija. Razstava je ustvarila prehodno stanje, ki ga naseljujejo človeška in nečloveška bitja in postala mesto oblikovanja subjektivitet, ki se nenehno učijo, spreminjajo in hibridizirajo. Prav zanimivo bo torej videti, kakšen bo razvoj in ali bo UI sodelovala

Slika 7: Meet Vermeer (Spoznajte Vermeerja), izobraževalno orodje (Vir: Google Arts & Culture).

v večjem deležu umetniških produkcij na naslednjem bienalu, leta 2026 (Stenne & Feldmann, 2024).

V šolstvu je uporaba UI še na začetku, vendar njeno uvajanje vedno bolj vpliva na oblikovanje in spreminjanje izobraževalnih praks. »Njihova uporaba zahteva razmislek o ravnesju med tehnološkimi, etičnimi in pedagoškimi vidiki. Mogoče je trditi, da UI ni zgolj orodje, temveč aktivno sodeluje v procesih, v katerih ne le odraža, temveč tudi oblikuje človeške vrednote« (Ženko, 2025, 315). Učenci zaenkrat le še nejeverno in hkrati drzno upajoče preizkušajo, kaj se bo zgodilo, kakšen bo rezultat in ali je smiselno oddati v oceno učitelju nalogo, pri kateri so si pomagali z, na primer, prosto dostopnimi orodji UI? Prav tako učitelji z individualnim preizkušanjem previdno tipajo, kaj in koliko novosti je trenutno smiselno uvesti v redni pouk? Nikakor se ne smemo sprenevedati in izogibati dejstvu, da UI že nekaj časa obstaja, da se hitro razvija in da jo mladi, osnovnošolci, dijaki in študenti poznajo. Uporabljajo jo kot pripomoček za dopolnjevanje učiteljevih razlag, za reševanje šolskih nalog, najraje pa se z njo pogovarjajo, ker je zelo prijazna. Prijaznost in potrpežljivost sta poleg znanja vrednoti, ki jih ne samo učitelju, temveč vsem nam kot družbi zaradi prehitrega in s preveč nalogami obremenjenega tempa pogosto začne primanjkovati. In zdaj se je pojavila UI. Še eno tehnološko zatočišče, ki nas priklepa na elektronske naprave in njihove ekrane. V času velike tesnobe, strahu, hrepenimo po preprosti prijaznosti. Ta pa se zelo pogosto pokaže v svoji izkrivljeni obliki hinavščine, licemerstva ali hipokrizije. Posebej mladi so izpostavljeni zlorabam na družbenih omrežjih. Zaradi tega se umikajo v osamo

in ker vendarle potrebujejo družbo za pogovor, jo lahko najdejo tudi v prijaznem ChatGPT. Črnoglednost lahko podkrepimo s stavkom iz filma *Hudičev odvetnik* iz leta 1997: »To je naša skrivnost. Ubiti vas s prijaznostjo.«

Eden največjih problemov ob obravnavanih vprašanjih je pojmovanje etike. O tem, denimo, pedagoška stroka meni, da je kot opravičilo uporabe sodobnih tehnologij v šolstvu pogosto navzoč tudi kriterij pravičnosti. Učitelj, ki je kritični ocenjevalec učenčevega znanja, bi morda zaradi človeške narave, kateri je lastna tudi pristranskost, zapisal nekorektno oceno. Pri tem mu danes lahko pomagajo orodja, računalniški programi in morda celo UI, kakor pišeta navedena avtorja Gartner in Krašna (2023). Vprašljivost uporabe UI v šolstvu je torej zaenkrat še smiselna, zaradi preuranjene uporabe orodij, katerih zakonitosti delovanja in vseh njihovih možnosti še ne razumemo in zato ne moremo nadzorovati.

Eden izmed osrednjih izzivov je prepoznavanje in naslavljanje neskladij med vrednotami, ki jih odražajo sistemi UI, in vrednotami učiteljev ter učencev. Regulacija, ki upošteva globalne in lokalne dimenzije, je nujna, vendar pa sama po sebi ne zadostuje. Nujno je tudi razvijanje kritičnega dialoga, ki vključuje vse udeležence – od tehnoloških razvijalcev do izobraževalcev in tudi širše družbe. Šele skozi ta proces lahko zagotovimo, da bodo sistemi UI prilagojeni specifičnim potrebam različnih kulturnih in pedagoških okolij, kar bo preprečilo morebitno homogenizacijo vrednot in praks. (Ženko, 2025, 315)

Vsekakor pa je boljše z mladimi slediti razvoju in se vzajemno izobraževati. Že Stephen Hawking je opozarjal, da se bo UI osamosvojila in samopreoblikovala, kar bo pomenilo uničenje sveta. Upajmo, da se preroške besede ne bodo uresničile in se bo zgodilo nasprotno. Zato ker se bo samopreoblikovala, se bo samouničila in s tem prizanesla svetu. Tako je v knjigi *Ujemi me*, če padem Barryja Jonsberga v slovo zapisal Aidan, trinajstletni deček-kiborg, brat dvojček, človeški deklici Ashleigh. Spoznal je, da se je razširil v vse naprave in zato ne potrebuje več fizičnega telesa (Jonsberg, 2021).

SKLEP

Izhodiščna vprašanja so v osrednjem besedilu članka osvetlila nekaj ključnih primerov zgodovinskih in sodobnih umetniških dejavnosti ter področja izobraževanja. Opisi v primerjavo in razmislek ponujajo možnosti soočanja z najnovejšimi tehnološkimi dosežki UI.

Kopiranje je ena najstarejših oblik zgledovanja in širjenja umetnosti, predvsem njenih slogovnih značilnosti. Zato je vprašanje, ali je UI le nova oblika pasti, ki kreativnega posameznika zavede v ponarejanje skorajda neumestno. Sodobna tehnologija je danes le še eno od pomagal, s katerim lažje in hitreje najdemo željen vir navdiha in zgledovanja.

Ustvarjanje umetniškega dela že od nekdaj velja za dolgotrajen proces, ki v svoji zasnovi zahteva izobraževanje. Zato umetniške akademije v študijskem procesu izobražujejo bodoče umetnike v smislu zgledovanja in kopiranja starih in sodobnih mojstrov, kar pa razumemo predvsem kot poklon.

Z vprašanjem apropiacije, prisvajanja ali priposestevovanja se ponovno ukvajamo danes, ko umetniki opozarjajo na »kraje« intelektualne in

kreativne lastnine, ki jo omogoča hitrejši dostop do njihovih del in pravtako hitro preoblikovanje, ki ga omogočajo generatorji UI. To pa močno osvetljuje tudi moralnoetična vprašanja sodobne družbe.

Tako kot so v zgodovini tehnični odkritji kamero obskuro in fotografijo radi označili kot goljufiji, si brez obeh orodji danes razvoja umetnosti ne znamo več predstavljati. Nista le orodji v nastajanju umetniškega dela, sta tudi motivatorji razvoja umetnostnih strok, ki njunih možnosti niso uporabljale. Zgodovina in strahovi, ki so se pojavili ob odkritju tehničnih pripomočkov pa nas lahko pomiri, da bodo morda tudi generatorji UI nekoč pojmovani podobno.

Kreativnost uporabnika UI je lahko vzpodbujena in pomaga pri iskanju novih idej. Radovednost nas vodi in spodbuja k odličnosti. Morda je UI sredstvo – ali eno izmed njih – s katerim tudi na področju umetnosti lahko doprinesemo k družbenemu napredku.

Kot družba smo še vedno nevedno prepoznavati, se izogibati in reševati pasti svetovnega spleta, spletnih družbenih omrežij. Ali si glede na to drznemo sprejeti še eno zahtevno nalogo, imenovano UI? Strahovi so morda odveč, morda so smiselni. Izobraževanje, seznanjanje in celo primerjanje z različnimi revolucionarnimi odkritji in dejanji v zgodovini nikakor ni neumestno. Prej nasprotno. Pogosto slišimo, beremo o strahovih, pasteh, ki jih morda nastavlja UI, in primerjanje s tehnološkim razvojem v zgodovini je prej tolažba in upanje, da se tudi iz UI lahko izvije nekaj dobrega. Lep primer je šah, v katerem UI že nekaj časa premaguje najboljše šahiste. In vendar ga zaradi tega nismo nehali igrati. Nasprotno, od nje smo se veliko naučili in ga zato igramo čedalje boljše. Morda je to dovolj dober razlog, zakaj stremeti k njenemu razvoju?

APPLICATIONS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN VISUAL ARTS AND THE ETHICS OF THEIR USE

Nataša SMOLIČ

University of Maribor, Faculty of Education, Department of Fine Arts, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenia
e-mail: natasa.smolic@um.si

SUMMARY

The traps of artificial intelligence are more than the possibility to be inspired, to copy in order to create a perfect fake, or as a lie to deceive the public. In March 2023 and April 2024, at the Sony World Photography Awards, various photographers provocatively drew attention to the unwillingness of the profession and the public to recognise the presence and/or absence of AI tools. In April 2016, the result of the Next Rembrandt project was presented in Amsterdam. Just as the forger van Meegeren himself, some eighty years ago, secretly conceived a 'new Vermeer', this time experts in art, modern technology, advertisers and a bank have publicly joined forces to create a 'legitimate forgery' or 'the next Rembrandt'. With the discovery of photography in the nineteenth-century, the end of painting was predicted. The opposite happened, it became a tool to help the artist preserve the desired image in memory and to create a work of art. The exploration of photographic processes led to the discovery that the precise perspectives and details in the works of the Baroque painter Jan Vermeer were possible thanks to the use of the camera obscura, although this is still debated. Its use was labelled as a fraud in the Renaissance and Baroque, but the image it instantly records is only a projection. To transfer this image to the canvas, however, requires the artist's skill. Can AI explore new ideas, stimulate user creativity and help preserve and present cultural heritage? Operation Rembrandt, with its interdisciplinary approach, AI, computer and 3D printer, confirms this. Currently, two definitions prevail, the fear and excitement about the use of AI in art and art education, and the lack of ethics. Although the future of AI is still uncertain, it may be an appropriate tool to deepen learning, develop new tools and functions, and extend possibilities in unpredictable ways.

Keywords: fine arts, forgery, appropriation, creativity, cultural heritage, ethics

VIRI IN LITERATURA

Allnutt, Vanessa (2020): A Manual for Deceiving the Experts. <https://www.goethe.de/prj/mis/en/mit/get.html/> (zadnji dostop: 2024-08-25).

Alpers, Svetlana (2016): Umetnost opisovanja. Holandska umetnost v 17. stoletju. Ljubljana, Studia humanitatis.

ArtReview (2024): Real Photograph Wins AI Photography Award, gets Disqualified. <https://artreview.com/real-photograph-wins-ai-photography-award-gets-disqualified/> (zadnji dostop: 2024-08-25).

Benjamin, Walter (1998): Izbrani spisi. Ljubljana, Studia humanitatis.

du Sautoy, Marcus (2019): The Creative Code, How AI is Learning to Write, Paint and Think. <https://www.youtube.com/watch?v=k89sS6fsZvI/> (zadnji dostop: 2024-08-28).

Freud, Sigmund (1994): Das Unheimliche. Ljubljana, Društvo za teoretsko psihoanalizo.

Galea, Maria & Michela Rizzo (2024): Malta, Matthew Attard, I Will Follow The Ship. V: Fossa Margutti, Flavia (ur.): Foreigners Everywhere – Stranieri ovunque: biennale arte 2024. Venezia, La Biennale di Venezia, 110–111.

Gartner, Smiljana & Marjan Krašna (2023): Etika umetne inteligence v izobraževanju. Revija za elementarno izobraževanje, 16. 2, 221–237.

Glaze (2024): What is Glaze? Samples, Why Does It Work, and Limitations. <https://glaze.cs.uchicago.edu/what-is-glaze.html> (zadnji dostop: 2024-08-22).

GoogleArts&Culture(2024): Meet Vermeer. <https://artsandculture.google.com/pocketgallery/1QVRSOcHMzQMmQ> (zadnji dostop: 2024-08-23).

Jones, Mark (1990): Why Fakes? Fake? The Art of Deception. London, British Museum, 11–16.

Jonsberg, Barry (2021): Ujemi me, če padem. Dob, Miš.

Khan Academy (2024): Join Khan Academy and Learn with Us. <https://www.khanacademy.org/teacher/dashboard> (zadnji dostop 2024-08-22).

Khanmigo (2024): Khanmigo by Khan Academy. <https://www.khanmigo.ai> (zadnji dostop: 2024-08-23).

Lopez, Jonathan (2009): The Man Who Made Vermeers. Unvarnishing the Legend of Master Forger Han van Meegeren. Boston, Mass., Mariner Books.

M. K. (2024): Očitno so bili dvomi upravičeni – Casparju Davidu Friedrichu pripisana slika ni zares njegovo delo. <https://www.rtvsl.si/kultura/vizualna-umetnost/ocitno-so-bili-dvomi-upravicieni-casparju-davidu-friedrichu-pripisana-slika-ni-zares-njegovo-delo/719342> (zadnji dostop: 2024-08-25).

Mezei, Peter (2020): From Leonardo to the Next Rembrandt. The Need for AI-Pessimism in the Age of Algorithms. UFITA, 84, 2, 390–429.

Microsoft (2024): The Next Rembrandt. <https://news.microsoft.com/europe/features/next-rembrandt/> (zadnji dostop: 2024-08-28).

Parshall, Allison (2023): How This AI Image Won a Major Photography Competition. SCIAM. <https://www.scientificamerican.com/article/how-my-ai-image-won-a-major-photography-competition/> (zadnji dostop: 2024-08-25).

Pflaum, Miran (2018): Osnovni terminološki pojmi. V: Priročnik. Muzejska konzervatorska in restavratska dejavnost. https://sms-muzeji.si/wp-content/uploads/2024/11/10-2-Kopistika_s1.pdf (zadnji dostop: 2024-08-28).

Rijks Museum (2019): Operation Night Watch. <https://www.rijksmuseum.nl/en/whats-on/exhibitions/operation-night-watch> (zadnji dostop: 2024-08-25).

Slaček, Nina (2024): Katarina Mohar: Ali lahko umetna inteligenca pove, kaj je bilo na starih freskah, preden jih je poškodoval zob časa? Podkast: Podobe znanja. <https://365.rtvsl.si/podcast/podobe-znanja/175044485> (zadnji dostop: 2024-08-22).

Smolič, Nataša (2015): Študija za portret sence. Francis Bacon. Ljubljana, Studia humanitatis, Založba ZRC.

Smolič, Nataša (2022): Moja C-19 galerija. V: EDU-vision: Mednarodna konferenca EDUizziv. »Aktualni pristopi poučevanja in vrednotenja znanja«. Zbornik prispevkov. Ljubljana, 645–660. https://www.eduvision.si/Content/Docs/Zbornik_EDUizziv_Februar_22.pdf (zadnji dostop: 2024-08-22).

Stenne, Anne & Jacqueline Feldmann (2024): Pierre Huyghe, Liminal. Venezia, Marsilio Arte.

Tico Seifert, Christian (2023): Early Ambitions. Vermeer's Journey from Bible to Brothel. V: Roelofs, Pieter (ur.): Vermeer. The Rijksmuseum's Major Exhibition Catalogue. London, Thames & Hudson, 126–135.

Vogel, Carol (1997): Rembrandt At Frick Passes. New York Times. <https://www.nytimes.com/1997/10/24/arts/inside-art.html/> (zadnji dostop: 2024-08-25).

World Photography Organisation (2024): Sony World Photography Awards. <https://www.worldphoto.org/sony-world-photography-awards/> (zadnji dostop: 2024-08-22).

Wynne, Frank (2006): I Was Vermeer. The Rise and Fall of the Twentieth Century's Greatest Forger. London, Bloomsbury Publishing.

Ženko, Ernest (2025): V znamenju trikotnika: izobraževanje, etika in umetna inteligenca. V: Andrej Flogie & Sonja Čotar Konrad (ur.): Izobraževanje v dobi generativne umetne inteligence: mednarodne smernice in raziskave. Koper, Založba Univerze na Primorskem, 297–315. <https://www.hippocampus.si/ISBN/978-961-293-431-6.pdf> (zadnji dostop: 2025-07-15).

received: 2024-11-25

DOI 10.19233/ASHS.2025.20

VIRTUALNI 360° OGLEDI KOT ORODJE PROMOCIJE KULTURNE DEDIŠČINE: REZULTATI EKSPERIMENTA PROMOCIJE POSAVSKEGA MUZEJA BREŽICE

Katarina OŠTRBENK

Univerza v Mariboru, Fakulteta za turizem, Cesta prvih borcev 36, 8250 Brežice, Slovenija
e-mail: katarina.ostrbenk@gmail.com

Tjaša ALEGRO

Univerza v Mariboru, Fakulteta za turizem, Cesta prvih borcev 36, 8250 Brežice, Slovenija
e-mail: tjasa.alegro1@um.si

Alenka ČERNELIČ KROŠELJ

Posavski muzej Brežice, Cesta prvih borcev 1, 8250 Brežice, Slovenija
Univerza v Mariboru, Fakulteta za turizem, Cesta prvih borcev 36, 8250 Brežice, Slovenija
e-mail: alenka.cernelic.kroselj@pmb.si; alenka.cernelic@guest.um.si

Maja TURNŠEK

Univerza v Mariboru, Fakulteta za turizem, Cesta prvih borcev 36, 8250 Brežice, Slovenija
e-mail: maja.turnsek@um.si

IZVLEČEK

Virtualni 360° ogledi, digitalne replike resničnih lokacij, ki so dostopne kjer koli z internetno povezavo, vključujejo 360° panoramske fotografije in interaktivne elemente, kot so videoposnetki, zvočna pripoved in besedilni opisi. Predstavljeni so rezultati eksperimentalne raziskave, izvedene v letu 2023 med 165 prebivalci Republike Srbije, glede njihovih odzivov na promocijo Posavskega muzeja Brežice. Udeleženci so bili naključno razdeljeni v tri skupine glede na naraščajočo modalnost medija, ki so mu bili izpostavljeni: fotografijam, videoposnetku in 360° virtualnemu ogledu Posavskega muzeja Brežice. 360° virtualni ogledi so bili najbolj ocenjeni. Rezultate spremlja razprava o prihodnosti uporabe virtualnih 360° ogledov pri promociji.

Gljučne besede: virtualni 360° ogledi, modalnost, Posavski muzej Brežice, digitalizacija kulturne dediščine, promocija kulturne dediščine

TOUR VIRTUALI A 360° COME STRUMENTO DI PROMOZIONE DEL PATRIMONIO CULTURALE: RISULTATI DI UN ESPERIMENTO DI PROMOZIONE DEL MUSEO POSAVJE DI BREŽICE

SINTESI

I tour virtuali a 360°, repliche digitali di luoghi reali, sono accessibili ovunque con una connessione a Internet, includono foto panoramiche a 360° ed elementi interattivi come video, narrazioni audio e descrizioni testuali. In questo contributo vengono presentati i risultati di un sondaggio sperimentale condotto nel 2023 tra 165 abitanti della Repubblica di Serbia sulle loro reazioni alla promozione del Museo Posavje di Brežice. I partecipanti sono stati suddivisi casualmente in tre gruppi in base alla crescente complessità comunicativa dei media a cui sono stati esposti: fotografie, video e tour virtuale a 360° del Museo Posavje di Brežice. I tour virtuali a 360° sono stati ritenuti i migliori. I risultati sono accompagnati da una discussione sull'uso futuro dei tour virtuali a 360° nella promozione.

Parole chiave: visite virtuali a 360°, modalità comunicativa, Museo Posavje di Brežice, digitalizzazione del patrimonio culturale, Promozione del patrimonio culturale

UVOD¹

Virtualni 360° ogledi so digitalne simulacije resničnih ali rekonstruiranih prostorov. V primeru resničnih lokacij so sestavljeni iz serije panoramskih fotografij, posnetih s 360° kamero, ki s sferičnim formatom gledalcu omogoča občutek prostora in poljudno obračanje po predstavljenem prostoru (Jazbinšek & Hren, 2021). V primeru rekonstruiranih prostorov so v ta namen uporabljene digitalne rekonstrukcije.

Virtualni 360° ogledi so pomemben del pristopov k digitalizaciji kulturne dediščine v treh osrednjih oblikah: (a) kot del interpretacije dediščine, npr. ob obisku muzeja ali celo kot nadomeščanje obiska muzeja, (b) kot metoda ohranjanja dediščine in (c) kot metoda promocije dediščine. Prva uporaba in izpeljava virtualnega ogleda sega v leto 1994, ko je bil uporabljen kot interpretacija za obiskovalce muzeja. Omogočal je »sprehod« skozi 3D rekonstrukcijo gradu Dudley v Angliji, kakršen je bil leta 1550. Virtualni ogled je bil ustvarjen s kombinacijo zgodovinskih raziskav, arhitekturnih risb in računalniške grafike (Abu Hashim et al., 2008). Obiskovalcem so lahko predstavili sicer nedostopne elemente dediščine ali jih kreativno vključili v raziskovanje in interpretacijo. Dobro desetletje so bili virtualni ogledi v muzejih v prvi vrsti orodje interpretacije dediščine kot del doživetja obiska muzeja, kjer so omogočali večjo interaktivnost in percepcijo večje sodobnosti muzejskih postavitev.

Kmalu so virtualni ogledi postajali dodatno orodje za t. i. digitalno ohranjanje kulturne dediščine, kadar je dediščina v nevarnosti, npr. zaradi vojnih konfliktov ali pritiskov urbanizacije (cf. Cai et al., 2021; Dieb et al., 2024; Ocón, 2021; 2023; Rahman et al., 2023). Čeprav so bili najprej osredotočeni na snovno dediščino, predvsem nepremično, pa so z vključevanjem zvoka, zgodbarjenja in aktivnosti virtualni ogledi kmalu postali tudi orodje za interpretacijo in digitalizacijo nesnovne kulturne dediščine (Kim et al., 2011; Mah et al., 2019).

Pandemija covid-19 je spodbudila iskanje čim cenejših možnosti doseganja ciljnih skupin obiskovalcev muzejev, ki zaradi t. i. ukrepa »zaprtja« (angl. *lock-down*) niso mogli imeti odprtih vrat za obiskovalce. 360° virtualni ogledi muzeja so v tem obdobju postali popularno orodje za poskuse nadomeščanja obiska (cf. Mohanty et al., 2020; Wyman, 2020). Vendar pa je njihova popularnost kot nadomestek obiska ponovno upadla po koncu pandemije, saj po nadomeščanju obiska ni bilo več potrebe in so se muzeji ponovno osredotočili na privabljanje

obiskov v živo. Hkrati lahko govorimo o negativni reakciji na vse večji trend vključevanja digitalizacije v doživljanje obiska muzeja. Slednja naj bi namreč onemogočala občutek prisotnosti z dejanskimi muzejskimi artefakti (Burlingame, 2022).

360° virtualni ogledi muzejev so tako začeli vse bolj služiti ne kot nadomestilo doživetja, temveč kot promocijsko orodje ali obisk lokacij, ki so še vedno nedosegljive oziroma so v zgodovini izginile in so na voljo le še rekonstrukcije (cf. Njerekai, 2020; Roman et al., 2022). Raziskovalni problem, ki ga na tem mestu naslavljamo, je vpliv 360° virtualnih ogledov kulturne dediščine na namero obiska muzeja v primerjavi z videoposnetki kot finančno primerljivimi opcijami in še cenejšimi fotografijami. Čeprav 360° virtualni ogledi niso več aktualni za nadomeščanje obiska muzejev, pa obstaja potreba po iskanju čim bolj učinkovitih načinov promocije in s tem po objektivnem testiranju vplivov različnih možnih pristopov k promociji. Po pandemskem navdušenju nad virtualnimi ogledi (cf. Martínez et al., 2022; Cheng et al., 2022) so platforme, kot je npr. Amazon Explore, v popandemskem času prenehale delovati (Alegro et al., 2023) in vprašanje je, kako uspešni bodo tovrstni poslovni modeli v prihodnje. Na tem mestu postavljamo osrednjo tezo, da je uspešnost uporabe kanala za promocijo kulturne dediščine v prvi vrsti odvisna od njegove stopnje modalnosti.

MODALNOST IN PROMOCIJA KULTURNE DEDIŠČINE

Pred razvojem tehnologije virtualnih ogledov je bil za razlikovanje med različnimi oblikami medijev običajno uporabljen termin modalnost medijskih formatov. Senzorna modalnost se uporablja za opis števila čutnih kanalov, po katerih se informacije prenašajo, npr. vizualni, slušni ali taktilni (Bruhn & Schirmacher, 2022). Fotografija npr. omogoča samo en kanal. Ko se vizualnemu kanalu pridruži zvok, na primer v videoposnetkih, gre za dve modaliteti in s tem večjo modalnost. Virtualni ogledi ob tem vključujejo še interaktivne elemente, kot so navigacijske kontrole in haptične povratne informacije, in s tem občutek prostora. Z naraščanjem stopnje modalnosti se povečuje obseg senzoričnih informacij, kar po naših hipotezah vpliva tudi na ocene užitka, občutka prisotnosti in zaznane avtonomnosti pri uporabi medija.

Obdobje pandemije je ob večji uporabi spodbudilo tudi večji raziskovalni interes glede uporabe 360° virtualnih ogledov. Njihova uspešnost v promociji je bila večinoma raziskovana v odnosu do namere obi-

¹ Prispevek je nastal kot nadgradnja zaključnega dela Katarine Oštrbenk v okviru projekta »Dediščinska znanost in podnebne spremembe: nove raziskave z interdisciplinarnim pristopom in uporabo umetne inteligence«, financiranega s pomočjo Javne agencije za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

ska turistične destinacije med anketiranimi gledalci 360° virtualnih ogledov (cf. Chang & Chiang, 2022; Lu & Xu, 2021; Rahimzhan et al., 2020). Podobno so Keumala et al. (2022) razposlali spletno anketo med uporabnike 360° virtualnega ogleda muzeja in identificirali pozitivno korelacijo med zadovoljstvom z uporabnostjo, enostavnostjo uporabe, zabavnostjo ter namero obiska muzeja. Vendar pa uporabljene metode raziskovanja ne morejo zagotavljati veljavnih sklepov o vplivu 360° virtualnega ogleda, saj je za to potreben eksperiment v kontroliranem okolju.

V prej omenjenih primerih je bil analiziran učinek 360° virtualnega ogleda kot zgolj ene izmed oblik modalnosti in s tem ni bila testirana razlagalna moč modalnosti kot spremenljivke. Na tem mestu testiramo več oblik modalnosti, od najnižje vrednosti pri fotografijah do srednje vrednosti pri video posnetku in najvišje pri 360° virtualnem ogledu muzeja. Promocija z večjo stopnjo multimodalnosti naj bi bila še posebej primerna za produkte doživetij, saj tudi sama z aktiviranjem večjega števila čutov omogoča bolj bogate informacije o doživetju (Guttentag, 2010). Griffin et al. (2022) so izvedli dva eksperimenta o VR v turističnem trženju. Sklenili so, da je VR dragoceno orodje za tržnike, saj omogoča izkušnjo »preizkusite, preden kupite«, kar lahko spodbudi pozitivne občutke do destinacije in vodi k nameri obiska.

Kljub pričakovanim razlikam glede na modalnost medija pa je pomembno tudi vprašanje, kaj omogoča razlike v doživetju istega medija – zakaj ima na nekatere ljudi enak medij, npr. virtualni ogled, večji učinek z vidika namere obiska muzeja kot na druge? Odgovore iščemo v treh specifičnih dimenzijah doživljanja medija, tj. oceni užitka, prisotnosti in avtonomnosti uporabe medija ter splošni oceni zadovoljstva z uporabo medija. Oceno užitka definiramo kot stopnjo, do katere uporabniki doživetje medijsko posredovane vsebine ocenjujejo kot zabavno. Po Lee et al. (2019) zabavnost izhaja iz novosti izkušnje in s tem oblikuje eno izmed dimenzij zadovoljstva z doživetjem, povezano tudi z ostalimi dimenzijami, predvsem z oceno uporabnosti in enostavnosti uporabe.

Razlikovanje med različnimi medijskimi formati je možno glede na stopnjo imerzivnosti oziroma potopitve. Slednje je uporabnikova percepcija, da je fizično prisoten v virtualnem svetu. Stanje popolne potopitve obstaja, ko je aktiviranih dovolj čutil, da ustvarijo občutek prisotnosti v virtualnem svetu (Živković & Živković, 2019). Občutek prisotnosti definiramo kot stopnjo, do katere uporabniki ocenjujejo, da jim je medijsko posredovana vsebina omogočala občutek fizične prisotnosti v medijsko reprezentiranem okolju. V svoji največji meri je občutek prisotnosti psihološko stanje, v katerem je umetna ustvarjenost, tj. medijsko posredovanje doživetja popolnoma neopaženo in ga uporabniki ocenjujejo kot

takega, ki jim omogoča enako živo izkušnjo, kot da bi bili v resničnem okolju (Tussyadiah et al., 2018). Tussyadiah et al. (2018) so na podlagi analize odzivov udeležencev raziskave na VR izkušnjo sklenili, da je namera obiska prikazane destinacije odvisna od občutka potopitve in posledično občutka užitka v navidezni resničnosti. Termin »potopitev« običajno uporabljamo tako za lastnost medija kot za njegov učinek: občutek posameznika ob uporabi medija. Potopitev sega na kontinuumu od minimalne potopitve, kjer je stimuliran le del uporabnikovih čutov in se uporabnik zaveda okolja okrog sebe (npr. 360° virtualni ogled muzeja), do polpotopitvenih sistemov (npr. tehnologija razširjene resničnosti, kot je igra *Pokemon Go*) ter končno do celovitih sistemov potopitve, kjer je omogočen občutek popolnega prehoda v virtualni svet.

Ocena avtonomnosti je stopnja, do katere uporabniki ocenjujejo interaktivnost izkušnje, tj. občutek, da so imeli v doživetju svobodo izbiranja in upravljanja z medijsko posredovano vsebino in posledično doživetjem (Ryan et al., 2006). Pri oceni avtonomnosti po Jungu (2011) uporabnik ocenjuje doživetje kot rezultat lastne svobodne volje brez zunanjega usmerjanja, kar posledično povečuje zadovoljstvo in interno motivacijo, saj naj bi bila avtonomnost osrednja psihološka potreba. Rahimzhan et al. (2020) trdijo, da je osrednja prednost virtualnih doživetij prav v povečanem občutku avtonomnosti, kar naj bi zmanjševalo odpor proti prepričevalnim naporom (klasična teorija reaktance (Brehm, 1966)).

Osredotočiti se je treba še na splošno zadovoljstvo z uporabo. Zadovoljitev psiholoških potreb v okviru digitalnih vsebin prispeva k intenzivnejšemu doživljanju v virtualnih svetovih in k motiviranemu vedenju (Ives & Olson, 1984). Po Rahimzhan et al. (2020) lahko stopnja zadovoljstva s promocijskimi gradivi med načrtovanjem potovanja pri ljudeh vzbudi zanimanje za iskanje več informacij in vpliva na namero obiska.

Slika 1 predstavlja teoretski model odnosa med spremenljivkami in zapis hipotez te raziskave. Testiramo učinke modalnosti medija (tri stopnje: fotografija muzeja, video muzeja in 360° virtualni ogled muzeja) na štiri osrednje spremenljivke doživljanja promocijskega materiala o muzeju:

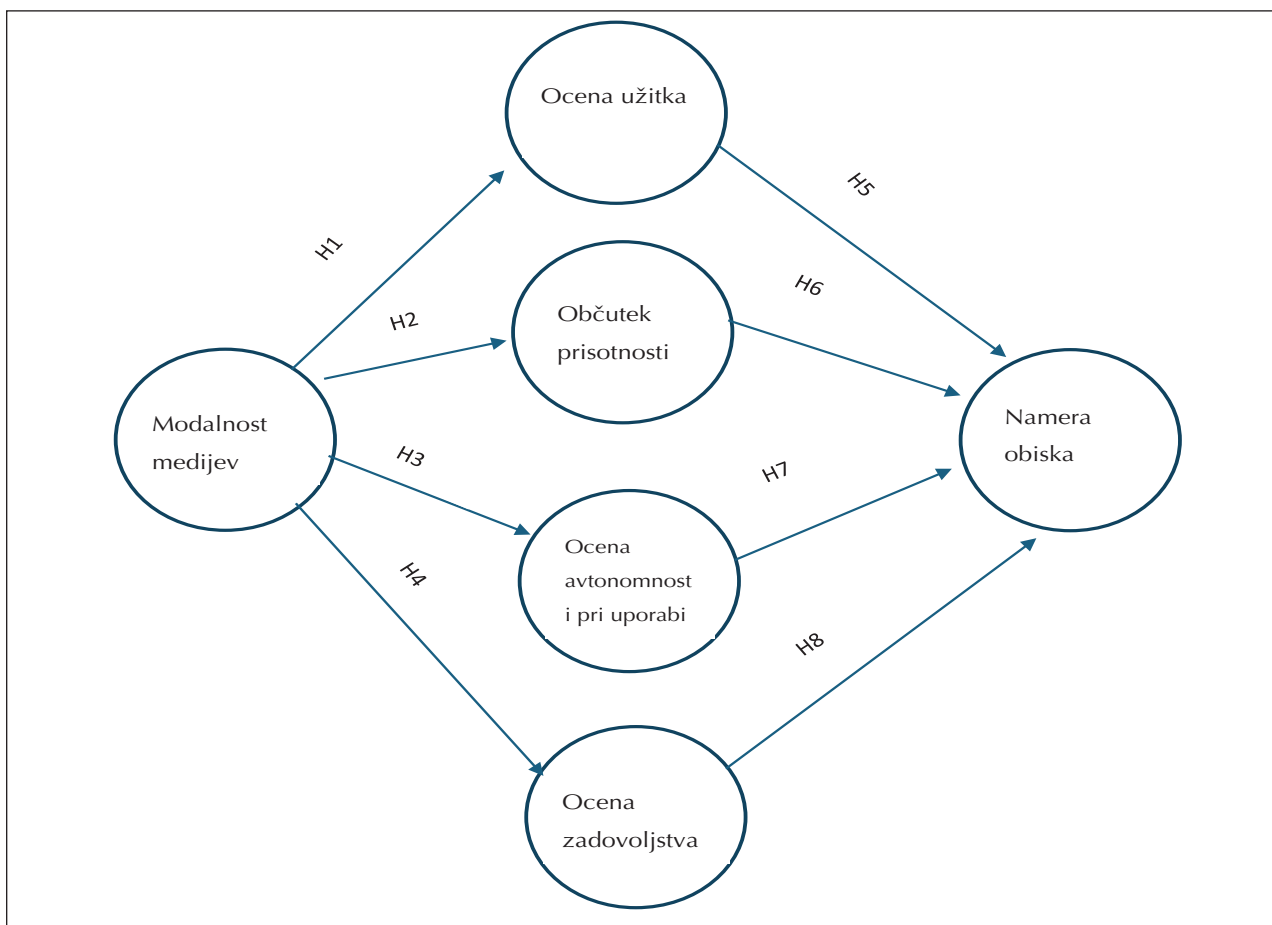
H1-4: Modalnost medija pozitivno vpliva na ocene: užitka, prisotnosti, avtonomnosti in zadovoljstva z uporabo.

Posledično ti faktorji predvidoma vplivajo na namero obiska muzeja:

H5-8: Ocena užitka, občutek prisotnosti, ocena avtonomnosti in zadovoljstvo pozitivno vplivajo na namero obiska muzeja.

Kot končno hipotezo zapišemo:

H9: Modalnost medija pozitivno vpliva na namero obiska muzeja.

Slika 1: Teoretski model odnosa med namero obiska muzeja in neodvisnimi spremenljivkami (lastno oblikovanje, deloma v skladu z Rahimizhian *et al.*, 2020).

KONTEKST RAZISKOVANJA: POSAVSKI MUZEJ BREŽICE

Posavski muzej Brežice (PMB) je bil ustanovljen leta 1949 v prostorih gradu Brežice. Danes muzej upravlja z gradom Brežice, stavbo z neposredno okolico, od leta 2022 pa tudi z obnovljenim Vodovodnim stolpom ter od leta 2023 še s Centrom za obiskovalce Vodovodni stolp, ki vključuje kavarno, TIC, blagajno in specialno muzejsko trgovino. Poslanstvo muzeja sledi definiciji muzeja in zakonskim določbam (ZVKD-1), kar je prepleteno z zbirkami, prostorskimi, kadrovskimi in finančnimi zmožnostmi. Poslanstvo muzeja kot javnega zavoda se oblikuje na podlagi Odloka o ustanovitvi (Odlok o ustanovitvi PMB, 2020; Odlok o ustanovitvi skupnega organa, 2014) ter se dopolnjuje in »prilagaja« vsakih 5 let pri oblikovanju Strateškega načrta.

Del Strateškega načrta (Črnelič Krošelj, 2020) so tudi cilji na področju digitalizacije promocije in interpretacije kulturne dediščine. Obdobje pandemije

je tudi Posavski muzej Brežice spodbudilo k prvim korakom na področju zagotavljanja 360° virtualnih ogledov. Leta 2020 so vzpostavili dva projekta 360° virtualnih ogledov muzeja: »Virtualni sprehod po Vitteški dvorani z različnimi vsebinami na spletni strani muzeja« (PMB, 2020a) in »Sledi posvetne dediščine Posavja od 17. do 19. stoletja v 360° pogledu« (PMB, 2020b), leta 2021 pa digitalno-fizični projekt »21 najsvetlejših muzejskih zvezd za 21. stoletje« (PMB, 2021), kjer so 360° virtualni ogledi postali del ogleda razstave.

V nadaljevanju je PMB sodeloval pri projektu »e-gradovi Posavja« (RRA Posavje, 2021), ki gradi na mreži Gradovi Posavja. Upravljalci gradov so sodelovali pri pripravi digitalnih vsebin (hologram, 3D video, video, aplikacija); sodelovali so z izvajalcem (Arctur) in naročnikom (Regionalna razvojna agencija Posavje) z zagotavljanjem vsebin, strokovnih podatkov, besedil, informacij ter slikovnega in video gradiva. Oblikovane vsebine v Posavskem muzeju živijo v okviru stalne razstave »Harmonija 4 elementov« (PMB, 2023) s 3D modelom brežiškega gradu.

Čeprav je največ obiskovalcev muzeja iz Slovenije, imajo med obiskovalci PMB pomembno mesto tudi tuji turisti. Podatki o obisku (Tabela 1) kažejo, da je bil največji delež tujcev leta 2019 (43 %) in najnižji leta 2021 (12,7 %), kar je bil odsev pandemije.

Med tujci gre večinoma za obiskovalce bližnjih Term Čatež; med njimi so tudi državljani Republike Srbije, čeprav v majhnem obsegu. Glede na dejstvo, da je muzej geografsko umeščen ob mejo z Republiko Hrvaško ter ima skupno zgodovino, je za določen del gostov iz Srbije olajšana tudi komunikacija, saj je še vedno »živo« znanje srbsko-hrvaškega jezika, ki je povezoval območje v obdobju SFRJ (Socialistične federativne republike Jugoslavije) (PMB, 2024).

METODA RAZISKOVANJA

Vzorčenje

Osredotočili smo se na državljane Srbije kot ciljne skupine z namenom doseganja ljudi, ki še niso imeli priložnosti obiskati PMB in ki še najverjetneje niso nikoli slišali nobenih informacij o tem muzeju. Na ta način smo lahko izolirali vpliv promocijskih gradiv od ostalih oblik predznanja oziroma preteklih izkušenj. Anketni vprašalnik je bil pripravljen v srbskem jeziku, da se zagotovi optimalno razumevanje in sodelovanje ciljne skupine.

Vzorčenje je potekalo po principu snežne kepe: ena izmed avtoric je po rodu iz Srbije in je razposlala elektronsko vabilo k izpolnjevanju po svoji mreži

Tabela 1: Podatki o izvoru države obiskovalcev Posavskega muzeja Brežice (PMB, 2024).

Leto	Tujci/domači – odstotek	Srbija/% vseh tujcev	Največji delež (%) /država
2019	43/57	3,53	28,55/Italija
2020*	17/83	7,64	21,14/ Italija
2021*	12,7/87,3	1,94	18/Italija
2022	27/73	3,14	28,46/Italija
2023	33,8/72,2	3,86	35,22/Hrvaška

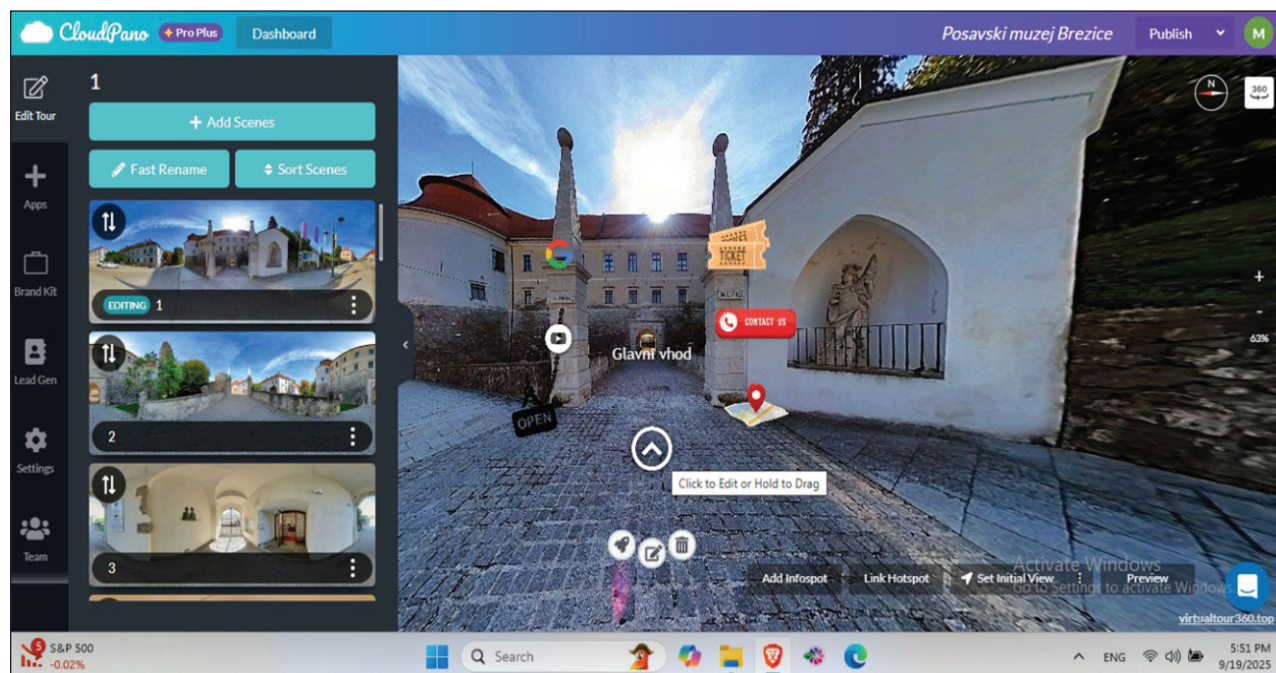
*Obdobje pandemije.

znancev (elektronsko sporočilo ter družbena omrežja Facebook in Instagram).

Za veljavne odgovore smo izbrali le osebe, ki še niso obiskale PMB (t. i. »filter« vprašanje pred izpolnjevanjem), tako da smo lahko s čim večjo veljavnostjo trdili, da so razlike med skupinami posledica eksperimentalne intervencije in ne prejšnjih izkušenj.

Potek eksperimenta

Udeležence smo naključno razdelili v 3 skupine in vsako skupino izpostavili različnim načinom predstavitve. Uporabljeno je bilo orodje 1ka za spletno anketiranje; naključno razporejanje udeležencev v

Slika 2: Fotografski prikaz virtualnega 360° ogleda Posavskega muzeja Brežice.

Slika 3: Fotografija poslikav na stropu Viteške dvorane gradu Brežice oziroma Posavskega muzeja Brežice.

eno izmed treh skupin je bilo doseženo s pomočjo spletnega orodja Nible. Podatki so bili zbrani v okviru oblikovanja zaključenega dela Oštrbenk (2023).

Zagotovili smo, da je vsebina, ki so ji bile izpostavljene tri različne skupine, enaka: v vseh primerih smo uporabili enake temeljne fotografije istih elementov PMB: vhod v grad, recepcija, stopnice, Kapela sv. Križa in Viteška dvorana. Razlika je bila zgolj v modalnosti predstavitve teh vsebin (Slika 2).

Merski instrument

Namen raziskave je bil analizirati vpliv virtualnih ogledov v primerjavi z drugimi medijskimi formati pri spodbujanju namere obiska PMB. V vprašanjih smo namesto besedne zveze »Posavski muzej Brežice« uporabili kar »grad Brežice« – poimenovanje, ki se pogosteje uporablja v pogovornem jeziku.

Merski instrument, tj. indikatorje spremenljivk, smo prevzeli po Rahimzhanian *et al.* (2020): ocena užitka, občutek prisotnosti, ocena avtonomnosti,

zadovoljstvo in namera obiska, da se zagotovi doslednost in zanesljivost merjenja spremenljivk. V vseh primerih je šlo za lestvice Likertovega tipa na 5-stopenjski lestvici.

Analize

Za deskriptivno analizo smo analizirali povprečja, standardne odklone in mere asimetrije za indikatorje in indekse (slednji so v vseh primerih izračunani kot povprečja na indikatorjih). Normalno porazdelitev smo preverili s Shapiro-Wilksovim testom. Ker porazdelitve niso bile normalne (p je v vseh primerih $< 0,001$), smo uporabili neparametrične teste za preverjanje hipotez: Kruskal-Wallis H test za analize statistične značilnosti razlik med tremi skupinami, Spearmanov koeficient korelacije za povezanost med indeksom namere obiska in indeksi ocen doživljanja izbranega medija (vse intervalne spremenljivke, a z nenormalno porazdelitvijo) ter za povezave z izobrazbo in starostjo (obe ordinalni spremenljivki).

Tabela 2: Deskriptivna analiza porazdelitve spremenljivk spol, starost in izobrazba (n=165).

Spol	Ženske	Moški				
	64 %	36 %				
Starost	15–25 let	26–35	36–45	46–55	56–70	71 ali več
	24 %	17 %	30 %	19 %	9 %	2 %
Izobrazba	osnovna šola	Srednja	višja ali visoka	magisterij ali doktorat		
	2 %	47 %	46 %	5 %		

Omejitve

V analizo ni vključen dejanski obisk, temveč zgolj namera obiska. Slednja je sicer teoretsko povezana s samim obiskom, kot npr. to zagovarja teorija načrtovanega vedenja (Ajzen & Fishbein, 1973), vendar je namera obiska šele prvi korak k dejanskemu obisku. Slednji je v veliki meri odvisen tudi od kontekstualnih okoliščin in preostalih stališč, npr. stališča o mnenjih drugih ljudi glede tega vedenja ter stališča o svojih finančnih in drugih zmožnostih obiska, kot je to izpostavljeno v teoriji načrtovanega vedenja.

Povezana omejitev je osredotočenost samo na kratkoročne učinke: namero smo izmerili takoj po ogledu intervencije, tj. vsebin treh medijev. Dolgoročni učinek, vključno z dejanskim obiskom, pa ni bil del raziskovalnega eksperimenta.

Čeprav ima eksperiment pomembne prednosti zaradi možnosti primerjanja učinkov različnih tipov modalnosti in jasne časovne razmejitev med odvisnimi in neodvisnimi spremenljivkami, pa je eksperimentalna narava metode omejitev v smislu umetno ustvarjenih pogojev (Ki *et al.*, 2023) – nagovarjanja vzorca, ki morda sam ne bi naletel na promocijo PMB, in testiranja namere s pomočjo vprašalnika, ne pa z dejanskim nakupom vstopnice.

Pomembni omejitvi sta tudi nereprezentativnost vzorca in nenormalna porazdelitev večine spremenljivk: udeleženci so v povprečju zelo visoko ocenjevali vse tri oblike medija in namero obiska. Nenormalna porazdelitev omogoča zgolj testiranje korelacij z neparametričnimi testi, ne pa npr. regresije, ki bi omogočale analizo medsebojnih vplivov neodvisnih spremenljivk.

REZULTATI

Vzorec in vpliv starosti

Anketo je izpolnilo 165 udeležencev, skoraj enako razporejenih v tri naključne skupine. Kruskal-Wallis H test ni pokazal statistično razlik med tremi skupinami glede na njihove demografske značilnosti, kar ustvarja osnovne pogoje za eksperimentalno primerjavo (skupine so med

seboj statistično značilno podobne glede na demografijo in torej lahko razlike pripišemo zgolj eksperimentalni intervenciji).

Vzorec je odseval začetne točke metode vzorčenja po metodi snežne kepe: v primerjavi s splošno populacijo je več žensk, več mlajših in večina s srednjo ali višjo oziroma visoko izobrazbo (Tabela 2). Pomembna omejitev vzorca je torej njegova nereprezentativnost splošne populacije. S T-testom smo preverili vpliv demografskih spremenljivk na osrednje spremenljivke (indeksi vseh stališčnih spremenljivk in namere obiska); ta ni pokazal razlik glede na spol. Podobno Spearmanov koeficient ni pokazal razlik glede na izobrazbo.

Nasprotno pa je starost imela statistično značilno pomemben pozitiven vpliv na dve spremenljivki: občutek prisotnosti ($\chi^2 = 0,213$, $p = 0,013$) in namero obiska ($\chi^2 = 0,218$, $p = 0,012$). V obeh primerih so starejši ljudje bolj ocenjevali vse tri tipe medija glede občutka prisotnosti (ne pa ostalih dimenzij ocene medija) in v večji meri izražali namero po obisku.

H1–H4: Vpliv modalnosti na doživljanje promocijskega gradiva

Deskriptivna analiza porazdelitve indikatorjev spremenljivke »ocena užitka« (Tabela 3) je pokazala visoka povprečja za vse tri oblike medija na vseh indikatorjih. Vendar pa je primerjava med tipi medija (Kruskal-Wallis H test) pokazala, da kljub splošni visoki oceni na vseh treh tipih medija obstajajo statistično značilne razlike med udeleženci glede na izpostavljenost mediju: ($\chi^2(2) = 27,579$, $p < ,001$, Tabela 7). Video je imel statistično značilne višje ocene vseh treh indikatorjev kot fotografije, 360° virtualni ogled pa statistično značilne višje ocene kot video.

Podobne rezultate so pokazale primerjave razlik pri vseh ostalih treh spremenljivkah: »občutek prisotnosti« (Tabela 4), »ocena avtonomnosti« (Tabela 5) in »zadovoljstvo« (Tabela 6). Tudi v teh primerih je Kruskal-Wallis H test pokazal statistično značilne razlike med tremi skupinami glede na modalnost medija (Tabela 7). Sklenemo lahko, da so rezultati v skladu s hipotezami H1–H4.

Tabela 3: Deskriptivna analiza porazdelitve indikatorjev spremenljivke »ocena užitka«.

Tip medija		Med ogledovanjem fotografij, video posnetka in VR ogleda brežiškega gradu mi ni bilo dolgčas.	Z veseljem sem gledal fotografije, video posnetek in VR ogled gradu Brežice.	Ob ogledovanju fotografij, video posnetka in VR ogleda gradu Brežice sem na zabaven način pridobival informacije.
Foto	Povprečje	3,64	3,74	3,64
	n	48	47	48
	Std. odklon	1,10	1,05	1,08
Video	Povprečje	3,95	4,04	3,91
	n	45	45	46
	Std. odklon	1,02	0,85	0,86
360°	Povprečje	4,58	4,63	4,55
	n	36	36	38
	Std. odklon	0,55	0,48	0,79
Skupaj	Povprečje	4,01	4,10	4,00
	n	129	128	132
	Std. odklon	1,01	0,92	0,99

*ANOVA test je pokazal statistično značilne razlike med tremi skupinami za vse tri indikatorje (Sig. < 0,001).

H5–8: Vpliv doživljanja promocijskega gradiva na namero obiska

V nadaljevanju smo preverili povezanost med stališnimi spremenljivkami doživljanja medija in izraženo namero obiska. Spearmanov koeficient korelacije (Tabela 8) pokaže zelo visoke statistično značilne korelacije v vseh štirih primerih. Rezultati so torej ponovno v skladu s hipotezami, tokrat H5–H8.

Zelo visoke korelacije kažejo na povezavo med doživljanjem promocije gradu Brežice in namero obiska gradu Brežice, kjer lahko razberemo, da je namera obiska konativna oblika stališč o gradu Brežice. Medtem ko doživljanje promocije oblikuje stališča o gradu, pa težnja h kognitivni konsonanci stališč (Festinger, 1957) pripomore k usklajenosti teh stališč z izraženo namero obiska, kjer je slednja zgolj na ravni kognitivne pripravljenosti.

H9: Vpliv modalnosti na namero obiska

Na zadnje smo preverili še vpliv modalnosti medija na namero obiska. Tabela 9 pokaže, da so udeleženci izkazali visoke stopnje pri treh indikatorjih namere obiska in da se ponovno povečujejo glede na tip medija. Najvišji so pri virtualnem 360° ogledu, sledi video in najnižji pri fotografijah.

Kruskal-Wallis H test (Tabela 10) pokaže, da gre za statistično značilne razlike med skupinami, kar je

v skladu s H9, ki govori o pozitivnem odnosu med modalnostjo medija in namero obiska.

RAZPRAVA

Pričujoča raziskava ima pomembne omejitve, vezane na reprezentativnost vzorca, kratkoročni učinek in osredotočenost zgolj na namero obiska, ne pa na dejanski obisk. Prihodnje raziskave bi lahko v okviru večjih finančnih zmožnosti testirale hipoteze na večjem vzorcu in vključile dejanski obisk glede na resnično kampanjo, pri čemer bi bilo treba za raziskovalne namene slediti pravilom A-B ali A-B-C eksperimenta. Omejitev je bila tudi nenormalna porazdelitev vseh spremenljivk, tj. visoke ocene, ki so jih dajali udeleženci. Slednje je onemogočilo izvedbo parametričnih analiz, npr. regresijske analize, ki bi omogočila izoliranje vplivov posamezne spremenljivke. Uporabili smo že uveljavljen vprašalnik, tj. merski instrument za izbrane spremenljivke. V prihodnje bi bilo smiselno testirati na manj zaželenem primeru (npr. nekem drugem muzeju na neki drugi lokaciji) ali pa zaostri trditve.

Kljub omejitvam lahko na tem specifičnem primeru sklenemo, da so rezultati v večini v skladu s teoretičnimi pričakovanji o vplivu modalnosti medija (cf. Martinoli, 2016; Susmann & Vanhegan, 2000; Pestek & Sarvan, 2021), saj so pokazali statistično značilno razliko med spremenljivkami glede na modalnost medija – 360°

Tabela 4: Deskriptivna analiza porazdelitve indikatorjev spremenljivke »občutek prisotnosti« (n=165).

Tip medija		Ogled brežiškega gradu s pomočjo fotografij, video posnetka in VR ogleda je ustvaril poglobljeno okolje, v katerem sem se počutil, kot da sem se dejansko znašel znotraj obzidja gradu.	Ko sem gledal fotografije, video posnetek in VR ogled, sem imel občutek, da sem na gradu Brežice.	Interaktivnost fotografij, video posnetka in VR ogleda mi je dala občutek, da sem na gradu Brežice.
Foto	Povprečje	3,15	3,26	3,17
	n	45	45	45
	Std. odklon	1,42	1,40	1,36
Video	Povprečje	3,76	3,80	3,69
	n	46	46	46
	Std. odklon	1,21	1,16	1,17
360°	Povprečje	4,45	4,48	4,45
	n	37	37	37
	Std. odklon	0,69	0,73	0,76
Skupaj	Povprečje	3,75	3,81	3,73
	n	128	128	128
	Std. odklon	1,27	1,24	1,25

*ANOVA test je pokazal statistično značilne razlike med tremi skupinami za vse tri indikatorje (Sig. < 0,001).

Tabela 5: Deskriptivna analiza porazdelitve indikatorjev spremenljivke »ocena avtonomnosti«.

Tip medija		Pri ogledu fotografij, video posnetka in VR ogleda gradu Brežice sem lahko svobodno izbral, kaj želim storiti (lahko sem se vrnil k temu, kar me je zanimalo, in pogledal še enkrat).	Zdelo se mi je, da imam velik nadzor nad ogledom fotografij, video posnetka in VR ogleda gradu Brežice.	Ko sem gledal fotografije, video posnetek in VR ogled gradu Brežice, so moja dejanja vplivala na to, kakšno izkušnjo bom doživel.
Foto	Povprečje	3,82	3,56	3,46
	n	46	46	45
	Std. odklon	1,08	1,34	1,23
Video	Povprečje	4,31	3,93	3,78
	n	45	46	46
	Std. odklon	0,70	0,90	0,94
360°	Povprečje	4,64	4,48	4,40
	n	37	37	37
	Std. odklon	0,48	0,60	0,68
Skupaj	Povprečje	4,23	3,96	3,85
	n	128	129	128
	Std. odklon	0,87	1,07	1,05

Tabela 6: Deskriptivna analiza porazdelitve indikatorjev spremenljivke »zadovoljstvo«.

Tip medija		Ob ogledu fotografij, video posnetka in VR ogleda brežiškega gradu sem bil zadovoljen s kakovostjo podanih informacij.	Z izvedbo fotografij, video posnetka in VR ogleda gradu Brežice, ki sem si jih ogledal, sem zadovoljen.	Z grafiko fotografij, video posnetka in VR ogleda gradu Brežice sem zadovoljen.	V celoti sem s fotografijami, video posnetkom in VR ogledom gradu Brežice zadovoljen.
Foto	Povprečje	3,45	3,48	3,87	3,84
	n	48	47	47	45
	Std. odklon	1,25	1,23	1,03	1,04
Video	Povprečje	4,02	4,08	3,91	4,15
	n	46	46	46	46
	Std. odklon	0,90	0,81	0,93	0,89
360°	Povprečje	4,54	4,48	4,64	4,67
	n	37	37	37	37
	Std. odklon	0,50	0,55	0,48	0,47
Skupaj	Povprečje	3,96	3,98	4,10	4,19
	n	131	130	130	128
	Std. odklon	1,05	1,01	0,93	0,91

Tabela 7: Kruskal-Wallis H test statistično značilnih razlik med tremi skupinami glede na tip medija (n=128).

	Ocena užitka	Občutek prisotnosti	Ocena avtonomnosti	Zadovoljstvo
Kruskal-Wallis H	27,579	21,745	17,916	19,687
Df	2	2	2	2
Asymp. Sig.	< ,001	< ,001	< ,001	< ,001

Spremenljivka razporejanja v skupine: tip medija.

Tabela 8: Spearmanov koeficient korelacije med indeksom spremenljivke »namera obiska« in indeksi spremenljivk »ocena užitka«, »občutek prisotnosti«, »ocena avtonomnosti« in »zadovoljstvo«.

		Ocena užitka	Občutek prisotnosti	Ocena avtonomnosti	Zadovoljstvo
Namera obiska	Spearmanov koeficient korelacije	0,718**	0,800**	0,810**	0,810**
	Sig. (2-tailed)	< ,001	< ,001	< ,001	< ,001
	n	129	132	131	132

** Korelacija je signifikantna z manj kot 1 % tveganjem.

virtualni ogled je imel višja povprečja pri vseh analiziranih spremenljivkah, video pa od fotografij. Hipotez o vplivu modalnosti medija v nobenem primeru nismo mogli zavreči (H1–H5 in H9). To je še posebej pomembno v kontekstu trženja muzejev kot doživetij, kjer je lahko vzbujanje močnega občutka prisotnosti ključnega pomena pri nameri o obisku muzeja.

Tudi glede H5–H8 so rezultati v skladu s preteklimi raziskavami glede doživljanja promocijskega gradiva in namere obiska doživetja, muzeja ali turistične destinacije

(cf. Lombard & Ditton, 1997; Neys et al., 2010; Keumala et al., 2022; Rahimzhan et al., 2020). Končni sklep je, da je v tem eksperimentu modalnost medija pozitivno vplivala na doživljanje medija; slednje pa je posledično vplivalo na namero obiska promovirane dediščine. Te ugotovitve spodbujajo optimizem o vlogi vse bolj potopitvenih in multimodalnih tehnologij v promociji in oblikovanju doživetij (cf. Griffin et al., 2022).

V nasprotju s pričakovanji pa so bili rezultati glede vpliva demografskih spremenljivk. Medtem ko spol in

izobrazba pričakovano nimata vpliva na doživljanje promocijskega medija, pa je starost imela vpliv na občutek prisotnosti (vendar ne na ostale spremenljivke doživljanja medija) in namero obiska gradu Brežice. Pričakovali bi, da bodo starejši imeli večje težave z upravljanjem tehnologije in bodo posledično dodelili nižjo oceno občutka prisotnosti, vendar je bilo obratno.

To odstopanje poskušamo obrazložiti z več možnimi faktorji glede na pretekle raziskave. Kot prvo je morda to bolj pozitivno reakcijo starejših možno pripisati neizkušenosti s tovrstnimi tehnologijami, ki so po eni strani dovolj enostavne za uporabo, da ne izzovejo negativnih frustracij, po drugi strani pa za starejše toliko nove, da spodbudijo večje navdušenje kot pri mlajših, ki bolj verjetno te tehnologije že poznajo.

Kot drugo na namen obiska kraja vpliva kombinacija zanimanja potrošnika in priložnosti za obisk. Prejšnje raziskave so pokazale, da stališča in preference pomembno oblikujejo to namero (Beerli *et al.*, 2004; Chen *et al.*, 2014). Bian in Forsythe (2012) sta na primer ugotovila, da osebne lastnosti, kot sta potreba po edinstvenosti in samokontroli, neposredno vplivajo na vedenjske namere. Predhodne raziskave kažejo, da imajo starejši turisti izraziti namen obiskovati območja kulturne dediščine, pri čemer nanje vplivajo tako dejavniki »push« kot tudi dejavniki »pull«. »Pull« dejavniki vključujejo značilnosti destinacije, kot so novost, počitek, čustva in socializacija, medtem ko so »push« dejavniki osebne ali družbene motivacije, kot so podnebje, gostoljubje in kulturne izkušnje (Patuelli & Nijkamp, 2016). Ti dejavniki poudarjajo prizadevanje starejših za intelektualno obogatitev, izpostavljenost novim kulturam in sprostitve. Dva od ključnih

motivov za kulturni turizem med starejšimi sta kulturno udejstvovanje in priložnost za učenje. Posebej priljubljena so izobraževalna in kulturna turistična doživetja, ki ponujajo smiselno sodelovanje in izkoriščanje zanimanja za zgodovino in nostalgijo. Vseživljenjsko učenje starejši popotniki zelo cenijo, saj jim bogati življenje (Sie *et al.*, 2016). Starejši posamezniki pogosto izkazujejo močno namero obiskati muzeje, saj jih privlačijo zaznane vrednosti in koristi (Traboulsi *et al.*, 2018).

Kot tretjo možno razlago za bolj pozitivne rezultate pri starejših kot pri mlajših pa vidimo v možnostih za vključevanje in socialno interakcijo – starejšim odraslim morda tega primanjkuje v vsakdanjem življenju – kar jim omogoča sodelovanje v dejavnostih, ki bi lahko bile v resnici fizično zahtevne. Poleg tega starejši pogosto kažejo večjo pripravljenost prenašati nelagodje, povezano s tehnologijo VR, zaradi želje po družbenem povezovanju (Healy *et al.*, 2022).

V prihodnosti bi bilo smiselno nadaljevati raziskovanje tudi z novejšimi tehnologijami, ki bi lahko dosegale še višje mere multimodalnosti in s tem občutka prisotnosti, avtonomije in zadovoljstva. Po Iyer (2023) je pandemija zaradi globalnih potovalnih omejitev pospešila uporabo digitalnih vsebin v turizmu, vključno s 360-stopinjskimi videoposnetki. Vendar pa njihova študija kaže, da uporabniki 360-stopinjske videoposnetke dojemajo kot bolj pasivne in manj »potopitvene« (imersivne) kot popolnoma interaktivna okolja VR, ki omogočajo večji občutek nadzora in vključenosti (Iyer, 2023). Do podobnih zaključkov so prišli tudi Debarba *et al.* (2024), ki so primerjali tri formate vsebin v VR in ugotovili, da mešanje 3D-okolij z video vsebinami povzroči

Tabela 9: Deskriptivna analiza porazdelitve indikatorjev spremenljivke »namera obiska«.

Tip medija		Ob pogledu fotografij, video posnetka in VR ogleda sem si zaželel/-a obiskati grad Brežice.	V prihodnjem obdobju nameravam obiskati grad Brežice.	Želim si obiskati grad Brežice.
Fotografija	Povprečje	3,60	3,71	3,95
	n	45	45	45
	Std. Odklon	1,07	0,94	0,87
Video	Povprečje	4,17	3,79	4,06
	n	46	44	45
	Std. Odklon	0,70	0,90	0,88
360°	Povprečje	4,56	4,35	4,43
	n	37	37	37
	Std. Odklon	0,55	0,85	0,76
Skupaj	Povprečje	4,08	3,92	4,13
	n	128	126	127
	Std. Odklon	0,90	0,93	0,86

Tabela 10: Kruskal-Wallis H test statistično značilnih razlik spremenljivke »namera obiska« glede na tip medija (n=126).

	Namera obiska
Kruskal-Wallis H	15,172
Df	2
Asymp. Sig.	< ,001

Spremenljivka razporejanja v skupine: »tip medija«.

najbolj zadovoljivo uporabniško izkušnjo, medtem ko statični 360-stopinjski videoposnetki zaradi fiksnega zornega kota ponujajo omejeno interaktivnost. Poleg tega Jia *et al.* (2024) navajajo, da je bil 360-stopinjski panoramski video med pandemijo uporaben za nizko imerzivne scenarije medtem ko sodobne računalniško generirane simulacije VR tehnologije ponujajo veliko boljšo veljavnost in interaktivnost. Te ugotovitve kažejo, da čeprav je 360-stopinjski video med pandemijo imel pomembno vlogo in se zaradi svoje enostavnosti še vedno pogosto uporablja, so bolj dinamične, interaktivne in prilagodljive rešitve z VR tehnologijo vse bolj priljubljene pri oblikovanju vsebin po pandemiji in so po Rodríguez *et al.* (2025) v porastu.

SKLEPI

Naša raziskava je pokazala, da je tudi v specifičnem primeru, ko so bili upravljalci kulturne dediščine stroškovno omejeni, možno promocijo nadgrajevati s 360° virtualnimi ogledi, ki omogočajo večjo stopnjo modalnosti kot cenovno primerljivi možnosti fotografij in videoposnetkov. Na 360° virtualne ogledje je treba tako v prvi vrsti gledati kot na cenovno dostopnejše oblike vključevanja interaktivnosti in s tem potencialno doseganja pozitivnih reakcij ciljanih občinstev.

Z večjimi sredstvi pa digitalizacija promocije kulturne dediščine omogoča še boljše rešitve. Kot opozarja soavtorica – direktorica muzeja PMB – je uporaba različnih digitalnih rešitev standard v delovanju muzejev, vendar je vprašanje obsega, kakovosti, inovativnosti in uspešnosti prepleteno predvsem s kadrovskimi in finančnimi zmožnostmi. Ovira so omejena finančna sredstva, saj so določene rešitve finančno dostopne, nove in nenehno razvijajoče se digitalne inovacije pa večinoma presegajo finančne zmožnosti muzejev, kot je PMB. Poleg finančnih sredstev je ključno zagotavljanje ustrezne in konstantne kadrovske zasedbe, ki bi uspešno povezovala znanja o dediščini ter znala le-to preoblikovati za digitalno družbo oziroma ciljne skupine, ki bi

se ob virtualnem ogledu odločile tudi za »fizičnega«. Ob večjih finančnih sredstvih bi tudi v PMB različne oblike digitalnih rešitev uporabljali na vseh področjih delovanja, kar bi zagotovo vplivalo tudi na obisk ter posledično prihodke iz delovanja.

Pretekle izkušnje PMB kažejo, da je pri oblikovanju 360° virtualnih ogledov, VR in AR »doživetij«, različnih aplikacij, elementov igrifikacije, vključno z orodji, oblikovanimi za to raziskavo, za potrebe muzeja tako v muzeju (stalne in občasne razstave ter programi in projekti) kot v spletnih – digitalnih okoljih pomembno, da je vzpostavljeno odlično sodelovanje med avtorji vsebin in digitalnih rešitev. Na podlagi izkušenj PMB se je kot največja težava dosedanjih projektov pokazalo usklajevanje razumevanja želja in možnosti na strani muzeja, naročnika in izvajalca ter pričakovanj glede učinkov končnega izdelka. Kljub velikim vložkom dela in finančnih sredstev rezultat večkrat »ne deluje«, učinki pa so težko merljivi v realnem okolju.

Eksperimenti, kot je bil izveden za primer te raziskave, pripomorejo k strateškemu premisleku o prihodnosti nadaljnje uporabe 360° virtualnih ogledov pri promociji kulturne dediščine po nenadnem pandemskem porastu. V tistem obdobju so se pokazali kot razmeroma preprost in cenovno ugoden način doseganja obiskovalcev, ko ogled muzejev ni bil mogoč. Rezultati raziskave kažejo, da bi 360° virtualni ogled potencialno lahko bili pomembno orodje pri promociji kulturne dediščine, in sicer pri starejši populaciji še bolj kot pri mlajši.

Za konec velja poudariti, da digitalne vsebine in dostopnost muzejske ponudbe v različnih IKT oblikah predstavljajo pomemben del delovanja muzejev, ki se bo razvijal tudi v prihodnje. Nadaljnja uporaba 360° virtualnih ogledov pri promociji kulturne dediščine bo predvsem odvisna od stališč upravljavcev glede njihovih učinkov, pripravljenosti na sodelovanje med upravljavci in tehničnimi izvajalci ter od finančnih in kadrovskih zmožnosti. Za uspešno digitalizacijo promocije dediščine pa bo potrebnega tudi več strokovnega usposabljanja in ustreznih resursov.

Dolgoročno je sicer verjetno, da bodo 360° virtualne ogledje nadomestili njihovi »sorodniki« v obliki AR in VR tehnologije, ki omogočajo še večje stopnje modalnosti medija in s tem potopitve. Je pa ta razvoj v prvi vrsti odvisen predvsem od finančnih zmožnosti in od hitrosti razvoja tehnologije, da bo postala finančno dostopnejša in del vsakodnevne uporabe tako potencialnih obiskovalcev muzejev kot upravljavcev kulturne dediščine. Smiselna usmeritev prihodnjih raziskav je zato proučevanje razmerja med upravljanjem kulturne dediščine, razpoložljivimi finančnimi sredstvi ter izbiro med različnimi tehnologijami glede na njihovo učinkovitost in stroškovno dostopnost.

VIRTUAL 360° TOURS AS A TOOL FOR PROMOTING CULTURAL HERITAGE: RESULTS FROM AN EXPERIMENT AT THE POSAVJE MUSEUM BREŽICE

Katarina OŠTRBENK

University of Maribor, Faculty of Tourism, Cesta prvih borcev 36, 8250 Brežice, Slovenia
e-mail: katarina.ostrbenk@gmail.com

Tjaša ALEGRO

University of Maribor, Faculty of Tourism, Cesta prvih borcev 36, 8250 Brežice, Slovenia
e-mail: tjasa.alegro1@um.si

Alenka ČERNELIČ KROŠELJ

Posavje Museum Brežice, Cesta prvih borcev 1, 8250 Brežice, Slovenia
University of Maribor, Faculty of Tourism, Cesta prvih borcev 36, 8250 Brežice, Slovenia
e-mail: alenka.cernelic.kroselj@pmb.si; alenka.cernelic@guest.um.si

Maja TURNŠEK

University of Maribor, Faculty of Tourism, Cesta prvih borcev 36, 8250 Brežice, Slovenia
e-mail: maja.turnsek@um.si

SUMMARY

Virtual 360° tours, digital replicas of real locations accessible anywhere with an internet connection, include 360° panoramic photos and interactive elements such as videos, audio narration, and textual descriptions. Their significance increased during the COVID-19 pandemic, when museums had to temporarily close their doors to visitors. After the pandemic ended, their use as a substitute for visits declined, but the question of their impact on the intention to visit the museum, i.e., for promotional purposes, remains. The paper presents the results of an experimental study conducted in 2023 with 165 residents of the Republic of Serbia regarding their responses to the promotion of the Posavje Museum Brežice. The participants were randomly divided into three groups based on the increasing modality of the medium they were exposed to: photos, a video, and a 360° virtual tour of the Posavje Museum Brežice. The results showed statistically significant differences between all three groups. The 360° virtual tours were rated higher than videos, and videos were rated higher than photos on the media experience variables: enjoyment, sense of presence, autonomy, and satisfaction. The intention to visit was significantly higher with the 360° virtual tour and was statistically significantly associated with the media experience variables. We discuss the results and the future use of virtual 360° tours in heritage promotion.

Keywords: virtual 360° tours, modality, Posavje Museum Brežice, digitisation of cultural heritage, promotion of cultural heritage

VIRI IN LITERATURA

- Abu Hashim, Anis Hasliza, Abdul Aziz, Maslina & Mazliana Hasnan (2008):** The Awareness and Interest of UiTM Pahang Population Towards the Virtual Tour. *Proceedings STSS 2008*, 87–90.
- Ajzen, Icek & Martin Fishbein (1973):** Attitudinal and Normative Variables as Predictors of Specific Behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 27, 1, 41.
- Alegro, Tjaša, Turnšek, Maja, Špindler, Tomi & Vita Petek (2023):** Introducing Amazon Explore: a Digital Giant's Exploration of the Virtual Tourism Experiences. *Journal of Tourism Futures*, 1–20. <https://www.emerald.com/jtf/article-pdf/doi/10.1108/JTF-02-2022-0072/9774711/jtf-02-2022-0072.pdf> (zadnji dostop: 2025-10-16).
- Beerli, Asunción, Martin, Josefa D. & Agustín Quintana (2004):** A model of customer loyalty in the retail banking market. *European journal of marketing*, 38, 1-2, 253–275.
- Bian, Qin & Sandra Forsythe (2012):** Purchase Intention for Luxury Brands: A Cross Cultural Comparison. *Journal of Business Research*, 65, 10, 1443–1451.
- Brehm, Jack W. (1966):** A Theory of Psychological Reactance. Cambridge, Academic Press.
- Bruhn, Jørgen & Beate Schirrmacher (2022):** Intermedial Studies: An Introduction to Meaning Across Media. London, Routledge.
- Burlingame, Katherine (2022):** High Tech or High Touch? Heritage Encounters and the Power of Presence. *International Journal of Heritage Studies*, 28, 11-12, 1228–1241.
- Cai, Zhenrao, Fang, Chunhui, Zhang, Qingqing & Fulong Chen (2021):** Joint Development of Cultural Heritage Protection and Tourism: the Case of Mount Lushan Cultural Landscape Heritage Site. *Heritage Science*, 9, 86. <https://doi.org/10.1186/s40494-021-00558-5> (zadnji dostop: 2025-10-16).
- Chang, Hsuan Hsuan & Chin Chung Chiang (2022):** Is Virtual Reality Technology an Effective Tool for Tourism Destination Marketing? A Flow Perspective. *Journal of Hospitality and Tourism Technology*, 13, 3, 427–440.
- Chen, Hung-Bin, Yeh, Shih-Shuo & Tzung-Cheng Huan (2014):** Nostalgic Emotion, Experiential Value, Brand Image, and Consumption Intentions of Customers of Nostalgic-Themed Restaurants. *Journal of Business Research*, 67, 3, 354–360.
- Cheng, Yang, Wang, Yuan & Wen Zhao (2022):** Shared Virtual Reality Experiences during the COVID-19 Pandemic: Exploring the Gratifications and Effects of Engagement with Immersive Videos. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19, 9, 5056. <https://doi.org/10.3390/ijerph19095056> (zadnji dostop: 2025-10-16).
- Černelič Krošelj, Alenka (2020):** Strateški načrt Posavskega muzeja Brežice. Obdobje 2020–2024. https://www.pmb.si/images/mojeSlike/files/Strateški_nacrt_Posavski_muzej_Brezice_2020_2025.pdf (zadnji dostop: 2025-10-16).
- Debarba, Henrique Galvan, Montagud, Mario, Chagué, Sylvain, Lajara, Javier, Lacosta, Ignacio, Fernandez Langa, Sergi & Caecilia Charbonnier (2024):** Content Format and Quality of Experience in Virtual Reality. *Multimedia Tools and Applications*, 83, 15, 46481–46506.
- Dieb, Rida, Alsalloum, Ataa & Nicholas Webb (2024):** Interactive 360° Media for the Dissemination of Endangered World Heritage Sites: the Ancient City of Palmyra in Syria. *Built Heritage*, 8, 18. <https://doi.org/10.1186/s43238-024-00126-3> (zadnji dostop: 2025-10-16).
- Festinger, Leon (1957):** A Theory of Cognitive Dissonance. Stanford, Stanford University Press.
- Griffin, Tom, Guttentag, Daniel, Hwan Lee, Seung, Giberson, Jessica & Frederic Dimanche (2022):** Is VR Always Better for Destination Marketing? Comparing Different Media and Styles. *Journal of Vacation Marketing*, 29, 1, 119–140.
- Guttentag, Daniel A. (2010):** Virtual Reality: Applications and Implications for Tourism. *Tourism management*, 31, 5, 637–651.
- Healy, David, Flynn, Aileen, Conlan, Owen, McSharry, Jenny & Jane Walsh (2022):** Older Adults' Experiences and Perceptions of Immersive Virtual Reality: Systematic Review and Thematic Synthesis. *JMIR Serious Games*, 10, 4, e35802. <https://games.jmir.org/2022/4/e35802> (zadnji dostop: 2025-10-16).
- Ives, Blake & Margrethe H. Olson (1984):** User Involvement and MIS Success: A Review of Research. *Management Science*, 30, 5, 586–603.
- Iyer, Shravan Regret (2023):** Understanding How News Content Utilizes Experiential Media (AR, VR, and 360° Video) in COVID-19 Storytelling. *Athens Journal of Mass Media & Communications*, 9, 2, 85–112.
- Jazbinšek, Jure & Gorazd Hren (2021):** Methodology of Immersive Video Application: the Case Study of a Virtual Tour. *Journal of Energy Technology*, 14, 4, 59–67.
- Jia, Yaxiang, Zhou, Xuan, Yang, Jing & Quan Fu (2024):** Animated VR and 360-degree VR to Assess and Train Team Sports Decision-making: a Scoping Review. *Frontiers in Psychology*, 15, 10.3389/fpsyg.2024.1410132. <https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2024.1410132/full> (zadnji dostop: 2025-10-16).
- Jung, Yoonhyuk (2011):** Understanding the Role of Sense of Presence and Perceived Autonomy in Users' Continued Use of Social Virtual Worlds. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 16, 4, 492–510.

Keumala, Shaula, Darmawan, Haryadi & Tatang Sopian (2022): The Influence of Virtual Tour on Visit Intention in National Museum of Indonesia. *International Journal of Sustainable Competitiveness on Tourism*, 1, 1, 12–22.

Ki, Suhyun, Kim, Jiyeon, Ryu, Jeeheon & Sanghoon Park (2023): The Effect of Teaching Modalities of 360 Virtual Reality Videos on Perception of Usability. V: *Society for Information Technology & Teacher Education International Conference*. New Orleans, Association for the Advancement of Computing in Education (AACE), 1180–1185.

Kim, Lim Chen, Tan Lam, Kian & Abdullah Zawawi Talib (2011): Acoustical Heritage for Virtual Tourism on Mobile Platform. Paper presented at the *Proceeding of the International Conference on e-Education, Entertainment and e-Management*. Bali, IEEE, 273–276.

Lee, Junghyo, Kim, Junghun & Jae Young Choi (2019): The Adoption of Virtual Reality Devices: The Technology Acceptance Model Integrating Enjoyment, Social Interaction, and Strength of the Social Ties. *Telematics and Informatics*, 39, 37–48.

Lombard, Matthew & Theresa Ditton (1997): At the Heart of It All: The Concept of Presence. *Journal of Computer-mediated Communication*, 3, 2. <https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.1997.tb00072.x> (zadnji dostop: 2025-10-16).

Lu, Junyu & Zixuan Xu (2021): Can Virtual Tourism Aid in the Recovery of Tourism Industry in the COVID-19 Pandemic? 2021 TTRA International Conference. <https://scholarworks.umass.edu/entities/publication/22ebc4ee-a816-42c1-bb8d-a4867601ce8f> (zadnji dostop: 2025-10-16).

Mah, Osten Bang Ping, Yan, Yingwei, Yi Tan, Jonathan Song, Tan, Yi-Xuan, Ying Tay, GERALYN Qi, Chiam, Da Jian, Wang, Yi-Chen, Dean, Kenneth & Chen-Chieh Feng (2019): Generating a Virtual Tour for the Preservation of the (In)tangible Cultural Heritage of Tampines Chinese Temple in Singapore. *Journal of Cultural Heritage*, 39, 202–211.

Martínez, Víctor Cerdán, García García, Alberto Luis & Ignacio José Martín Moraleda (2022): 360 Video Trend on YouTube before and during the COVID-19 Pandemic. *Journal of Creative Communications*, 17, 1, 22–34.

Martinoli, Ana (2016): Digitalna medijska publika – nova očekivanja, nove navike. *Medias Res*, 5, 1269–1284.

Mohanty, Priyakashna, Hassan, Azizul & Erdogan Ekis (2020): Augmented Reality for Relaunching Tourism post-COVID-19: Socially Distant, Virtually Connected. *Worldwide Hospitality and Tourism Themes*, 12, 6, 753–760.

Neys, Joyce L., Jansz, Jeroen & Eduard S. H. Tan (2010): To Persevere is to Save the World: Exploring Expertise in Gaming. *Proceedings of the 3rd International Conference on Fun and Games*. New York, Association for Computing Machinery, 116–125.

Njerekai, Cleopas (2020): An Application of the Virtual Reality 360 Concept to the Great Zimbabwe Monument. *Journal of Heritage Tourism*, 15, 5, 567–579.

Ocón, David (2021): Digitalising Endangered Cultural Heritage in Southeast Asian Cities: Preserving or Replacing? *International Journal of Heritage Studies*, 27, 10, 975–990.

Ocón, David (2023): Low-cost Digital Tools to Preserve Cultural Heritage 'Blind Spots': the Case of Kubor Kassim in Singapore. *International Journal of Heritage Studies*, 29, 9, 961–987.

Odlok o ustanovitvi PMB (2020): Odlok o ustanovitvi javnega zavoda Posavski muzej Brežice (Uradni list RS št. 93/20 z dne 3. 7. 2020).

Odlok o ustanovitvi skupnega organa (2014): Odlok o ustanovitvi skupnega organa Občine Brežice, Občine Kostanjevica na Krki, Občine Krško in Občine Sevnica za izvrševanje ustanoviteljskih pravic v javnem zavodu Posavski muzej Brežice (Uradni list RS št. 43/2014 z dne 13. 6. 2014).

Oštrbenk, Katarina (2023): Virtualni ogledi 360° v turizmu. Diplomsko delo. Brežice, Fakulteta za turizem Univerze v Mariboru.

Patuelli, Roberto & Peter Nijkamp (2016): Travel Motivations of Seniors: A Review and a Meta-analytical Assessment. *Tourism Economics*, 22, 4, 847–862.

Pestek, Almir & Maida Sarvan (2021): Virtual Reality and Modern Tourism. *Journal of Tourism Futures*, 7, 2, 245–250.

PMB (2020a): Virtualni sprehod po Viteški dvorani. <https://www.pmb.si/virtualni-sprehod> (zadnji dostop: 2024-8-17).

PMB (2020b): Sledi posvetne dediščine Posavja od 17. do 19. stoletja v 360° pogledu. <https://kuula.co/share/78F33/collection/7PDVt?fs=1&vr=1&sd=1&initload=0&autorotate=0.3&thumbs=1&info=0&logo=-1> (zadnji dostop: 2024-8-17).

PMB (2021): 21 najsvetlejših muzejskih zvezd za 21. stoletje. <https://www.pmb.si/21-muzejskih-zvezd> (zadnji dostop: 2024-8-17).

PMB (2023): Harmonija 4 elementov. <https://www.pmb.si/harmonija-4-elementov> (zadnji dostop: 2024-8-17).

PMB (2024): Izvor države obiskovalcev. Interno gradivo. Brežice, Posavski muzej Brežice.

Rahaman, Hafizur, Champion, Erik & David McMeekin (2023): Outside Inn: Exploring the Heritage of a Historic Hotel through 360-Panoramas. *Heritage*, 6, 5, 4380–4410.

Rahimizhian, Sima, Ozturen, Ali & Mustafa Ilkan (2020): Emerging Realm of 360-degree Technology to Promote Tourism Destination. *Technology in Society*, 63, 101411. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0160791X1930747X?via%3Dihub> (zadnji dostop: 2024-8-17).

Rodríguez Julio, Lamas, María Isabel & Laura Castro-Santos (2025): Scientific Advances and Applications of 360 Tours in the XXI Century. *Societies*, 15, 4, 74.

Roman, Michał, Kosiński, Robert, Bhatta, Kumar, Niedziółka, Arkadiusz & Andrzej Krasnodębski (2022): Virtual and Space Tourism as New Trends in Travelling at the Time of the COVID-19 Pandemic. *Sustainability*, 14, 2, 628.

RRA Posavje (2021): E-gradovi Posavja. <https://www.rra-posavje.si/projekti/e-gradovi-posavja> (zadnji dostop: 2024-8-17).

Ryan, Richard M., Rigby, Scott C. & Andrew Przybylski (2006): The Motivational Pull of Video Games: A Self-determination Theory Approach. *Motivation and Emotion*, 30, 344–360.

Sie, Lintje, Patterson, Ian & Shane Pegg (2016): Towards an Understanding of Older Adult Educational Tourism through the Development of a Three-phase Integrated Framework. *Current Issues in Tourism*, 19, 2, 100–136.

Sussmann, Silvia & Hugo Vanhegan (2000): Virtual Reality and the Tourism Product Substitution or Complement? ECIS 2000 Proceedings. European Conference on Information System. https://aisel.aisnet.org/ecis2000/117/?utm_source=aisel.aisnet.org%2Fecis2000%2F117&utm_medium=PDF&utm_campaign=PDFCoverPages (zadnji dostop: 2024-8-17).

Traboulsi, Christelle, Frau, Moreno & Francesca Cabiddu (2018): Active Seniors Perceived Value within Digital Museum Transformation. *The TQM Journal*, 30, 5, 530–553.

Tussyadiah, Iis P., Wang, Dan, Jung, Timothy H. & M. Claudia Tom Dieck (2018): Virtual Reality, Presence, and Attitude Change: Empirical Evidence from Tourism. *Tourism management*, 66, 140–154.

Wyman, Oliver (2020): To Recovery & Beyond: The Future of Travel & Tourism in the Wake of COVID-19. <https://www.oliverwyman.com/our-expertise/insights/2020/sep/to-recovery-and-beyond.html> (zadnji dostop: 2025-10-16).

ZVKD-1 – Zakon o varstvu kulturne dediščine, Uradni list RS št. 16/08, 123/08, 8/11 – OR-ZVKD39, 90/12 in 111/13 s spremembami.

Živković, Tamara & Miodrag Živković (2019): Pregled primena virtuelnih okruženja u obrazovanju. V: Stanišić, Milovan (ur.): *Sinteza 2019-International Scientific Conference on Information Technology and Data Related Research*. Beograd, Singidunum University, 99–106.

received: 2023-11-26

DOI 10.19233/ASHS.2025.21

RAZBITINA NEMŠKE DESANTNO TRANSPORTNE LADJE (MFP) F 956 PRI PIRANU

Danijel GERMEK

Kvedrova cesta 5, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: danijel.germek@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Z razvojem potapljaškega turizma so postale razbitine potopljenih ladij in letal ena glavnih atrakcij. Večina razbitin nima pri nas svojega pravega imena, njihovi brodolomi in zgodbe so z leti potonili v pozabo. Nedaleč od Pirana je potopljena vojaška ladja iz druge svetovne vojne, doslej neidentificirani desantni transporter. Junija 2006 je bila iz ladje odstranjena večja količina streliva. V pričujočem prispevku je predstavljena zgodba ladje F 956, ki je bila v sestavi 10. desantne flote (10. Landungsflottille) in njen brodolom. Opisan je razvoj desantnih transporterjev in delovanje nemške mornarice na Jadranu v zadnjem letu vojne. Nazadnje so predstavljeni še nekateri predlogi upravljanja razbitine kot podvodne kulturne dediščine.

Ključne besede: Jadransko morje, Istra, druga svetovna vojna, Kriegsmarine, Marinefährrahm (MFP), F 956, desantno transportna ladja, DTM Kec, brodolom, arheološke ostaline, podvodna kulturna dediščina

IL RELITTO DELLA MOTOZATTERA TEDESCA (MFP) F 956 PRESSO PIRANO

SINTESI

Con lo sviluppo del turismo subacqueo, i relitti di navi e aerei sono diventati una delle principali attrazioni. La maggior parte dei relitti nel mare sloveno non ha un proprio nome, tanto meno sono noti i loro naufragi e la loro storia, da anni caduti nell'oblio. Non lontano dalla città di Pirano affondò una nave militare risalente alla Seconda guerra mondiale, una motozattera precedentemente non identificata. Da essa, nel giugno 2006 venne rimossa una grande quantità di munizioni. L'articolo è dedicato alla scoperta della storia della nave tedesca MFP F 956, che faceva parte della decima flotta da sbarco (10. Landungsflottille) e del suo naufragio. Vengono descritti lo sviluppo delle motozattere e le operazioni della marina tedesca nell'Adriatico nell'ultimo anno di guerra. Infine, vengono presentate delle proposte per la gestione del relitto come patrimonio culturale sottomarino.

Parole chiave: Mare Adriatico, Istria, Seconda Guerra Mondiale, Kriegsmarine, Marinefährrahm (MFP), F 956, motozattera, DTM Kec, naufragio, resti archeologici, patrimonio culturale sottomarino

UVOD

V morju pri Piranu je dobro ohranjena razbitina vojaške ladje, ki skriva zanimivo zgodbo brodoloma. Napredni potapljači si večinoma ogledajo notranjost njenega skladišča. Ostali ladijski prostori so zaradi zamuljenosti in težkega dostopa nevarni, zato gredo vanje le redki. V notranjosti opazimo bogato življenje rib, tako predstavlja razbitina pravo oazo miru in omogoča naravi nekaj predaha pred poklicnim ribištvom.

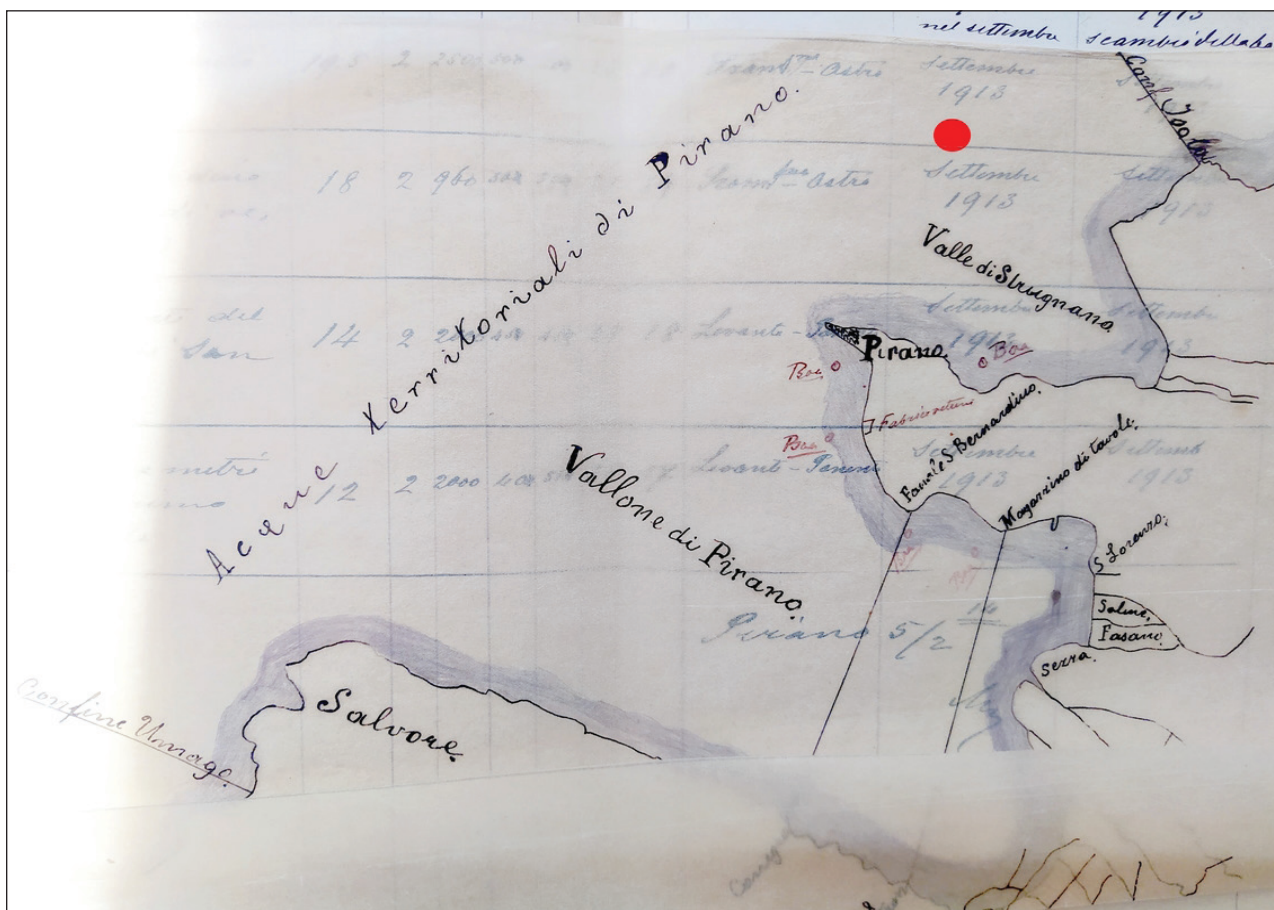
Desantnemu transporterju (DTM) po nemško pravimo *Marinefährrahm* (MFP), kar pomeni pomorski trajekt. Italijani mu pravijo motorni splav, *moto zattera* (MZ). Med italijanskimi posadkami pa se je prijelo ime *I muli del mare*, oziroma mule morja (Marcon, 1998). V Jugoslaviji se je imenoval *desantni tenkonošač minopolagalač* (DTM).

Razbitina je znana pod imenom DTM Kec (EHERITAGE, 2023). Svoje ime je verjetno dobila po oznaki na navtični karti inštruktorja potapljanja Lada Celestine, na kateri je bila označena s številko 1. »Kec« pogovorno pomeni šolsko nezadostno oceno 1, in

tako je razbitina št. 1 na karti postal Kec. V evidencah Ministrstva za kulturo je zabeležen pod evidenčno številko enote (nepremične kulturne dediščine): 29418 (Gaspari & Erič, 2012). Manjšim ladjam v mornaricah se ni dodeljevalo imen, zato so le te označene s črkami vrste plovila in številkami. DTM Kec je imel originalno ime F 956 (Germek, 2020).

Iz video posnetkov, ki so nastali tekom akcije odstranitve neeksploziranih sredstev, imenovani NUS akcija-MFP-2006 (NUS – neeksplozirana ubojna sredstva), je nastal dokumentarni film *Kec* avtorjev Bojana Paliske in Sandija Cunje. V njem sta avtorja povzela vse, kar se je do takrat vedelo in ugibalo o razbitini, ter dobro slikovno dokumentirala takratno stanje razbitine (Cunja & Paliska, 2008).

V pričujočem prispevku je na podlagi arhivskih virov predstavljena usoda ladje F 956, ki je bila v sestavi 10. desantne flote (10. *Landungsflottille*), ter predvsem njen brodolom. Opisan je razvoj desantnih transporterjev in delovanje nemške mornarice na Jadranu v zadnjem letu vojne. Nazadnje so podani tudi nekateri predlogi upravljanja razbitine kot podvodne kulturne dediščine.

Slika 1: Oznaka brodoloma na delovni skici luške kapitanije Piran, ki prikazuje piransko teritorialno morje (PAK PI 19, 6, Zemljevid teritorialnega morja Piran (1913)).

NEMŠKA MORNARICA NA JADRANU

Med italijansko okupacijo Jugoslavije na Jadranu ni bilo nemških vojaških ladij. Prvi nastop nemške *Kriegsmarine* na jadranskem vojnem območju se je zgodil šele septembra 1943 in je bil izredno uspešen. Med drugim tudi po zaslugi kaosa in razpada italijanskih oboroženih sil po razglasitvi premirja z zavezniki. Nemške enote in plovila so bili na italijansko kapitulacijo bolje pripravljeni. Glavna akterja v tem prvem dejanju sta bila dva nemška torpedna čolna *Schnellboote*, ki sta bila vezana v Tarantu zaradi vzdrževalnih posegov. To sta bila S-54 *Krokodil* pod poveljstvom Klausa Degenhardta Schmidta in S-61 *Meerjungfrau* pod poveljstvom Friedela Blömkerja. Spremljal ju je še F 478 s svojim tovorom min. Med plovbo iz Taranta do Benetk so uspeli potopiti šest britanskih in italijanskih vojnih ladij s skupno več kot 7000 BRT (bruto tonažami). Poleg so zaplenili še štiri ladje trgovske mornarice v velikosti več kot 6000 BRT, kar je bistveno pripomoglo k predaji Benetk nemškim četam. Posadki torpedovk sta dobili s strani italijanskih mornarjev nadimek *gusarji Jadrana* (Bagnasco, 2006).

Ostale nemške ladje na Jadranu so bile sestavljene iz nekdanjih italijanskih vojaških ladij, ki so bile zajete septembra 1943. Pozneje so pridobili še druge ladje, ki so jih zgradili v lokalnih ladjedelnicah, in manjša plovila, ki so bila premeščena iz drugih operativnih območij.

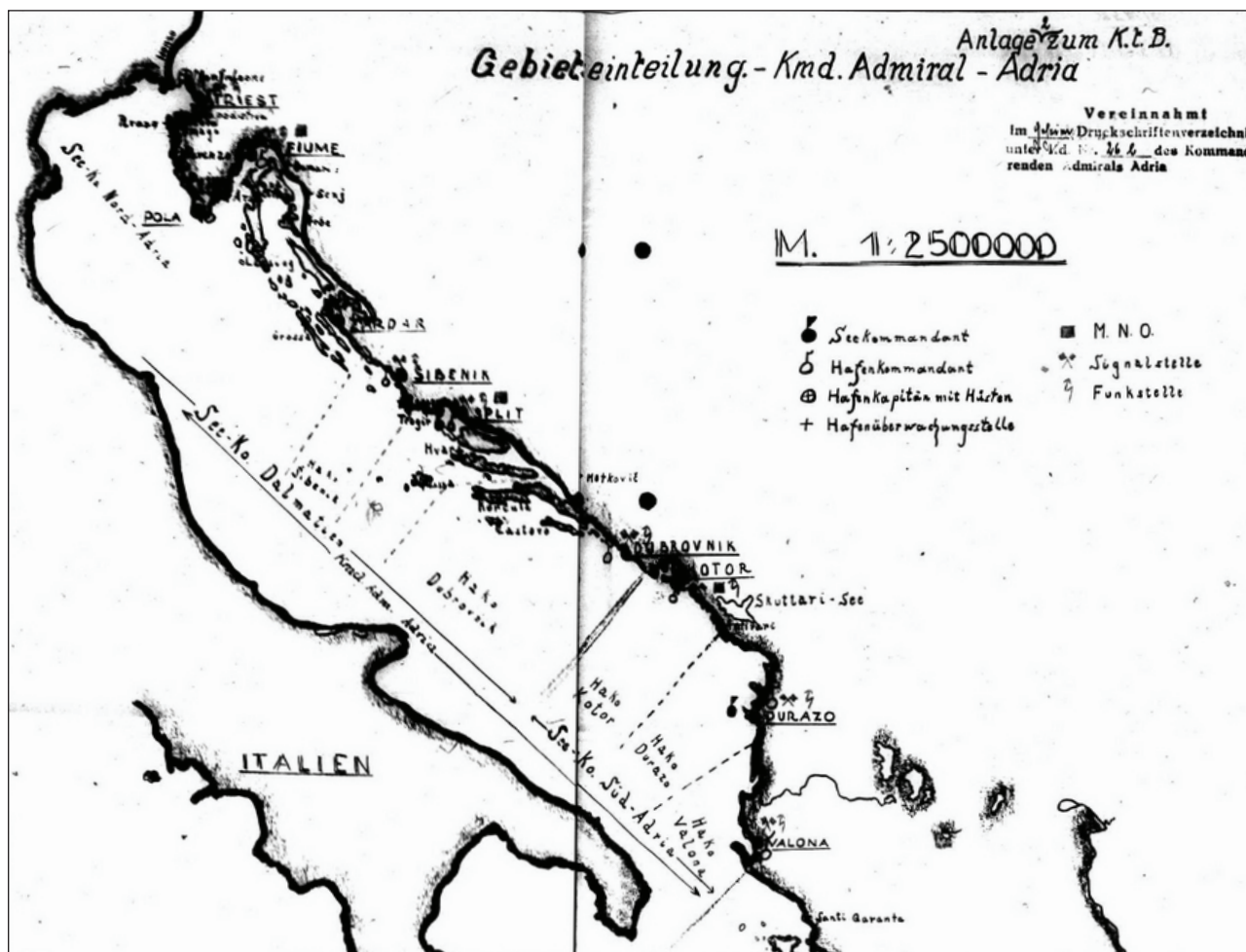
Veliko težavo je pri tem predstavljalo predvsem pomanjkanje posadk in njihova usposobljenost za upravljanje z razpoložljivimi sredstvi in orožjem. Z improvizacijami in mobilizacijo lokalnega osebja je 10. oktobra 1943 pod nemško zastavo plulo že 30 vojnih ladij. Vendar jih je bilo od tega le 20 tehnično delujočih, še manj pa dejansko pripravljenih za vojaške operacije (*Kriegsbereit Kb.*) (Freivogel & Rastelli, 2016).

Poveljstvo nemške mornariške skupine Jug je v začetku oktobra mornariškemu vrhovnemu poveljstvu poslalo zahtevo, v katerem je naštel vse potrebne ladijske enote za delovanje:

- dve floti torpednih čolnov (*S-boot*), eno floto napadalnih, malih podmornic (*Molch*);
- tri flote obalnih minolovcev (*R-Boot*) za naloge izvidništva, spremstva in iskanja min ter dodatna mobilizirana plovila iz kabotaže za spremstvo in za odstranjevanje min;
- tri skupine lovcev na podmornice (*U-Bootjäger*);
- en minopolagalec in en oddelek za polaganje mrež in preprek;
- večje število desantnih transporterjev v protiletalski izvedbi;
- eno ali več transportnih flot s številnimi trajekti, baržami, desantnimi transporterji in vlačilci;
- več desantnih transporterjev v topniški izvedbi (*Marine-Artillerie-Leichter/MAL*) za namen lokalne obalne obrambe.

Slika 2: Torpedni čoln S-55 Penguin v Sredozemlju 1943 (S-BOOT, 2023).

Slika 3: Razdelitev upravnih območij Jadrana (NARA PG46651, 518).

Odgovor vrhovnega poveljstva nemške mornarice je prišel skoraj nemudoma. Odziv je bil pozitiven v vseh točkah, z izjemo malih podmornic. V odgovoru so tudi odredili oblikovanje varovalne flote (*Sicherungsflotte*), ki naj bi bila sestavljena iz ladij, ki so bile zaplenjene v italijanskih pristaniščih (Freivogel & Rastelli, 2016).

Za organiziranje nemških čet na vzhodni in zahodni jadranski obali vse do Jonskega morja je bil odgovoren štab admirala Adrie. Tako so poenostavili strukturo poveljevanja in uporabo razpoložljivih transportnih in spremljevalnih ladij na Jadranu. Za potrebe logistike nemške vojske na jadranski obali naj bi mesečno iz severnega Jadrana prepeljali okoli 100.000 ton tovara. Od tega je 35.000 ton potovalo proti jugu do Šibenika, Splita in Dubrovnika. Manjša plovila lokalne kabotaže so bila zadolžena za oskrbo garnizij na otokih in so služila za izkrcavanje čet na območju Dalmacije. Razpoložljive ladijske zmogljivosti so bile nezadostne, saj je primanjkovalo transportnih zmogljivosti za približno 26.000 ton tovara na mesec (Freivogel & Rastelli, 2016).

Druga nujna naloga je bila po morju prepeljati 250.000 italijanskih vojnih ujetnikov (ti. IMI – *Italienische Militärinternierte*) z juga na sever Italije in v Nemčijo. Ob premirju Italije z zavezniki je Nemčija zasedla večino italijanskega ozemlja. Italijanskim vojakom je nemška oblast ponudila predajo in ujetništvo ali pa nadaljevanje skupnega boja proti zaveznikom. Nezaupanje Nemcev do nekdanjih zaveznikov je bilo veliko, zato so na območju med Benetkami in Vloro zasegli tudi naslednje trgovske ladje: štiri večje parnike, vsak nad 20.000 BRT in 59 manjših parnikov med 150 in 15.000 BRT, kar je skupno znašalo 208.163 BRT (Freivogel & Rastelli, 2016).

Za usklajevanje nemških transportov je bil januarja 1944 ustanovljen Urad načelnika pomorskega prometa na Jadranu (*Seetransportchef Adria*) s sedežem na Opčinah pri Trstu. Na čelu urada je bil do njegove razpustitve decembra 1944 poveljnik (*Fregattenkapitän*) Erich Lehmann. Pod njegovim poveljstvom je delovala 10. desantna flota (10. *Landungsflotte*), 6. transportna flota (6. *Transportflotte*)

in 22. mornariški protiletalski topniški oddelek (22. *Marinebordflakabteilung*), ki je skupaj z Uradom vodje pomorskega prometa (*Seetransporthauptstelle*) v Trstu zagotavljal posadke za protiletalske topove na transportnih ladjah. Obe floti z desantnimi in transportnimi ladjami sta bili od decembra 1944 neposredno podrejeni 11. varovalni diviziji (11. *Sicherungsdivision*). Na italijanski obali Jadrana je delovala tudi 2. transportna flota (2. *Transportflottille*), ustanovljena septembra 1943 v Marseilleu in premeščena januarja 1944 na Jadran z oporišči v Ferrari in Benetkah (Freivogel & Rastelli, 2016).

JADRANSKO BOJIŠČE V LETU 1944

Po zlomu Italije septembra 1943 in po štirih mesecih težkih bojov s partizani so večino otokov ter večji del obale zavzele nemške enote. V letu 1944 pa so britanske vojne ladje in zavezniška letala skupaj z oboroženimi plovili NOVJ (*Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije*) predstavljali resno nevarnost za vsa večja in manjša plovila, ki so sodelovala v prometu ob jadranski obali. Da ne bi prihajalo do napadov nemških sil in letalstva na lastno kabotažno transportno ladjevje in lokalne ribiče, so bila vsa plovila označena z nemškimi svastikami na ladijskih trupih in jadrnih (Caffin, 2015).

Zavezniško izkrcanje v Normandiji 6. junija 1944 ni imelo neposrednega vpliva na jadransko vojno območje, je pa vseeno pomagalo osvobodilnemu boju. Borci NOVJ so bili veliko bolje obveščeni o drugi ofenzivi, ki jo je 10. junija 1944 na fronti začela sovjetska Rdeča armada. Tretja velika spodbuda pa je bil prihod maršala Josipa Broza – Tita na Vis. Tito se je 25. maja 1944 umaknil iz nemške ofenzive na Drvar in bil 3. junija z letalom prepeljan v Italijo ter nato 7. junija prispel na Vis na krovu rušilca *HMS Blackmore* v spremstvu *HMS Eggesford*. Tam je ostal do 19. septembra 1944.

V zasedenih italijanskih ladjedelnicah v Benetkah, Trstu in na Reki so tekom leta 1944 Nemci dokončali in predali v uporabo več torpednih čolnov. Sestavljeni so bili tudi prvi desantni transporterji (MFP) in protipodmorniške korvete ter rušilci (Freivogel & Rastelli, 2016). A se je v tem času na vseh frontah postopoma pričel počasni nemški umik. Posledično je po poletju 1944 sledil zaton nemške mornarice na Jadranu. To je izčrpavala zavezniška premoč v zraku in na morju. Poleg tega obala in otoki niso bili varni zaradi močnega partizanskega gibanja. Nemškim oboroženim silam nikoli ni povsem uspelo »pomiriti« območja in njihove priprave na pričakovano zavezniško izkrcanje na Balkanu so se nazadnje izjalovile, saj so oborožene sile NOVJ napadale Nemce na obali z boka. Nemški torpedni čolni (*S-boote*) so bili po svojih prvih zmagah proti nepripravljenim italijanskim vojaškim in tovnim

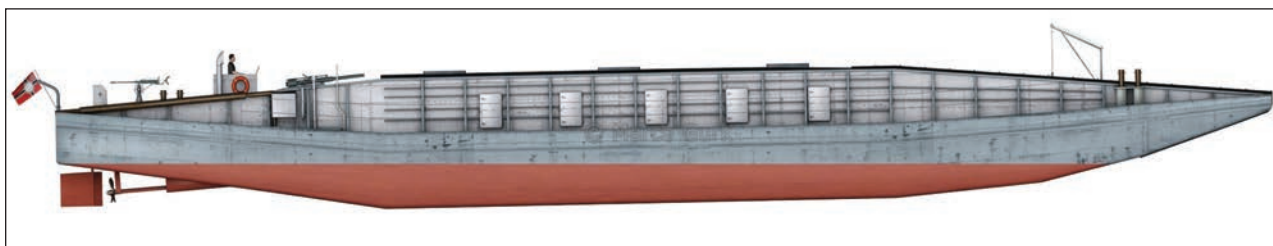
ladjam manj uspešni. Niso imeli več ustreznih ciljev in njihov lahki »Flak« ni imel dovolj ognjene moči za delovanje proti majhnim, močno oboroženim partizanskim in britanskim čolnom (*Dog boats*). Nagnjeni so bili tudi k okvaram motorjev. Za najboljše enote tega bojnega območja so se izkazale močno oborožene desantno transportne ladje (MFP) in minolovci (*Räumboote*) ter nekdanje italijanske korvete razreda »Gabbiano« (*U-Bootjäger*) v funkciji lovcev na podmornice (Freivogel & Rastelli, 2016).

Proti koncu leta 1944 je bila glavna nemške logistike odvisna le še od desantnih transporterjev. Zaradi njihove ranljivosti na zračne napade se je pomorski promet odvijal le še ponoči. S prihodom močno oboroženih britanskih čolnov (*motor gun boat/MGB*) in (*motor torpedo boat/MTB*) opremljenih z radarji se je pričel zaton nemških MFP ladij. Te so imeli močnejšo oborožitev, a britanski čolni so bili okretnejši in hitrejši.

Po vojni je JRM (*Jugoslovanska ratna mornarica*) obdržala več zajetih nemških ladij MFP in zgradila še na desetine novih DTM ladij za delovanje vzdolž jugoslovanske obale. Mali lovci podmornic razreda »Kraljevica«, podobni nemškimi minolovcem *R-boote*, so bili naročeni v velikih serijah, kar potrjuje nemške dobre izkušnje s temi vrstami plovil v Jadranu (Freivogel & Rastelli, 2016).

RAZVOJ NEMŠKE DESANTNO TRANSPORTNE LADJE MARINEFÄHRPRAHM (MFP)

Na začetku druge svetovne vojne nemška mornarica ni imela primerne vrste plovila, s katerim bi lahko izvajala sodobne desantne operacije. Po zmagi nad Francijo leta 1940 so načrtovali izkrcanje v Angliji (operacija Morski lev). Ker pa ni bilo pravih desantnih plovil, so poskušali improvizirano v desantna plovila predelati najrazličnejše vrste plovil (splavi, peniše, jahte, pristaniške barže idr.). Konec leta 1940 je mornarica, na osnovi izkušenj s predelanimi plovili, objavila prve zahteve glede izdelave in delovanja novega desantnega plovila. To bi moralo biti primerno za dejanske desantno-pristajalne in oskrbovalno-logistične naloge. Nastala zasnova je bila podobna vsem poznejšim različicam ladij MFP vrste A, B, C in D. Zasnova je imela dvignjen premec in krmo. Na sredini in krmi palube naj bi bil 2 cm protiletalski top. Pogon naj bi sestavljali trije letalski motorji BMW, vsak s 600 KM, ki naj bi zagotavljali najmanjšo hitrost 13 vozlov. Dolžina plovila naj bi bila 46 m, širina 6,5 m, ugrez na premcu 0,56 m, nanj pa bi lahko naložili tri tanke težke 20 t. Uporabljalo bi se rabljene letalske motorje, ki niso bili več odobreni za uporabo v letalih, ker so presegali število delovnih ur, vendar so bili tehnično v celoti delujoči. A kasneje se je prešlo na vgradne dizelske motorje (HMA, 2021).

Slika 4: Marinefährrahm vrste A. Avtor: Marco Gürk (HMA, 2021).

Marinefährrahm vrste D

Ladja MFP vrste A je zelo uspešno izpolnjevala svoje naloge, z vojnimi izkušnjami pa so se sproti dopolnjevale in vnašale izboljšave do nove serijske proizvodnje, označene z vrsto D. Projektantska dela zanj so se začela že leta 1942. Ta je imela boljšo vzdolžno trdnost, primernejšo obliko za plovbo, večji tovorni prostor, močnejšo klančino (rampo), izboljšano oborožitev in boljšo namestitev za posadko. Trup je bil varjen. Močnejše dno tovarnega prostora je bilo zasnovano za sprejem težkih bremen, kot sta 65-tonski tank Tiger ali težka havbica s 5,5-tonsko osno obremenitvijo. Profil nakladalnega prostora je ustrezal nakladnemu profilu železnice in tako so lahko prevažali vse običajne tovore in vozila. Za izboljšanje plovbe in stabilnosti so razširili plovilo na 6,59 m ter ga podaljšali na 49,8 m. Ob tem so premaknili poveljniški most, strojnico in ladijski top nekoliko naprej. Plovila so bila oborožena le na določenem geografskem območju delovanja, zato se je oborožitev med vojnimi prizorišči precej razlikovala. Desantne transporterje so poganjali trije dizelski motorji z ročnim menjalnikom, ki so namesto prejšnjih vijakov iz litega železa poganjali propelerje iz votle pločevine. S tem so se izognili njihovem lomljenju in z njimi dosegli tudi boljši izkoristek. Zaradi pomanjkanja goriva je bilo konec leta 1944 predvideno, da bi bili desantni transporterji opremljeni z lesnimi plinskimi generatorji za pogon dveh motorjev. Tretji motor bi še naprej

deloval na dizel, da ne bi bilo potrebno čakati, da se proizvede potrebna količina plina za zagon. V primerjavi z vrsto A se je debelina oklepa povečala z 20 mm na 25 mm jeklene pločevine vrste St60. Strop skladišča streliva je bil dodatno zaščiten z 10 cm betona. Posadko so sestavljali 3 podčastniki in 18 mož (HMA, 2021).

Zgodovina in tehnične lastnosti MFP F 956

Pogodba izgradnje F 956 je bila s strani nemške mornarice podpisana 4. maja 1944 v ladjedelnici San Marco v okviru konzorcija *Cantieri Riuniti dell'Adriatico* (CRDA) v Trstu. Vsebovala je naslednje informacije:

Številka gradnje: 1624.

Splovitev: 21. 9. 1944.

Posledično je bil dne 14. oktobra 1944 F 956 predan v uporabo 10. desantni floti (*Landungsflottille*), skupini 4, Šibenik (HMA, 2021).

10. desantna flota je bila ustanovljena maja 1943 s prevzemom osebja in sredstev Južnega transportnega operativnega štaba *Luftwaffe*. Flota je bila razporejena v Mesinski ožini, kjer je sodelovala pri evakuaciji Sicilije in utrpela velike izgube zaradi zračnih napadov. A evakuacija je bila zelo uspešna. Dne 17. avgusta 1943 je bila flota razporejena za evakuacijo Sardinije in pozneje Korzike vse do 4. oktobra 1943. Plovila flote so nato naložili na

Slika 5: Marinefährrahm vrsta D. Avtor: Marco Gürk (HMA, 2021).

Slika 6: Risba grba 10. desantne flote (ASTs, ne kategorizirano gradivo).

železnico v Genovi in drugih pristaniščih v Liguriji ter prepeljali na Jadran. Tu je bil vzpostavljen štab v Sušaku pri Reki (Altenburger, 2023).

V začetku leta 1944 je bila flota razporejena po različnih vzhodnojadranskih pristaniščih: Dubrovnik, Split, Trogir in Trst. Tam je bila flota uporabljena za transportne in desantne operacije.

Tik pred koncem vojne, natančneje 18. aprila 1945, je baza flote Susak postala bojno območje. Vsi še operativni MFP in čolni za prevoz pehote iz Trsta so odpluli proti Reki po ranjence. Ob koncu vojne so 2. maja 1945 nemške čete med umikom iz Trsta preostalih 10 MFP ladij zapeljale pred izliv reke Tilment in se tam predale novozelandskim četam (Altenburger, 2023).

Oborožitev MFP vrste D je od 1. oktobra 1944 dalje obsegala:

- 1 mornariški top 88 mm;
- 1 protiletalski top Breda 37 mm;
- 1 protiletalski štiricevni top 20 mm;
- »četverček«;
- 1 protiletalski top Oerlikon 20 mm;
- 6 dimnih boj;
- 1 globinsko bombo.

Tehnični podatki ladje MFP F 956 so bili naslednji (HMA, 2021):

Izpodriv: 239 t.

Dolžina: 49,84 m.

Širina: 6,59 m.

Ugrez max: 1,35 m.

Višina boka: 2,75 m.

Propelerji: trije.

Motorji: trije po 6 cilindrov, 4 taktni dizel.

Skupna moč motorjev: 375 KM.

Hitrost prazna: 10,3 vz.

Gorivo: 4,1 t.

Doseg 1 (nm/vz): 520/10.

Doseg 2 (nm/vz): 1120/7.

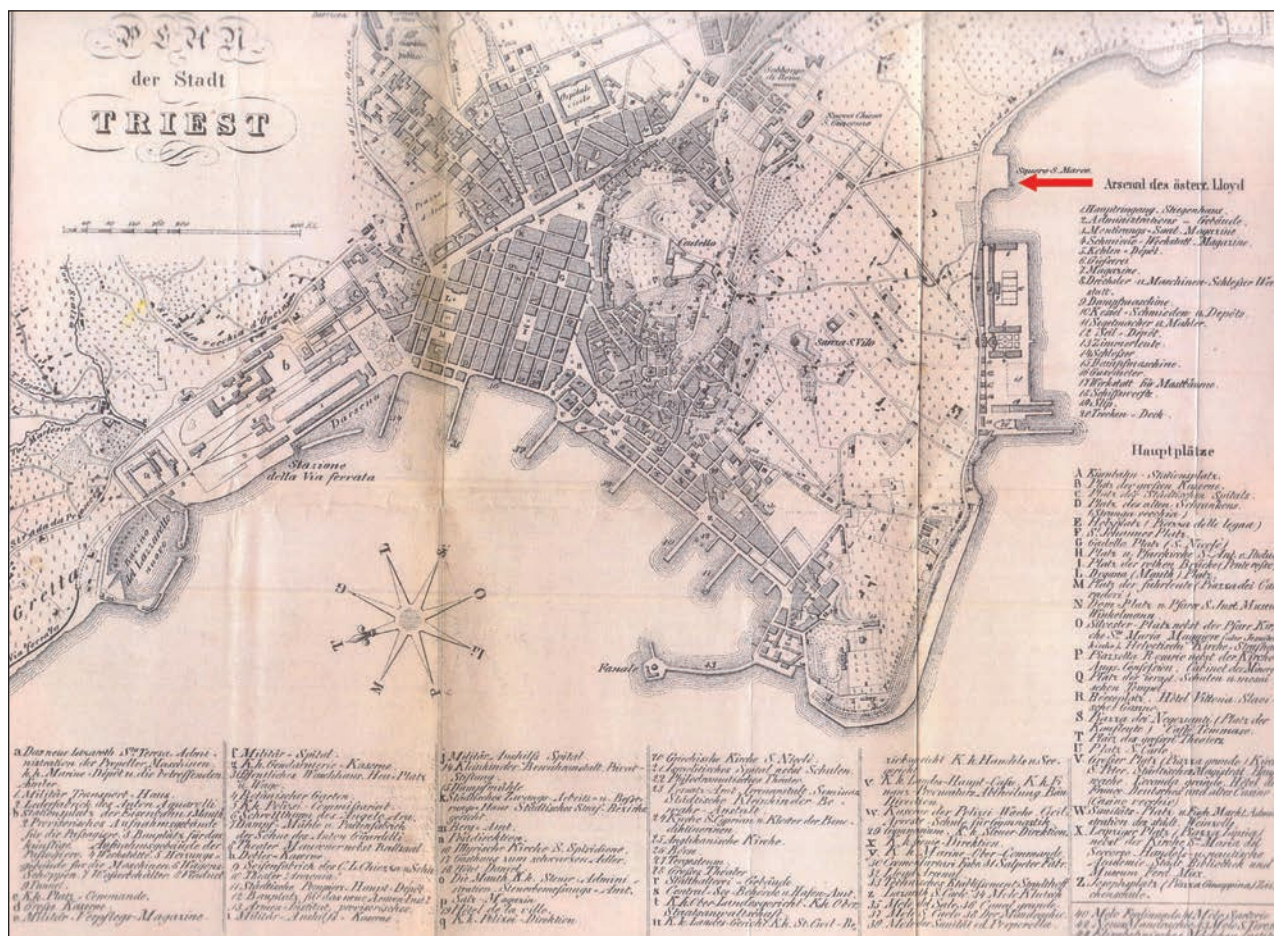
Posadka: 21.

Nosilnost: 140 t (trije tanki Panzer IV ali 200 vojakov).

Podatki iz ladjedelnice se sicer nekoliko razlikujejo, saj navajajo, da je bil izpodriv ladje 310 t, moč motorjev 390 KM in največja hitrost 12 vz (Gellner & Valenti, 2007).

Ladjedelnica San Marco v Trstu

Ladjedelnica San Marco je bila leta 1840 ustanovljena na pobudo Gaspareja Tonella kot škver San Marco, ob arzenalu Lloyda. Leta 1877 je prekinila svojo dejavnost. Ko je prenehala delovati je nosila naziv *Stabilimento Navale Adriatico*. Leta 1895, je stari San Marco prevzela ladjedelnica *Stabilimento Tecnico Triestino*, ker je bila na ugodnejšem in bolj zaščitenem položaju kot njihov obrat *Cantiere San Rocco*. Ladjedelnica San Marco je bila bližje strojni tovarni Sant'Andrea in z njeno pridobitvijo se je *Stabilimento Tecnico Triestino* preoblikoval v industrijski subjekt velikega pomena (Gellner & Valenti, 2007).

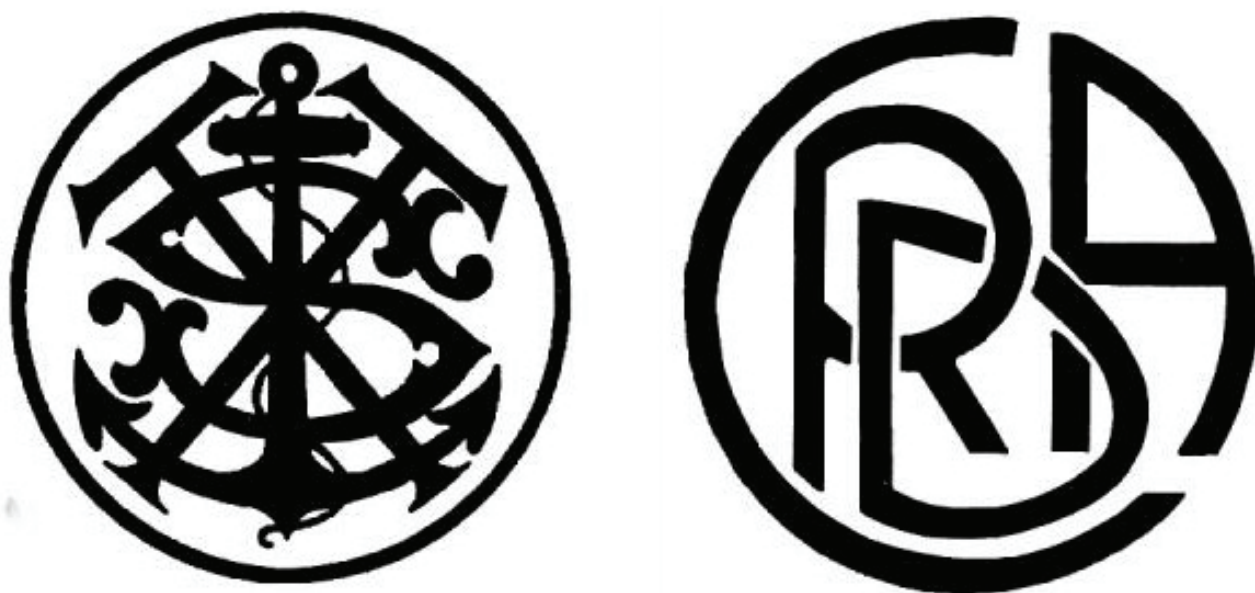
Slika 7: S puščico je označena takrat še majhna ladjedelnica San Marco na mestnem zemljevidu iz leta 1857 (Gellner & Valenti, 2007).

Leta 1897 je stara ladjedelnica San Marco ponovno zaživela pod imenom S.T.T. (*Stabilimento Tecnico Triestino*) in v naslednjih letih postala največja in najmodernejša ladjedelnica v avstroogrskem cesarstvu in v celotnem vzhodnem Sredozemlju. Tam je bila zgrajena glavnina avstrijske in pozneje italijanske vojne mornarice (Gellner & Valenti, 2007).

Dne 16. junija 1930 je ladjedelnica San Marco postala del velikega pomorsko-strojniškega združenja C.R.D.A. (*Cantieri Riuniti dell'Adriatico*). Takrat je imel obrat naročila za vsaj dve leti vnaprej, z delovno silo okoli 2000 delavcev in sodobno opremo delavnic ter štirimi površinami za gradnjo velikih ladij. Skupaj z ladjedelnico v Tržiču sta bili namenjeni gradnji in opremljanju ladij, medtem ko se je manjši in starejši San Rocco preusmeril v ladijske predelave in popravila, t. i. remont mornarice (Gellner & Valenti, 2007).

Po kapitulaciji Italije so Trst zasedli Nemci, mesto je tako postalo del *Adriatisches Küstenland*. V ladjedelnici so tedaj opustili gradnjo bojnih ladij in križark, dela so se nadaljevala na manjših ladjah za jadranske potrebe

Kriegsmarine. Da bi se ohranila oskrba nemških enot na Jadranu je Kriegsmarine za potrebe transportnega in tovornega ladjevja naročila gradnjo 110 MFP ladij z uporabo surovin, ki bi jih dobavljali neposredno iz Nemčije. Od tega bi zgradili 81 MFP ladij v ladjedelnici *Cantieri navale triestino* v Tržiču, ki je imelo že utečeno prakso gradnje tovrstnih ladij, in 29 v San Marcu. Zaradi razpleta vojne so jih nazadnje skupno dokončali le 34. Nemška mornarica je ladjedelnici San Marco naročila tudi sestavo desetih transportnih parnikov vrste KT (*Kriegstransporter*), saj je v Jadranu imela le še enega, vendar poslabšanje vojnih razmer ni omogočilo njihove gradnje (Gellner & Valenti, 2007, 191). Proizvodnja San Marca je od septembra 1943 do maja 1944 nemški mornarici dobavila šest rušilcev TA 37 – 42 (*Torpedoboote Ausland*), protipodmorniško korveto UJ 201 (*U-Boot-Jäger*) in 14 MFP ladij. Ob zavezniškem bombardiranju Trsta, 10. junija 1944, so bili posledično močno poškodovani vsi industrijski objekti, kar je drastično zmanjšalo delovno aktivnost ladjedelnice (Gellner & Valenti, 2007, 39).

Slika 8: Grb ladjedelnice S.T.T. in združenja ladjedelnic C.R.D.A. (Gellner & Valenti, 2005).

Slika 9: MFP F 956 med plovbo pod Kontovelom, Trst. Fotografijo hrani g. Wolfgang Guderian iz Weißenfelsa v Nemčiji (Babič, 2021).

BRODOLOM

Sredi avgusta 1944 se je za transportno floto poleg podmornic in zračnih napadov pojavila nova nevarnost. Britanski torpedni čolni so se z Visa preselili v Ancono in so že na prvi nočni plovbi proti Istri potopili parnik Numidia, 3 nm zahodno od pristanišča Poreč (Freivogel & Rastelli, 2016). Jeseni leta 1944 sta se nemška mornarica in mornarica Neodvisne države Hrvaške (NDH) umikali iz Dalmacije proti Kvarnerju. Zavezniki so na nebu imeli popolno premoč. Podnevi in ponoči so letalske enote RAF lovile manjša in večja ladjevja v severnem Jadranu. Nemška mornarica je delovala večinoma v nočnem času. Zato je toliko bolj presenetljivo, da F 956 od splovitve do potopitve ni doživel nobenega zavezniškega napada (Freivogel & Rastelli, 2016).

Za MFP ladje lahko sklepamo, da niso imele dobrih navtičnih lastnosti. Njihov trup je imel ravno dno, bil je brez pravega premca, vsi trije propelerji pa so bili desno vrteči, kar je lahko že v rahlo razburkanem morju poslabšalo obvladljivost plovbe. V arhivskem fondu luške kapitanije Piran (PAK PI 19, 55) je tako zabeleženih več nezgod s temi plovili ob njihovem pristajanju v pristanišču leta 1944. V vojnem dnevniku 10. transportne flote pa preberemo, da so za daljše nočne plovbe ob Istri MFP ladje vlekli z vlačilci ali minolovci. Verjetno zaradi pomanjkanja goriva in večje učinkovitosti takšne plovbe (NARA PG4959).

29. 10. 1944 odrine F 956 na svojo drugo plovbo, iz Trsta v Rovinj, vleče jo vlačilec Chirone. Naslednjo noč vlačilec Chirone vpreže še F 951 in F 948 in odrinejo proti Pulju. Vlačilec in F 948 zavijeta v pristanišče. F 958 in F 951 pa nadaljujeta z minolovcem R 187 proti Reki, kamor prispejo 31. 10. ob 6. uri. (NARA PG49660, 91)

5. 11. 1944 po jutranjem zračnem napadu na Reko se F 484 in F 956 odpravita proti Opatiji na maskirne položaje, F 956 nadaljuje proti Krku. Čez nekaj ur, sredi popoldneva, F 484 doživi letalski napad in je popolnoma uničen.

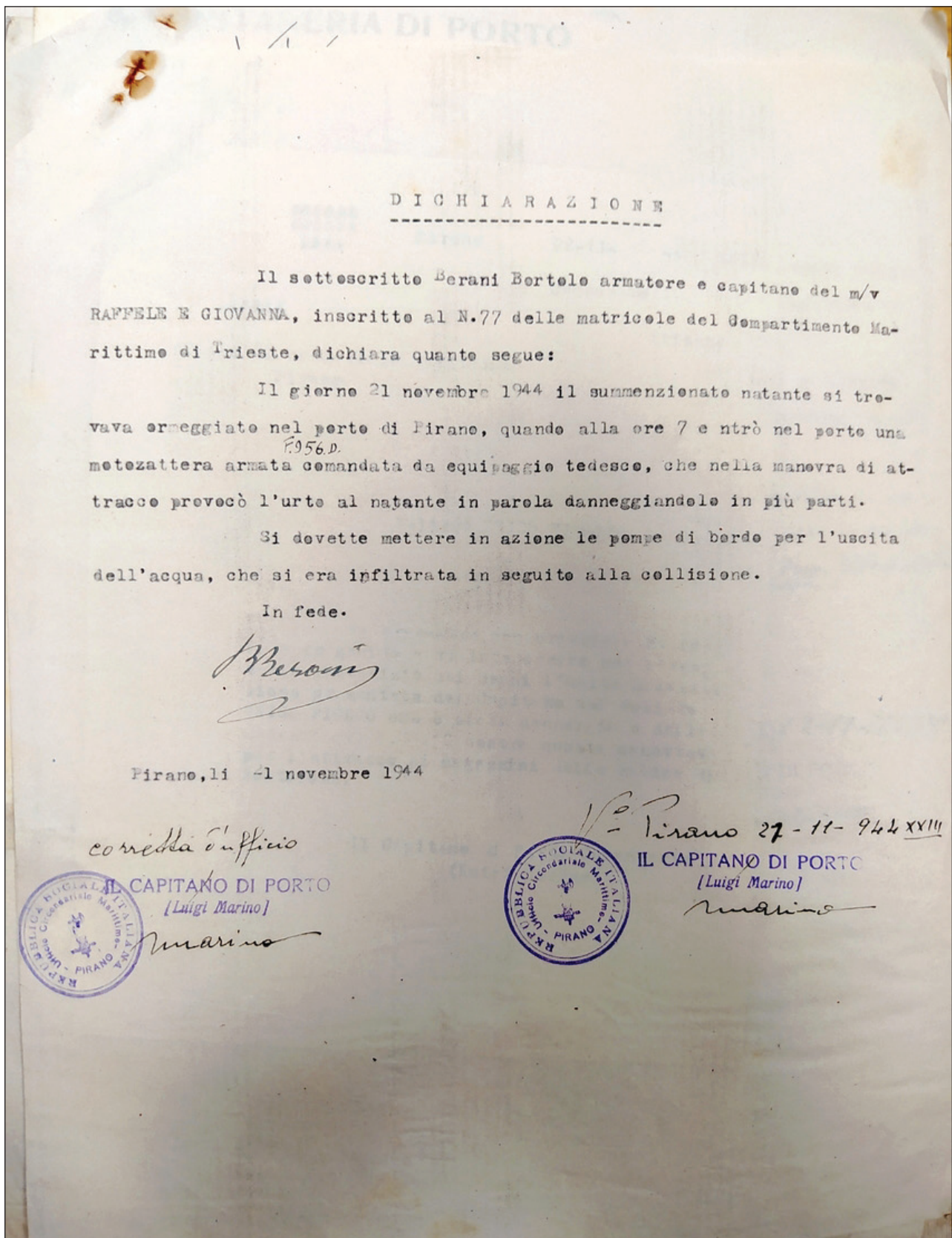
6. 11. 1944 se F 956 vrne s Krka na Reko. Proti večeru so prečrpali gorivo iz čolna I-51 za F 956. (NARA PG49661b, 106)

Po dveh mesecih uspešne plovbe je na poveljstvo mornarice v Trstu prispela naslednja brzojavka:

15. 12. 1944 ob 17.30 je F 956 doživel trk s parnikom KT 6. Nemška transportna ladja KT 6 je bila namenjena iz Trsta v Rašo. V mraku, približno 1,5 nm jugo zahodno od Pirana, je trčila v MFP F 956 pod poveljstvom nižjega častnika [v izvirniku Bootsmanna] Edwina Guderiana, ki je priplul nasproti iz smeri Umaga. Pri tem je F 956 utrpel precejšnje poškodbe, vendar se je še obdržal na površju. Parnik KT 6 ga je poskušal odvleči proti Trstu, vendar se je

10.10.44	<u>F i u m e</u>	<u>S t a b :</u>
17.00	SO 4-5 bedeckt, Regen, See 2-3 Sicht 6-8 sm.	K.B. : 3 I.-Boote A.K.B. 1 I.-Boote I-01 Fiume aus nach Sibenik, im Geleit 1. Gruppe zur Überführung an 2. Gruppe Sibenik. Alarmstufe I.
09.30- 12.30		Fliegeralarm, kein Angriff. Mit 10.10. ist die 4. Gruppe von Triest nach Fiume verlegt worden.
	<u>T r i e s t</u>	<u>1. Gruppe:</u>
	Wetter wie Stab	K.B.: 4 SF K.B.: 3 MFP A.K.B. Zara 1 MFP Ausbildung und Ausrüstung 4 MFP (974, 956, 951, 975)
17.00		MFP 942, 973, 625, Führung Ob.Lt.z.S. H o r s t mit MDS "Habicht" und I-01 Fiume aus nach Sibenik. Nachschubfahrt, (Nachtmarsch).
10.10- 13.25	Triest	Fliegeralarm, kein Angriff.

Slika 10: Prva omemba F 956 v dnevniku 10. desantne flote, v katerem piše kdaj je bil zgrajen in opremljen (NARA PG49661, 66).

Slika 11: Izjava o škodi, ki jo je povzročil F 956 v piranskem pristanišču (PAK PI 19, 55).

F 956 ob 20.15 uri v višini Strunjana prevrnil in potonil. Poškodba na KT 6: razpoka na premcu, nad vodno linijo, dolga približno 150 cm. (NARA PG49661b, 917)

Po trku s parnikom KT 6 je torej F 956 doživel brodolom in se potopil na dno morja v bližini Strunjana. Obsežnejše pojasnilo je na zaslišanju 16. decembra 1944 v Trstu podal poveljnik F 956, Edwin Guderian. Po izplutju iz Umaga, dne 15. decembra 1944 ob 16.30 uri, naj bi po njegovih besedah v ravni črti 200 m sledil ladji F 522. Mimo Savudrije sta zavili za 45° v desno in v daljavi zagledali tržaški svetilnik *Faro della Vittoria*. Malo kasneje je posadka F 956 opazila, da vodilni F 522 spreminja smer v levo. Temu naj bi sledil klic podčastnika na krovu: »Ladja pred nami z desne strani!«. Z desne strani po premcu so zagledali KT 6 v smeri približno 20° desno, na razdalji okoli 200 do 300 metrov, ki se je približeval z veliko hitrostjo. Za umik v desno je bilo prepozno, saj bi plovilu KT 6 presekali pot prav pred premcem. V izogib trku naj bi zato zavili ostro levo, motorji naj bi pri tem delali s polno močjo. Zaradi hitrosti ladje, teže tovora in neokretnosti se medsebojni položaj s KT 6 ni spremenil. Posledično je prišlo do trka in silovitega udarca na zadnji desni strani F 956, med oddelkoma 3 in 4 (NARA PG49661b, 906).

Po njegovih besedah naj bi KT 6 presekala bok na zadnjem delu ladje in se v višini oddelka 2 (radijske sobe) povzpela s premcem preko njega. F 956 se je ob silovitem trku nagnil na desno in potopil pod gladino od krme do protiletalskega četverčka na sredini ladje. Med oddelkoma 4 in 2 je na desni strani pričela vdirati voda. Izbilo je lestev za dostop v podpalubje ter odbilo pokrov vstopne odprtine na krovu tako, da je ni bilo mogoče zapreti. Posledično je voda vdiral v bivalne prostore in v 2 do 3 minutah se je krma že potopila. Vsa posadka se je takoj zbrala na sprednjem delu plovila, razen radiooperaterja, ki je bil v radijski sobi in so ga še v zadnjem trenutku rešili tako, da so ga izvlekli iz podpalubja. Zaboje z zaupnimi dokumenti iz Pulja je ostal v radijski sobi in se je pozneje potopil skupaj s ladjo. Dva člana posadke, ki sta pri trčenju padla s krova, je rešil minolovec R 10, ki je spremljal transportno ladjo KT 6. Ker je grozilo, da se bo F 956 potopil, je poveljnik Guderian ukazal, naj del posadke z ranjenci prestopi na KT 6. Posadka si je med prestopanjem podala tudi vse še dosegljive nabojnike četverčka in mitraljezov. Nato je KT 6 vendarle zdrsnila s krme F 956 in se odmaknila. Po poročanju Guderiana so sprva poskusili odvléči poškodovani F 956 s pomočjo F 522. Kaj kmalu se je pokazalo, da moč motorjev F 522 za vleko ne zadošča in so se zato vpregli za vleko na KT 6. Kljub temu so se okoli 20.15 vrvni nenadoma pretrgale. F 522 je takoj odplul do F 956 in ugotovil, da

je ladja s krmo legla na dno, medtem ko je rampa za izkrcaje molela kake 3 do 4 metre iz vode. Po besedah Guderiana so se vsi člani posadke rešili, štirje vojaki pa so utrpeli lažje poškodbe (NARA PG49661b, 912).

Poveljnik vodilne ladje F 522, Werner Heinecke, je na svojem zaslišanju podobno opisal dogodek. Pri tem ni v ničemer krivil svojih tovarišev iz F 956. Poročal je, da je KT 6 plul mimo skoraj v nasprotni smeri na oddaljenosti okoli 100 metrov, medtem ko mu je minolovec R 10 sledil na razdalji okoli 250 metrov, nekoliko z leve strani. Za krmo F 522 je nekoliko iz desne plul F 956 v oddaljenosti okoli 200 metrov in, kot je poročal tudi Guderian, ostro zavil v levo. KT 6 je medtem obdržal smer, nekaj sekund za tem pa je sledilo trčenje. Vsi ukrepi so bili izvedeni skladno z ukazi vodje konvoja MFP ladij, poveljnika Benedixa (NARA PG49661b, 909).

Poročilo o havariji in popolni izgubi plovila F 956, ki ga je sestavil poveljnik Erich Zimmermam iz 10. desantne flotilje, povzema, da so bili vsi predhodno izvedeni ukrepi reševanja, v danih okoliščinah, ustrezni. Pri tem sicer izpostavlja, da bi morda bilo bolje, če bi takoj poskusili z vleko F 956 proti Piranu, ne pa proti Trstu. Dodal je še, da zaupnega gradiva, ki se je nahajalo v zaboji v radijski sobi, ni bilo mogoče več rešiti, saj je tja takoj vdrla voda, pri čemer se je tudi radiotelegrafist uspel rešiti šele v zadnjem trenutku. Premec je še vedno moel iz vode in je bil označen z reševalno bojo. F 956 je prevažal tovor 90 ton cementa. Poročilo zaključuje s tem, da žrtev ni bilo in da so bili štirje člani posadke ranjeni (NARA PG49661b, 918).

Poveljnik protizračne obrambe na KT 6, Prigge Karl, je nesrečo opisal takole:

Na plovbi iz Trsta na Rašo sem po sončnem zahodu, ko se je mračilo, opazil dve senci na premcu, rahlo desno, približno 3 milje stran. Nato sem opazil njuno spremembo smeri. Prečkali smo svetilnik na »Punta Madonna« Piran po levem boku. Ko se je popolnoma zmračilo, teh plovil ni bilo več videti. V tem času je pet jadrnic plulo na motor mimo našega levega boka. Naenkrat sta se obe senci pojavili pred premcem. Eno smo opazovali in je imela stalni kurz z leve na naš premec, druga senca pa se je od premca oddaljevala počasi na desno. Potek njune smeri plovbe ni bilo mogoče določiti.

Ta opažanja glede gibanja plovil je potrdil tudi 1. častnik krova, ki je stal ob meni na protiletalskem stojalu. Nekaj minut kasneje je en MFP švignil mimo po desnem boku na razdalji 50 m. V tistem trenutku je še senca z levega predela švignila mimo pred premcem in prišlo je do trčenja. (NARA PG49661b, 916)

Slika 12: Posadka na MFP F 956. Poveljnik Edwin Guderain je skrajno desno. Fotografijo hrani g. Wolfgang Guderian iz Weißenfelsa v Nemčiji (Babič, 2021).

Mesec dni po nezgodi, dne 17. januarja 1945, je Vrhovno poveljstvo mornarice Jug v poročilu na Vrhovno poveljstvo vojne mornarice zapisalo: »Preiskava glede trčenja KT 6 in F 956 še ni zaključena. Vprašanje krivde še ni dokončno razjasnjeno. Oba konvoja sta bila seznanjena z možnostjo srečanja« (NARA PG45552, 581).

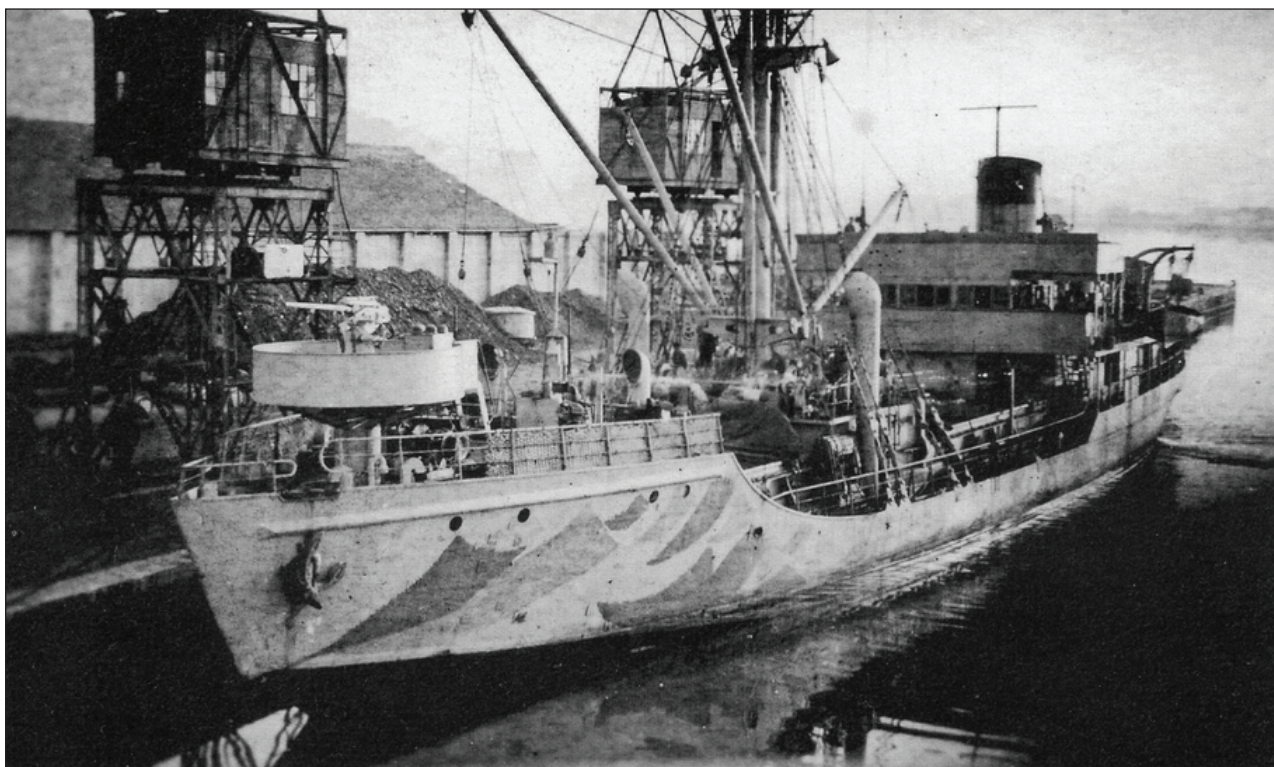
Dan kasneje pa je Vrhovno poveljstvo izdalo dopis, naslovljen na Vrhovno poveljstvo mornarice Jug, kjer navajajo, da bi se moralo poveljstvo ladje KT 6 umakniti prvi ladji, ki je prihajala nasproti (F 522) in bi lahko ohranilo smer in hitrost pri prečenju druge (F 956). Po opazovanju bi namreč morali ugotoviti, da je bila razdalja med njima majhna in da sta senci, ki pripadata skupini, na isti poti. Ko je KT 6 identificiral obe ladji, bi moral ali upočasniti ali ustaviti ali zaviti s krmilom v levo, kar bi preprečilo trčenje. A ničesar od navedenega niso storili. Kritični so bili tudi do poveljnika F 956, predvsem zaradi domnevno pomanjkljivih postopkov reševanja stanja na ladji. Najbolj jih je presenetilo, da je Guderian po trku sprva prestopil na krov F 522, in se nato vrnil na krov F 956 šele takrat, ko je po ukazu iz KT 6 posadka začela reševati orožje in strelivo (NARA PG49661b, 914). Zato so vodji

10. desantne flote ukazali, naj Guderiana kaznuje zaradi neupravljanja ladje in nevojaškega obnašanja. Pri tem so navedli še olajševalno okoliščino, da je v trenutku trka Guderiana vrglo ob oplato ladje, zaradi česar je utrpel poškodbe glave. To naj bi domnevno bil razlog za njegovo zapustitev ladje in za nejasne ukaze posadki. Poleg tega iz dopisa razberemo, da poveljstvu tudi ni bilo razumljivo zakaj ladje niso odvlekli v bližnje piransko пристanišče, s čimer bi jo, po njihovih besedah, zagotovo rešili, temveč so se rajši usmerili proti burji v Trst (NARA PG45552, 581).

Poveljstvo 10. desantne flote je v poročilu brodoloma 13 strani posvetilo zapisniku zaslišanj in ugotovitev. To je redek primer v nemških vojnih dnevnikih na Jadranu, da se je določen štab tako obširno posvetil ugotavljanju vzrokov in posledic konkretnega dogodka. Na podlagi zapisnikov sicer ugotavljamo, da nikjer ni zabeležena hitrost obeh ladij. Običajna potovalna hitrost za F 956 je bila 7 vozlov in nasproti prihajajoči KT 6 je imel običajno potovalno hitrost pri 10 vozlih. Trk je moral biti silovit. Zato preseneča dejstvo, da ni prišlo do večjih poškodb posadke. Člani posadk so bili le lažje poškodovani. Da je poveljnik Guderian z večino posadke zapustil svojo ladjo, je verjetno pogojeno

Slika 13: Paolo Klodic, Parnik KT 6 (CMM Klodic).

Slika 14: KT 6 na popravilu v ladjedelnici Tržič leta 1944 (PALUBA, 2009).

Slika 15: PT-21 in DTM ladje na vajah JRM leta 1951. Sliko hrani g. Danijel Frka iz Kraljevice, Hrvaška (Frka, 2023).

s dejstvom, da je večja ladja KT 6 nasedla s svojim trupom na manjši F 956 in ga pričela z lastno težo potapljati. Manjši F 956 je bil pogreznjen pod vodno gladino od sredine trupa, preko poveljniškega mosta do krme. Verjetno je v mrzli decembrski noči z burjo posadka, potolčena in premočena, zapustila lastno ladjo, za katero niso mogli oceniti dejanskega stanja poškodbe ter njene plovnosti. Kot namreč razberemo iz Zimmermannovega poročila se je, ko se je parnik KT 6 uspel odmakniti iz trupa F 956, poškodovani poveljnik Guderian vendarle vrnil na lastno ladjo (NARA PG49661b, 916). Pričel je nadzorovati reševanje dela oborožitve in pričetek vleke potapljalčnega ladje.

Pri tem velja nekaj besed nameniti še drugi udeleženci pomorske nesreče, nemški vojaški transportni ladji razreda KT *Kriegstransporter*. Ta je bila izdelana po vzoru ameriške trgovske ladje vrste »Liberty«, le da je nemška mornarica izdelala manjšo različico na parni pogon. Za potrebe nemške mornarice so izdelali 62 KT ladij, ki so bile aktivne v Sredozemlju in na Črnem morju. Znotraj Jadrana je plula le ena ladja te vrste, KT 6. Dolga je bila približno 67 metrov, dobrih sedemnajst metrov daljša od ladje F 956, in s prostornino 843 BRT. Po dolgem izmikanju zavezniškim zračnim

in mornariškim silam so jo 5. novembra 1944 potopila zavezniška letala v pristanišču na Reki. Po dvigu in hitrem popravilu je že 30. novembra sodelovala pri evakuaciji Nemcev iz Zadra. Sredi decembra 1944 je trčila s F 956 in 7. marca 1945 se je med letalskim napadom v zalivu Raše spet potopila (Donko, 2018).

Leta 1946 so razbitino po potapljaškem pregledu preimenovali v Karlo VI. Podjetje Brodospas jo je marca 1947 dvignilo na površje. Jugoslovanska vojna mornarica jo je uvrstila v svoje enote, dobila je ime PT-21 »Krk« (pomožni transporter). Nato so jo leta 1949 preimenovali v PT-21 »Tunj«. Po pričevanjih so jo vzdolž jadranske obale po domače imenovali kar »Karlo«. Leta 1962 so jo odpisali in leto pozneje razrezali za železo. V zadnjih letih delovanja zaradi dotrajanosti motorja ni mogla preseči več kot 12 vozlov hitrosti (Freivogel, 2020, 245).

Poročanje britanske obveščevalne službe o brodolomu

Pri tem je še posebej zanimivo, da sta celotno dogajanje spremljala tudi britanska obveščevalna služba in RAF. Po vojni je bilo s strani Britancev izdano obširno poročilo o dejavnosti zračnih sil iz

katerega je razvidno, da so spremljali tudi brodom, saj poročajo o tem, da se je F 956 potopil po trku s KT 6. V poročilu *Izgube sovražnega ladijskega prometa decembra 1944* je zapisano:

Z nastopom zime in slabim vremenom za letenje, številnih zahtev za zračno posredovanje in povečanjem sovražnega nočnega ladijskega prometa, so zračne formacije decembra dosegle le malo. Od skupnih izgub, ki so jih povzročili, je le en potopljeni desantni transporter, en motorni čoln, en vlačilec, tri barže in tri jadrnice. Ni bilo nobenih amfibijskih operacij in nobenih evakuacij, ki bi motile tiho rutino plovbe ob obali, s katero je sovražnik oskrboval svoja oporišča in čete. Tudi mornarica ni imela sreče s sovražnimi ladjami. Mine so potopile le dve jadrnici. MFP F 956 [v izvirniku naval ferry barge] je bila izgubljena v trčenju s KT 6 (edina vojaška tovorna ladja, ki še deluje v Jadranu) SZ od Pirana v Tržaškem zalivu 15. decembra. [...] (Air Ministry, 1944–1945, 299)

Glede vremenskih razmer torej vidimo, da so več dni ostala na tleh tudi letala vrste *beaufighter* 272. eskadrilje RAF, ki so bila opremljena z raketami in so namensko lovila vse ladjeve od Benetk do Lošinja in Reke. Poročajo namreč, da na dan 12. decembra ni bilo poletov. Naslednji dan sta dva *beaufighter*-ja preletela morje do Savudrije, ne da bi kaj opazila. Dne 14. decembra ponovno ni bilo poletov, medtem ko so 15. decembra ob poldnevu in v popoldanskem času, štiri letala preletela le laguno Marana do Ogleja ter tako zgrešila vezane MFP ladje v Umagu. Na dan 16. decembra ni bilo poletov, 17. decembra pa so leteli od Benetk do Trsta ne da bi kaj opazili in pripisom »zelo megleno« na 600 m višine. Na dan 18. decembra ponovno ni bilo poletov (TNA AIR 27/1578/48).

AKTUALNO STANJE RAZBITINE

Razbitine MFP oziroma t. i. DTM Kec torej ležijo na dnu na položaju 45°33.239' N 13°34.719' E (Navionics, 2025). Obrnjen je narobe, s propelerji proti gladini in s topovi proti dnu. Desni bok je zarit v dno na globini 23 metrov. Levi bok je le naslonjen na dno in omogoča dostop do bivalnih prostorov v notranjosti skozi ozko palubno odprtino (EHERITAGE, 2023). Pionirske sonarske meritve v slovenskem morju za dokumentiranje arheološkega potenciala lokacij in razbitin so izvedli arheologi že leta 1984 in pridobili sonogram t. i. DTM Keca. Današnje sonarske meritve izvaja podjetje Sirio d.o.o., nekdanji Harpha sea, ki je med letoma 1999 in 2005 izpeljalo meritve dna slovenskega morja z bočnim sonarjem in z

enosnopnim globinomerom. Sledilo je sistematično snemanje z večsnopnim sonarjem med letoma 2006 in 2008 v projektu, ki ga je financiralo Ministrstvo za obrambo RS (Poglajen & Slavec, 2012).

Na ladijski razbitini sem avtor prispevka v zadnjem desetletju opravil več potopov v različnih letnih obdobjih. Na podlagi teh ugotavljam, da je trup v celoti poraščen z ostrigami, notranjost bivalnih prostorov in skladišče pa so dokaj zamuljeni. Lepo so vidne pogonske osi in propelerji ter obe krmili. Pri krmi je lepo viden podstavek protiletalskega topa 20 mm. Mimo njega se na desno odpira ozek vhod v podpalubje. Proti sredini trupa se skozi bočna vrata vstopi v tovorni prostor na višini protizračnega »četverčka« (Vierling). Tu se na levo vstopi proti straniščem in skladišču streliva. Pri straniščih se na zamuljenem dnu vidi palubna odprtina in podstavek mornariškega topa 88 mm. Tovorni prostor je mogoče preplavati po vsej dolžini do uvozne rampe na premcu in predstavlja dobro zavetišče pestremu morskemu življu.

Poleg uradnega zapisa o oborožitvi ladje, ki je v celoti še vedno vidna na razbitinah, sem ugotovil, da je plovilo imelo še dva dodatna protiletalska topa 20 mm vrste Oerlikon. Eden od teh je na ogled v Pomorskem muzeju Sergeja Mašere Piran in ga je dvignil Zvone Kralj. Drugi pa je konec 80-ih let izginil iz morskega dna neznano kam (Kralj, 2022).

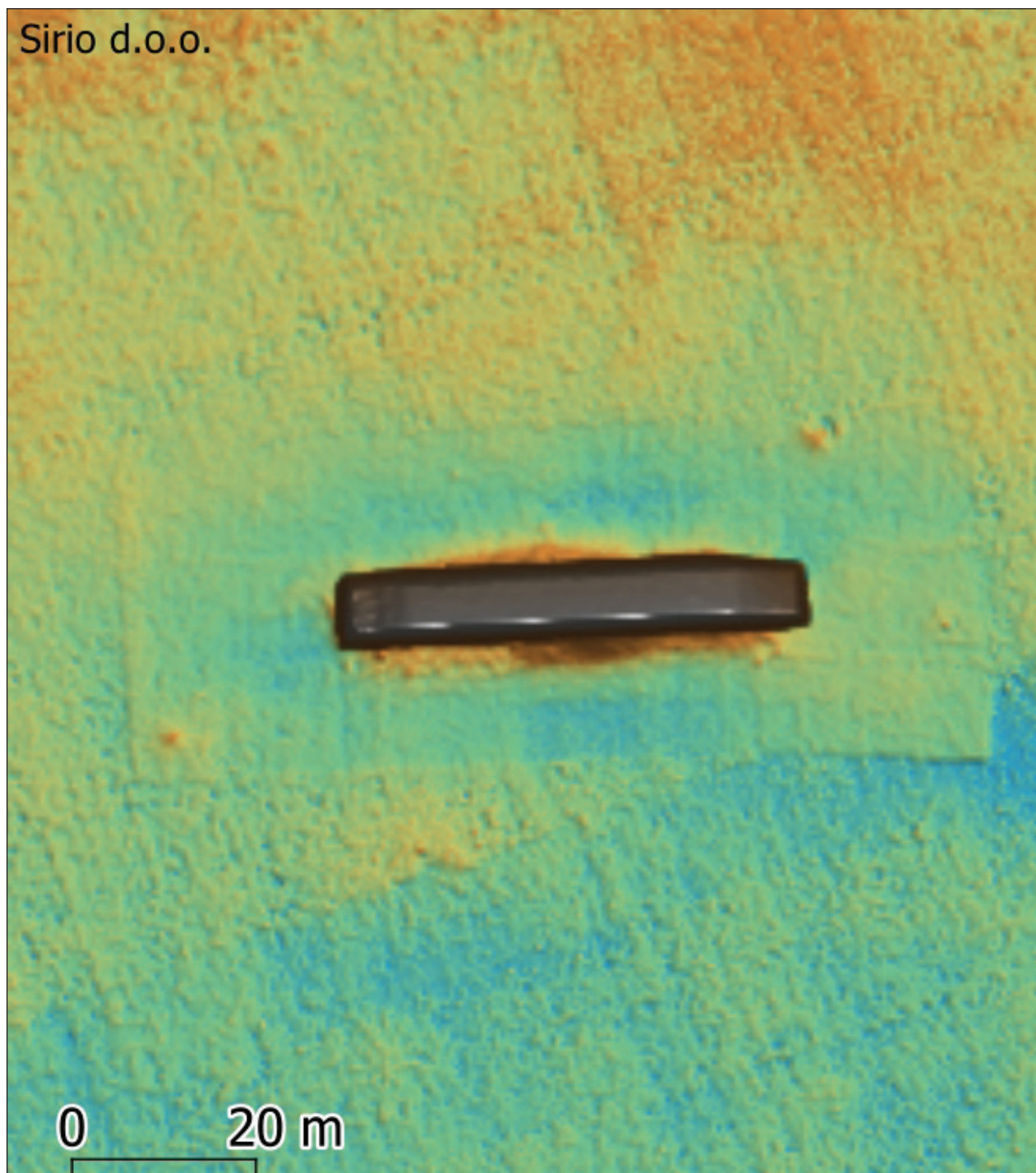
PREDLOG UPRAVLJANJA RAZBITINE ZA POTAPLJAŠKE OGLED

Zaenkrat še ne obstaja načrt za upravljanje razbitine za potapljaške ogled in za njeno ohranjanje. Dober opis primerov iz prakse v naši okolici in po svetu so podani v članku »Sodobni načini predstavitve in popularizacije podvodne kulturne dediščine ter priložnosti za njihovo aplikacijo na primeru arheoloških najdišč« (Gaspari, 2023). Poleg pregleda bolj znanih tujih podvodnih potapljaških parkov in podvodnih muzejev je podanih več predlogov za revalorizacijo in predstavitev ostankov razbitine razrezane ladje Rex, ki se nahajajo v priobalnem med Koprom in Izolo.

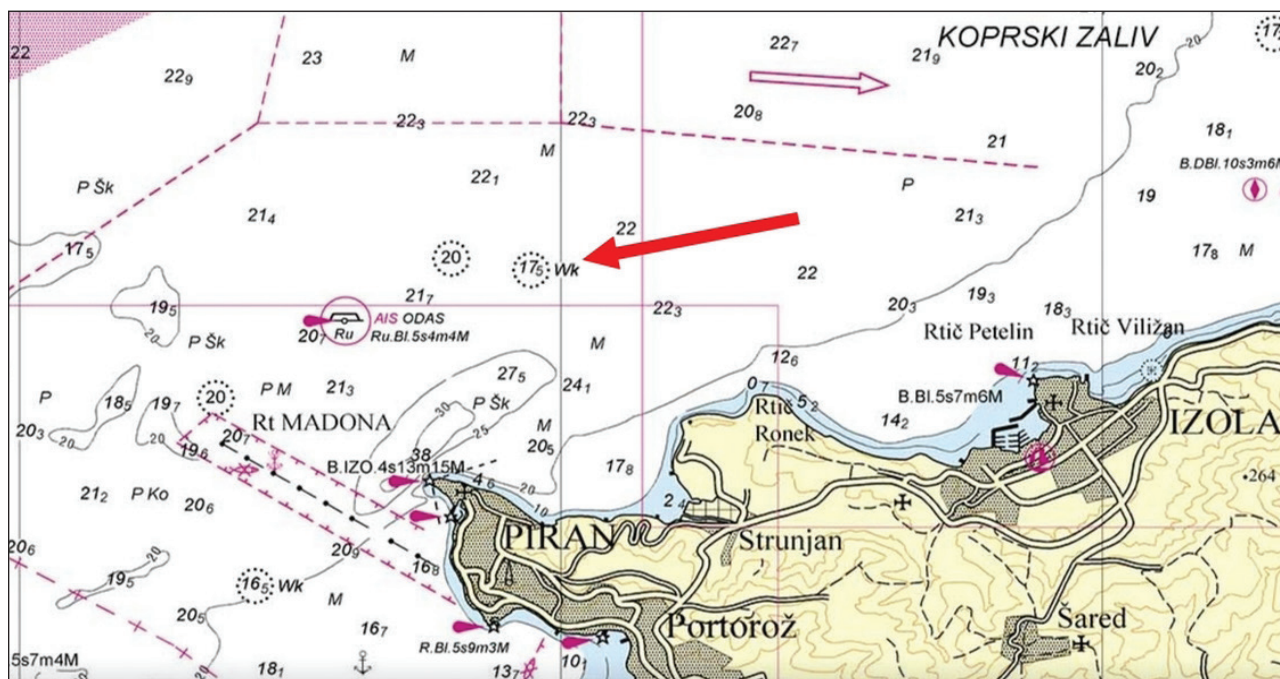
Ladja DTM Kec je redka ohranjena ladja iz druge svetovne vojne v našem morju in predstavlja edino razbitino, na kateri si lahko ogledamo še večino njene tedanje oborožitve. Ugotavljam, da bi lahko z manjšim arheološkim izkopom odvečnega mulja in sedimenta pod ladijskim trupom odkrili oborožitev protiletalskega 20 mm topa na krmi. Dela bi se lahko pričela pri krmni, levi vezni bitvi, kjer bi se naredilo pristopno pot 3 metre v dolžino, do 50 cm v globino in 1 m v širino. Po grobih izračunih bi bilo potrebno posesti 1,5 kubična metra sedimenta. Na odkrito topniško cevjo bi se namestilo cinkovo zaščito pred galvanskimi tokovi, ki bi omilila razpadanje kovine.

Potop in ogled skladiščnega prostora ter radijske sobe nista zahtevna, saj bi ob primerni opremljenosti z vrvjo lahko zagotavljali varen vstop v notranje prostore. V tem predelu namreč ni več neeksplozivnih ubojnih sredstev, ki so jih odstranili v delovni akciji junija 2006 (Cunja & Paliska, 2008).

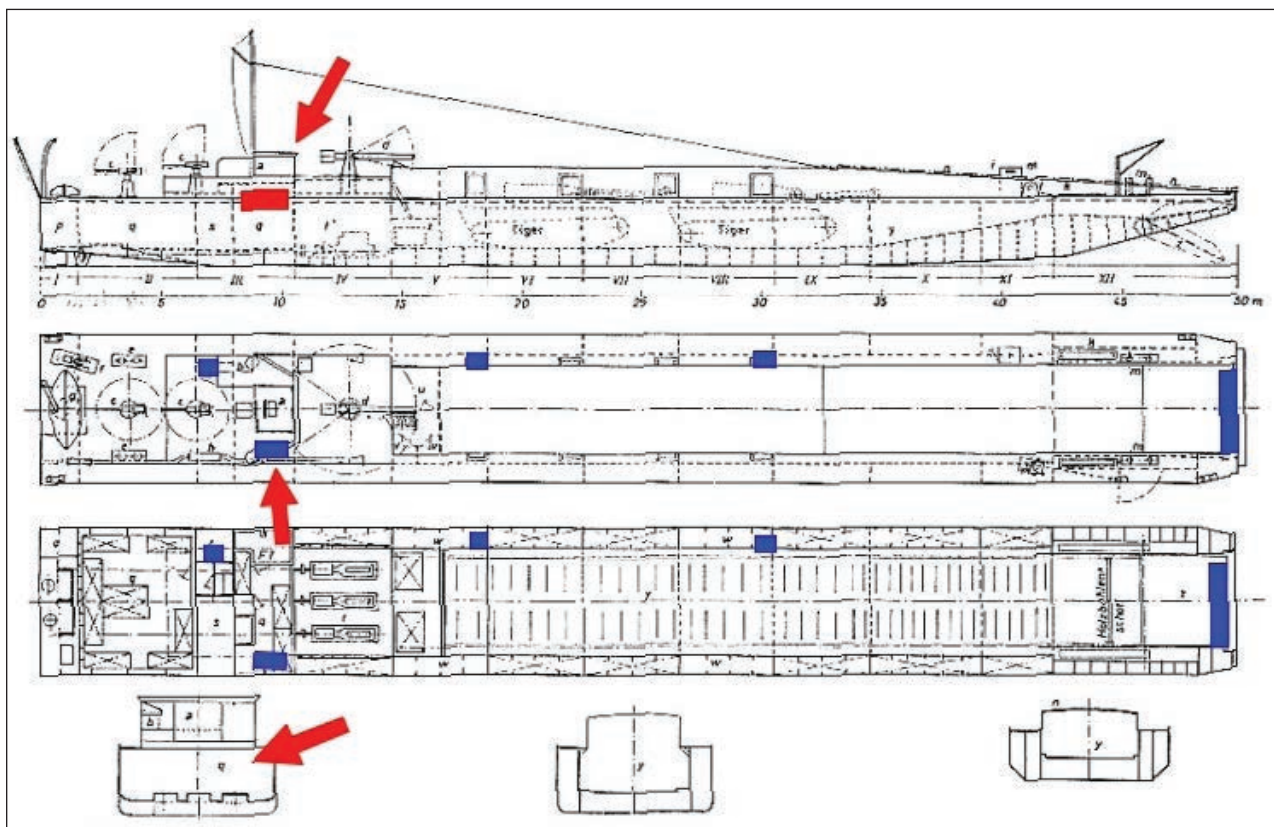
Velja izpostaviti, da nadaljnji izkop sedimenta do drugega 37 mm topa, krmila in ladijskega 88 mm topa ni izvedljiv. Ta poseg bi zahteval nepredstavljivo več časa kakor prvi, delni izkop. Poleg tega ladja leži na topovih in bi morebitni izkop topov lahko ogrozil statično stabilnost celotnega plovila

Slika 16: Večsnopni sonarski posnetek razbitine na dnu (Foto: Sašo Poglajen; Poglajen, 2022).

Slika 17: S puščico je označena razbitina t. i. DTM Kec na navtični karti (GOV, 2023).

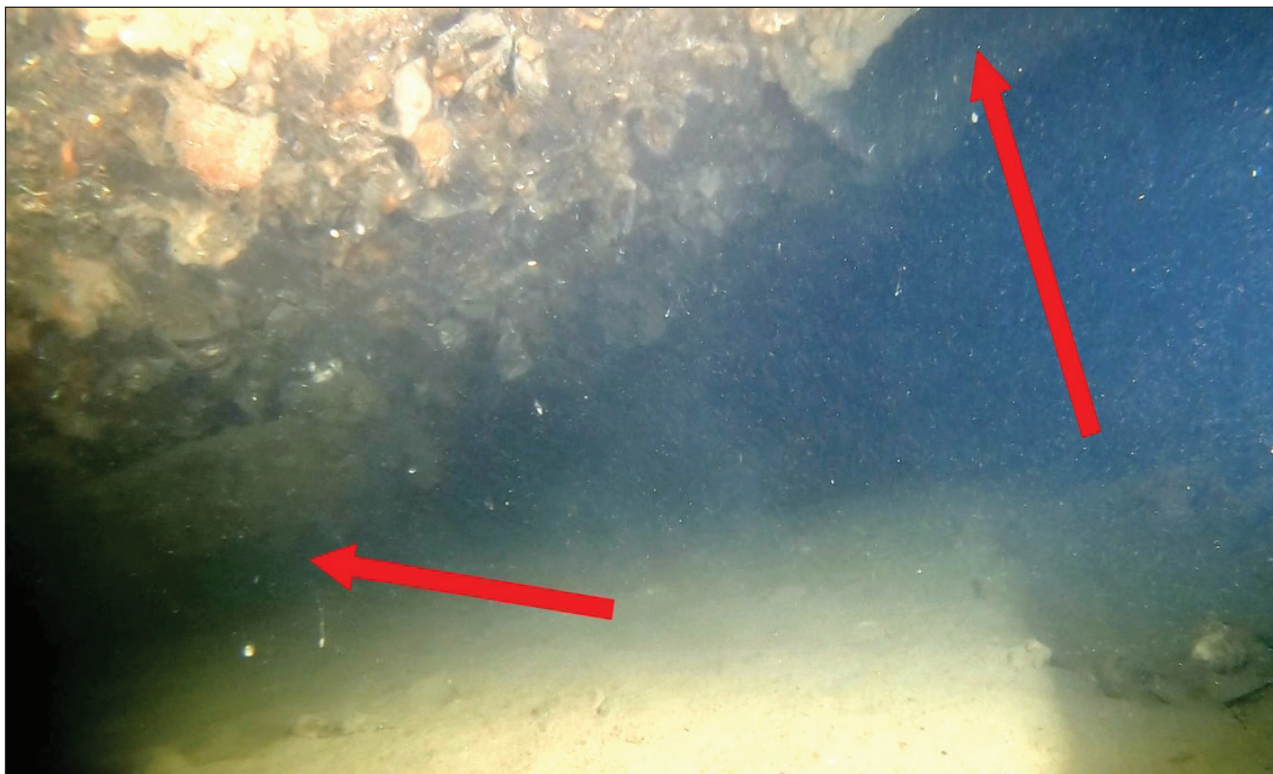
Slika 18: Na zgornji skici, v tretjem predelu ladje, je odprtina, ki je nastala pri trčenju s KT 6 in omogoča hiter dostop v radijsko sobo. Z rdečo puščico je na vseh skicah označena točka trka, z modro pa vse odprtine, ki omogočajo potapljačem vstop v notranjost plovila (HMA, 2021).

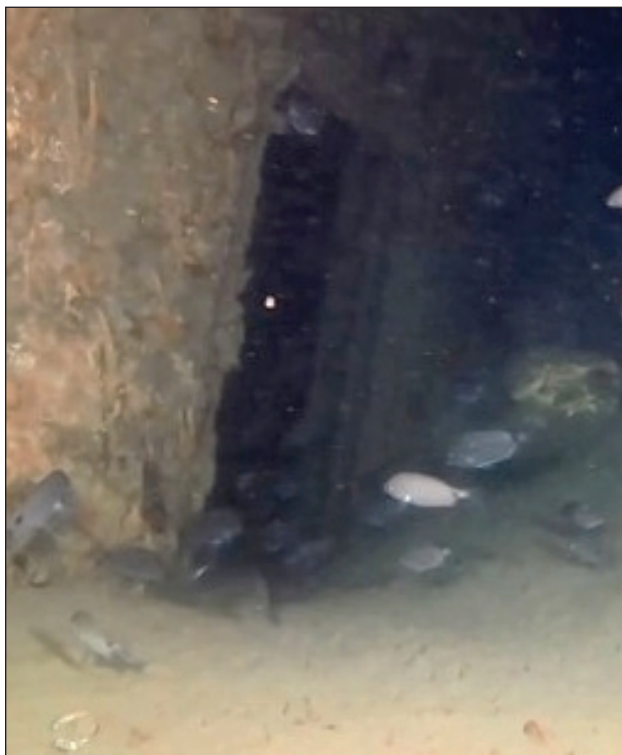
Slika 19: Radijska postaja v radijski sobi (Foto: Danijel Germek, 2022).

Slika 20: Zamuljeni 20 mm top vrste Oerlikon pri krmi (Foto: Danijel Germek, 2022).

Slika 21: Levo nosilec protiletalskega topa 3,7 cm Breda in desno ozek vhod skozi podpalubje v ladijski hodnik (Foto: Danijel Germek, 2022).

Slika 22 in 23: Vhod v skladišče streliva in ladijsko stranišče (Foto: Danijel Germek, 2022).

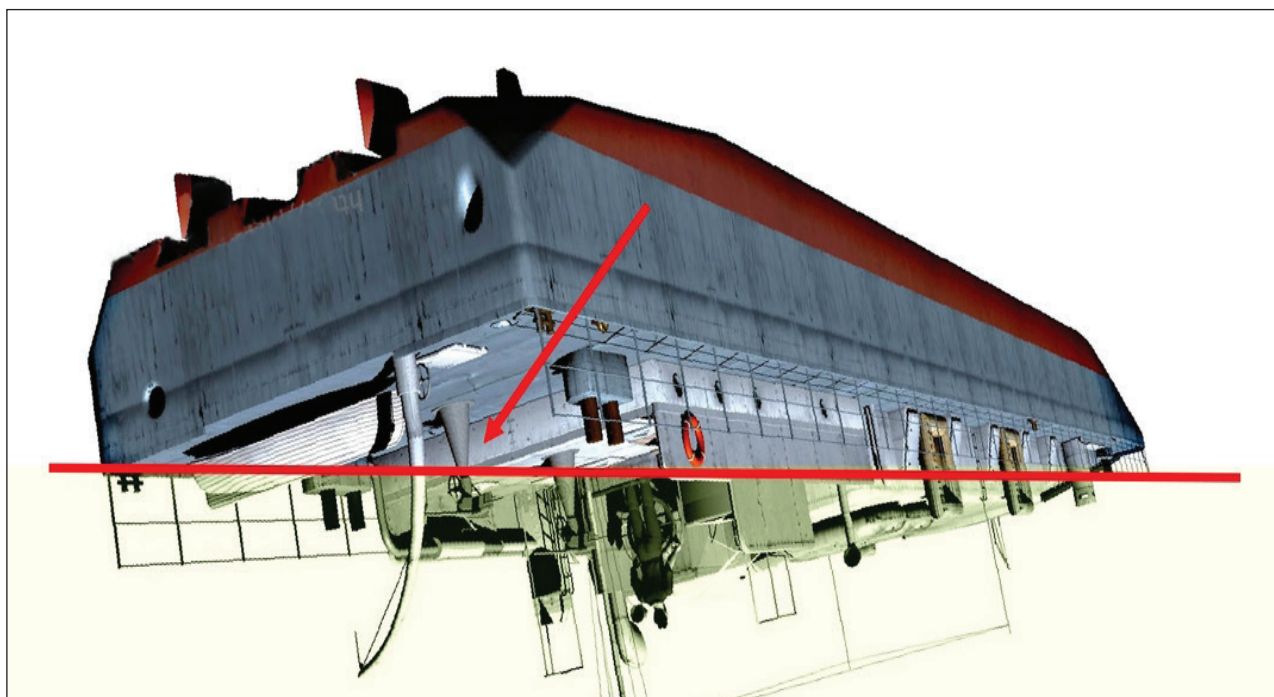
na dnu. Veliko lažje pa bi se lahko izvedlo sesanje mulja iz radijske sobe. To bi omogočilo varen ogled notranjega prostora in radijske postaje ter ostankov kovinskega zaboja s tajnimi dokumenti. Na steni med radijsko sobo in strojnico se lahko namesti opazovalno rešetko, ki bi omogočalo vpogled na ladijske stroje, ki visijo na trenutnem stropu. Pričakovati je, da se bodo s časom iz stropa viseči ladijski motorji odtrgali iz zarjavele podlage in padli na tla. Zato je pomembno, da strojnica ostane še naprej nedostopna.

Zavedati se moramo, da podvodna kulturna dediščina ni večna. Korozija ladijske zgradbe bo v prihodnjih desetletjih privedla do sesutja ladijske konstrukcije. S tem bo onemogočen ogled notranjih prostorov in podoba ladje se bo spremenila v gmoto neprepoznavega železja. Ostala bo le zgodba brodoloma in ohranjeni predmeti v pomorskem muzeju ter morebitni podvodni 3D model sedanjega stanja ladje. Današnje stanje razbitine lahko primerjamo s posnetki dokumentarnega filma *Kec* iz leta 2008. V primerjavi s tedaj dokumentiranim stanjem danes opazimo večjo zaraščenost trupa in večjo korozijo, ki je bistveno načela določene dele konstrukcije. Ukrepi varstva pred obiskom, ki so jih takrat namestili v skladišču streliva, so še vedno na svojem mestu. Pri tem ni opaziti nobene nove poškodbe ali odtujitve delov razbitine.

Pomorski muzej Sergej Mašera Piran oziroma Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije bi lahko upravljal z dediščino na tak način, da bi vsi zainteresirani potapljaški klubi in potapljaški centri plačevali letno članarino za obisk razbitine. V zameno bi muzej vzdrževal dostopnost s privezno bojo za čolne in podvodno varnost obiskovalcev z vrvmi ter informativnimi tablam. Po potrebi bi odstranjevali novo nanošeni mulj in spremljali hitrost sedimentacije.

ZAKLJUČEK

Ob Piranu na dnu morja se nahaja najbolj ohranjena ladijska razbitina celotnega Tržaškega zaliva. Digitalizacija arhivskih fondov in različni spletni forumi raziskovalcev ter navdušenci nad mornariškimi temami so bili ključnega pomena, da sem pridobil dokumentacijo, ki je razvozlala zgodbo neznanega nemškega desantnega transporterja v našem morju. Nemški desantni transporterji so bili prvotno načrtovani za invazijo na angleško otočje leta 1940. Sledila je tudi njihova obširna gradnja v italijanskih ladjedelnicah za načrtovano izkrcanje na Malti. V Sredozemlju so se ob pomanjkanju zadostnih ladij trgovske mornarice izkazali v novi nalogi, v logistični podpori in oskrbi Sil osi v severni Afriki in grškem otočju. Na Jadranskem bojišču so bili ključni nosilci oskrbe in transporta nemške vojske v Dalmaciji in

Slika 24: Prikaz lege razbitine na dnu. Puščica označuje predlagani izkop krmnega topa. Črta pa označuje mejo pogreznjenosti nadgradnje v sedimentu (Vir: Germek, 2023).

Slika 25: Sidro s Keca krasi dvorišče gasilskega doma Višnja Gora. Sidro je dar pobratenih piranskih gasilcev iz leta 1979. Podvodni dvig sidra je opravil Zvone Kralj (Foto: Danijel Germek, 2023).

Istri. Ne glede na zavezniško premoč na nebu in morju so nemške posadke z njimi plule iz tržaškega pristanišča vse do 2. maja 1945.

Desantni transporter, ki ga imenujemo DTM Kec, je imel originalno ime F 956. Njegova kratka in burna življenjska operativna doba v jeseni leta 1944 nam prikaže vztrajnost nemške mornarice pri vseh omejitvah, ki jih je trpela v Jadranu. Poslednja plovba F 956 se je zaključila pri Piranu, ko sta si v nočni plovi prekrizala kurz dva transportna konvoja. Po silovitem trku dveh nasproti si vozečih ladij so bile poškodbe na F 956 tolikšne, da je med njegovim reševanjem in vleko proti Trstu potonil na dno v višini Fiese.

Razbitino DTM Keca z zanimanjem obiskujejo potapljači iz Slovenije in tujine. Za podvodni ogled je sicer manj spektakularna kot ostanki parnika Gilda, ki so najlepša razbitina v slovenskem delu Jadrana. Ima pa zato DTM Kec zanimivo zgodovino

in zgodbo brodoloma, ki bi lahko pritegnila številne obiskovalce. Pričujoči prispevek je zato pomemben tudi za promocijo in popularizacijo podvodne kulturne dediščine Slovenije, ki je nerazdružljivo povezana s tržaškim pristaniščem. DTM Kec seveda ni edina tovrstna razbitina; v beneškem arzenalu je npr. v depoju ohranjen edini primerek desantnega transporterja, vendar je ta redko dosegljiv obiskovalcem. V Dalmaciji je med otokom Rab in Pag znana razbitina desantnega transporterja F 433, vendar je ta težko dosegljiva potapljačem zaradi velike globine, saj se nahaja na 88 m globine. DTM Kec je po drugi strani dosegljiv za obisk večini potapljačev in z natančnim arheološkim delom pri razgrnitvi manjšega dela ladijske oborožitve in postavitvi vodenih poti ogleda bi se lahko ustvaril podvodni park, ki bi pripomogel k širši prepoznavnosti potapljaške destinacije.

THE WRECK OF THE GERMAN LIGHTER (MFP) F 956 NEAR PIRAN

*Danijel GERMEK*Kvedrova cesta 5, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: danijel.germek@guest.arnes.si

SUMMARY

In the summer of 1944, the German navy in the Adriatic was at its peak. In the occupied Italian shipyards of Venice, Trieste and Rijeka, several torpedo boats were completed and put into operations. The first F-lighters, anti-submarine corvettes and destroyers were assembled. The leverage of the German navy in the autumn was great due to the Allied superiority in the air and at sea. The coast and the islands were not safe, due to the strong partisan movement. Towards the end of the war, the bulk of German logistics in the Adriatic depended only on F-lighters, which sailed only at night due to heavy air raids during the day. Not far from the town of Piran lies a wreck with the local name DTM Kec, it is the German MFP F 956 (Marinefährrprahm). Built in Trieste, it was included in the 10th Landing Fleet on 14 October 1944. After two successful months of navigation, in the evening hours of 15 December 1944, it collided with the steamer KT 6 near Piran. F 956 was significantly damaged and began to sink. The steamer tried to tow it towards Trieste, but at the height of Strunjan, the MFP turned and sank. The so called DTM Kec is the best-preserved ship from the Second World War in the Slovenian sea and is the only shipwreck that still has its rich armament. It offers a good potential for divers and currently represents an important spawning ground and shelter for fish life.

Keywords: Adriatic Sea, Istria, World War II, Kriegsmarine, Marinefährrprahm, MFP F 956, F-lighter, DTM Kec, shipwreck, archaeological remains, underwater cultural heritage

VIRI IN LITERATURA

- Air Ministry (1944–1945)** – Air Historical Branch, The RAF in Maritime War, Volume VII, Part II. Mediterranean; Naval Co-operation, End of the Submarine War and Operations in the Adriatic, Greece and the Aegean, 1944–1945. <https://www.raf.mod.uk/what-we-do/our-history/air-historical-branch/second-world-war-campaign-narratives/raf-in-maritime-war-vol-vii-part-ii-mediterranean-naval-co-op-end-of-the-submarine-war-and-ops-in-the-adriatic-1944-1945/> (zadnji dostop: 2023-11-05).
- Altenburger, Andreas (2023)**: 10. Landungslottille. www.lexikon-der-wehrmacht.de (zadnji dostop: 2023-11-05).
- ASTs** – Archivio di stato di Trieste (ASTs), nekategorizirano gradivo.
- Babič, Matjaž (2021)**: Slovensko morje in njegove skrivnosti. SLO: Slovenski zgodovinski magazin, 29, 62–67.
- Bagnasco, Erminio (2006)**: Corsari in Adriatico. Milano, Mursia.
- Caffin, James (2015)**: Partizan John Denvir. Mengeš, Ciceron.
- CMM Klodic** – Civico museo del mare Trieste (CMM), Paolo Klodic, fond 9941, vol. 20, 1941–1945 (Klodic).
- Cunja, Sandi & Bojan Paliska (2008)**: Kec, dokumentarni film. www.rtv slo.si/rtv365/arhiv/11140509?s=tv (zadnji dostop: 2023-11-05).
- Donko, Wilhem M. (2018)**: Die Kriegstransporter KT 1 – KT 62. Berlin, Epubli.
- HERITAGE (2023)**: Tržaški zaliv – Vojaška ladja DTM KEC. <https://www.eheritage.si/apl/real.aspx?ID=29418> (zadnji dostop: 2023-11-05).
- Freivogel, Zvonimir (2020)**: Ratni brodovi Jugoslovanske ratne mornarice 1945–1991. Zagreb, Despot infinitus.
- Freivogel, Zvonimir & Achille Rastelli (2016)**: Adriatic Naval War 1940–1945. Zagreb, Despot infinitus.
- Gaspari, Andrej (2023)**: Sodobni načini predstavitve in popularizacije podvodne kulturne dediščine ter priložnosti za njihovo aplikacijo na primeru arheoloških najdišč v priobalnem pasu med Koprom in Izolo. Arheo: glasilo Slovenskega arheološkega društva, 40, 7–29.
- Gaspari, Andrej & Miran Erič (2012)**: Potopljena preteklost. Radoljica, Didakta.
- Gellner, Ernesto & Paolo Valenti (2005)**: San Rocco. Storia di un cantiere navale. Trst, Luglio editore.
- Gellner, Ernesto & Paolo Valenti (2007)**: Storia del cantiere navale di San Marco di Trieste. Trst, Luglio editore.
- Germek, Danijel (2020)**: Nemška minolovca R-12 in R-15 pri Umagu (Räumboote). Potapljač, 20, 118, 18.
- Germek, Danijel (2023)**: Fotografski material iz podvodnih potopov na DTM Kec in skice. Osebna zbirka, 2021–2023.
- GOV (2023)**: Pomorske karte in publikacije: Male karte, tržaški zaliv. <https://www.gov.si teme/pomorske-karte-in-publikacije> (zadnji dostop: 2023-11-05).
- HMA (2021)**: Marinefaehrprahm. <https://historischesmarinearchiv.de/projekte/landungsfahrzeuge/marinefaehrprahm/beschreibung.php> (zadnji dostop: 2021-02-28).
- Kralj, Zvonimir (2022)**. Ustno izročilo. Pisni zapis pri avtorju.
- Marcon, Tullio (1998)**: I muli del mare. Parma, Albertelli editore.
- NARA PG45552** – NARA, Navy documents: KTB der Seetransporthauptstelle Triest, 15–31 dec. 1944 (PG45552).
- NARA PG46651** – National Archives and Records Administration (NARA), Navy documents: KTB der Seetransporthauptstelle Triest, 11. sep. 1943 – 29 nov. 1944 (PG46651).
- NARA PG4959** – NARA, Navy documents: KTB 10. Landungsflottille, 1 apr. – 31. jul. 1944 (PG4959).
- NARA PG4960** – NARA, Navy documents: KTB 10. Landungsflottille, 1 avg. – 15. Sep 1944 (PG4960).
- NARA PG49661b** – NARA, Navy documents: KTB 10. Landungsflottille, 1 dec. 1944–18 jan. 1945 (PG49661b).
- NAVIONICS (2025)**: GPS položaj razbitine DTM KEC. <https://www.garmin.com/sl-SI/p/887762> (zadnji dostop 2025-10-16).
- PAK PI 19** – Pokrajinski Arhiv Koper, enota Piran (PAK PI), Luška kapitanija Piran (fond 19).
- PALUBA (2009)**: KT6 v ladjedelnici. www.paluba.info/smf/index.php?topic=7534.0 (zadnji dostop: 2023-11-05).
- Pogljajen, Sašo (2022)**: Podvodni sonarski posnetek DTM Keca (Sirio d.o.o.). Osebna zbirka.
- Pogljajen, Sašo & Petra Slavec (2012)**: Podvodna kulturna dediščina in paleoekolje iz hidrografskih in geofizikalnih podatkov slovenskega morja. V: Gaspari, Andrej & Miran Erič (ur.): Potopljena preteklost. Radoljica, Didakta, 81–90.
- S-BOOT (2023)**: Die Schnellboot-Seite. <http://www.s-boot.net/englisch/sboats-kriegsmarine-coatofarms.html> (zadnji dostop: 2023-11-05).
- TNA AIR 27/1578/48** – The National Archives, Kew-London (TNA), Records of Air Ministry and Ministry of Defence. Operation record book. No.272 Squadron, R.A.F., 1-31. december 1944 (AIR 27/1578/48).

received: 2024-12-04

DOI 10.19233/ASHS.2025.22

PROVERBS WITH THE WORD »BEE« IN ENGLISH, ITALIAN, LITHUANIAN AND SLOVENIAN

Melita LEMUT BAJEC

University of Ljubljana, Faculty of Education, Kardeljeva ploščad 16, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: melita.lemutbajec@pef.uni-lj.si

Judita GIPARAITĖ

Vytautas Magnus University, Faculty of Humanities, V. Putvinskio str. 23, 44243 Kaunas, Lithuania
e-mail: judita.giparaite@vdu.lt

Helena BAŽEC

University of Primorska, Faculty of Humanities, Titov trg 5, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: helena.bazec@upr.si

ABSTRACT

The article presents a cross-linguistic contrastive analysis of proverbs featuring the word 'bee' in English, Italian, Lithuanian, and Slovenian, aiming to explore common semantic fields, culture-specific features, the proportion of shared proverbs and their origins. Employing a mixed methods approach, the research integrates qualitative and quantitative data from a corpus of 255 proverbs. Five semantic fields were identified (innate qualities, indispensable bees, collectivity, warnings, and selectivity). The origins of these proverbs trace back to Classical times, Christianity, Medieval Latin, and folk wisdom.

Keywords: bees, proverbs, English, Italian, Lithuanian, Slovenian

PROVERBI CONTENENTI LA PAROLA "APE" IN INGLESE, ITALIANO, LITUANO E SLOVENO

SINTESI

L'articolo presenta un'analisi contrastiva interlinguistica dei proverbi contenenti la parola 'ape' in inglese, italiano, lituano e sloveno, con l'obiettivo di esplorare i campi semantici in comune, le specificità culturali, la percentuale di proverbi condivisi e le loro origini. Utilizzando un approccio metodologico misto, la ricerca integra dati qualitativi e quantitativi provenienti da un corpus di 255 proverbi. Sono stati identificati cinque campi semantici (qualità innate, api indispensabili, collettività, avvertimenti e selettività). Le origini dei proverbi condivisi risalgono all'epoca classica, al cristianesimo, al latino medievale nonché alla saggezza popolare.

Parole chiave: api, proverbi, inglese, italiano, lituano, sloveno

INTRODUCTION

Proverbs are recognised as the world's most succinct literary form (Mieder, 2004; Stanonik, 2018; Kochman-Haľadyj, 2020). Defining them is an almost unmanageable task, as is proposing unified terminology (Taylor, 1931; Mieder, 2004; Mrkaić, 2020; Lambertini, 2022) since their complex nature makes it difficult to draw a clear-cut line between proverbs and other related linguistic phenomena such as proverbial expressions, proverbial comparisons, proverbial interrogatives, twin formulas, wellerisms, apothegms, sententious remarks, literary quotations, maxims, slogans, adages, aphorisms, weather lore, and even graffiti (Mortara Garavelli, 1997; Mieder, 2004; Babić, 2015). Nonetheless, they are usually defined through universally observed markers of proverbiality, among them the relative structural and semantic stability, the metaphorical nature, and the presence of poetic devices (Grigas, 1976; Arora, 1984; Keber, 2011; Muradullayevna, 2022). They are considered to be effective means of studying cultural phenomena (Mrkaić, 2020) as they encompass folk wisdom, morals, and traditional views (Grigas, 1976; Lapucci, 2007; Mieder, 2015), as well as reveal the nation's self-awareness and self-identification (Kržišnik, 2008; 2023). Handed down through generations and shaped by distinct community traditions, proverbs were also used and disseminated by notable historical figures, and now constitute a significant part of various folklore genres and canonical texts (Stanonik, 1999; Kržišnik, 2008; Syzdykov, 2014). Such diverse contextual and individual uses of proverbs trigger varying interpretations (Brown & Wright-Harp, 2011). Nonetheless, their analysis indicates that people across the globe follow relatively similar cognitive principles and patterns (Dobrovol'skij, 1992; Madmarova *et al.*, 2021).

Proverbs are usually explored interdisciplinarily as "paremiology is no discipline in its own right, or with its own method" (Grzybek, 2008, 30). Therefore, proverbial units are studied within the framework of humanities and social sciences such as psychology, sociology, anthropology, ethnology, culturology, heritage studies, and linguistics among others (Ulčnik, 2015). This paper is a very example of such a comprehensive approach as it looks at the proverbs through cultural, etymological, semantic, and heritage lenses. Specifically, it focuses on the proverbs featuring the word bee in English, Italian, Lithuanian, and Slovenian (hereafter bee proverbs). The reason for this particular choice stems from the recognition that research on this topic is limited in some of these languages and non-existent cross-linguistically.

While bee proverbs are comprehensively examined within Slovenian culture (Ovsec, 1984; Stanonik, 2018), bees as part of English proverbial tradition are

largely neglected. The existing literature addresses the iconography of the honey bee in Western art (Wilson, 2019), the potential of bees through design (Maxwell *et al.*, 2016), and bees in literature and folklore (Preston, 2006; Carlson, 2015; Jacobs, 2020). In Lithuanian, research is limited to the study of bee image in singing folklore (Steponavičienė, 2000), while in Italian, the focus is on the symbolic use of bees in art, literature, and heraldry (Purpura, 2010; Calanchi *et al.*, 2011). Yet, systematic cross-linguistic research on bee proverbs in English, Italian, Lithuanian, and Slovenian is lacking.

Therefore, the primary aim of this paper is to address a research gap by conducting the first cross-linguistic contrastive analysis of bee proverbs in Germanic, Romance, Slavic, and Baltic languages. In particular, common semantic fields, the proportion of shared proverbs, and culture-specific features emerging from them are investigated. Additionally, the origins of bee proverbs identical across the four languages are analysed, seeking to trace historical, cultural, political, sociological, etc. influences that shaped these languages and their corresponding cultures. All in all, this comprehensive approach enhances our understanding of proverbs as reflections of the collective consciousness and their role within and across different cultural contexts. Therefore, the following research questions were posed:

- What semantic fields do bee proverbs belong to?
- What culture-specific features emerge from the four-language bee proverb collections?
- Which of the bee proverbs are shared in the languages under investigation, what is their origin, and when were they first mentioned?

THE SYMBOLIC AND CULTURAL SIGNIFICANCE OF BEES

In the absence of relevant research on bee proverbs, a look into the symbolic and cultural significance of bees in each of the investigated languages is necessary. Namely, the Judaeo-Graeco-Christian West, of which English, Italian, Lithuanian, and Slovenian are part, used bees extensively in its oral and written traditions (Preston, 2006), seeing them as the archetype of diligence, strictness, kindness, organization, selflessness, and intelligence (Giese, 1992; Preston, 2006; Lapucci, 2007; Wilson, 2019; Kõiva, 2023). More precisely, the collective perception influenced by Christianity saw bees as sources of spiritual wisdom, paralleling apostles, saints, and prophets to them. Additionally, many Christian authors revered them as a symbol of purity, based on a belief that they reproduce themselves asexually. However, bees were also controversial due to their sting, serving as a metaphor for people with a dual nature (Colombo *et al.*, 2024). Bees and the beehive

were considered the perfect model of societal order (Lapucci, 2007), which literary artists and scholars critically examined, revealing contradictions between the orderly world of bees and the often chaotic and exploitative nature of human society (Jacobs, 2020). In folklore, bees were treated with special respect, more like family members than livestock, and rituals involving them were observed with care (e.g., telling the bees, tanging a swarm) (Preston, 2006; Stanonik, 2018). Additionally, over centuries bees became an extensive part of weather and agricultural lore (Babič, 2015).

On the British Isles, bees are an important part of folklore and literature. According to a medieval Scottish legend, witches took the form of a bee. For the Celts and Saxons, bees served as winged messengers between worlds. In northern England, bees would sing at midnight on Christmas Eve. Shakespeare frequently referenced them in his political and historical tragedies (e.g., *Titus Andronicus* Henry IV, Henry VI, *Two Gentlemen of Verona*) to express complex ideas of justice, virtue, policy, and vengeance (Preston, 2006). However, bees are not widely used in proverbs, which explains the scarcity of academic interest.

In Italian, profoundly influenced by Latin and the classical period of ancient Rome, bees are generally attributed positive meanings (e.g. precision, clemency, and royalty), in rare cases they can also be associated with negative ones (e.g. danger and exaggeration) (Colombo et al., 2024). Virgil, in his *Georgica* (circa 29 BC), and Lorenzo de Medici (1449–1492) emphasise their perfectly disciplined miniature society; Fedro (1st century AD) in his fables highlights their operosity, Dante Alighieri (1265–1321) in his *Paradiso* (*Divine Comedy*) compares bees to angels for their diligence and work towards a higher purpose. For Trilussa (1871–1950), bees symbolise the beauty of life (Lapucci, 2007).

In Lithuanian, bee songs accompanied seasonal festivals, work, and especially wedding rituals (Steponavičienė, 2000). They were highly revered and attributed positive qualities, such as diligence, friendliness, neatness, honesty, selflessness, bravery, and organizational skills (Steponavičienė, 2000). Bees often symbolise motherhood since they oversee their hive similarly to how mothers care for their family. Beekeeping used to be seen as a sacred activity, and bees were believed to be holy creatures, able to speak and sing, understand human speech, and predict the future. People would avoid arguing and swearing in their presence. Additionally, in pagan tradition, there were two divinities protecting bees: Austėja, the goddess of bees, and Bubilas, the god of bees and honey (Dundulienė, 1990). All in all, the rich tradition associated with bees is reflected in numerous phraseological units, fairy tales, and riddles.

According to Stanonik (2018), for Slovenians, bees symbolise a connection to their Southern Slavic roots, as beekeeping was a skill where they excelled. Therefore, the bee emerged and is still understood as a powerful symbol of resourcefulness, prudence, resilience, adaptability, community, and sacrifice. The recognition of such qualities inspired Slovenian collective consciousness in the 19th century, thus the metaphor “the queen bee” was coined for the Slovenian state, resulting in the names of many expatriate Slovenian cultural institutions, associations, and periodicals. Consequently, bees’ significance emerged in folk tales, songs, and expressions (particularly proverbs) as well as literature. Bees are also represented on beehive panels, lace, decorative pastries, and other traditional arts. This deep integration of bees into Slovenian consciousness culminated in the establishment of World Bee Day, following Slovenia’s proposal in 2018. Since 2023, beekeeping has also been inscribed on UNESCO’s Intangible Cultural Heritage list (Ministry of Culture, 2023).

METHODOLOGY

This mixed methods research combines qualitative and quantitative data. Both types of data were analysed holistically using descriptive analysis.

In defining our sample, we resorted to the analysis of various sources of bee proverbs. When making the proverb selection, we selected only sentences exhibiting structural consistency and having fixed meanings. To compile the four language collections, we looked for all the proverbs containing the word ‘bee’ in English and its translations in the other three languages (It. *ape* and *pecchia*; Lith. *bitė*; Slo. *čebela*). Additionally, we expanded our research with derived diminutives (Lith. *bitelė* and *bitutė*; Slo. *čebelica*) and adjectives (It. *peccchiaio*; Slo. *čebelji* and *čebelni*).

In English, we resorted to 11 proverb dictionaries (Howell, 1659; Ray, 1678; Gaal, 2023; Cahier, 1856; Kelly, 1859; Bohn, 1875; Christy, 1887; Browning, 1959; Apperson, 2006; Speake, 2008; Doyle et al., 2012) and a database at the Smithsonian Libraries and Archives. In Italian, we consulted four proverb collections (Capponi, 1871; D’Ambra, 1886; Lapucci, 2007; Schwamenthal & Straniero, 2013) and a database at the Accademia della Crusca. In Lithuanian, we utilised the *Electronic Compilation of Lithuanian Proverbs and Proverbial Phrases* and a collection compiled by Lipskienė (1999). In Slovenian, we consulted one dictionary (Meterc, 2024b) and seven ethnological sources (Lampe, 1902; Močnik, 1918; Šašelj, 1940; Koledar Mohorjeve družbe, 1968; Cvetko, 2016; Cvetko et al., 2018; Šteh, 2022).

Upon obtaining the four language proverb collections, we proceeded with the analysis of semantic fields. We deemed it best to classify units

cross-linguistically according to an identifiable semantic affinity they share (Finegan, 2008). We created our own taxonomy, as the existing frameworks turned out to be too broad and numerous (Kuusi, 1972; Lauhakangas, 2001) for our purposes. Next, we conducted a basic statistical analysis to get an overview of the similarities and differences across the four language proverb collections. In the following step, we examined proverbs through the underlying messages they convey, focusing on culturally specific ideas. Lastly, we identified matching proverbs in at least three languages and traced their origin and first documented mention, adopting Mieder's (2004) hypothesis of four main sources of European proverbs: Greek and Roman antiquity, Christianity, Medieval Latin, and texts compiled more recently.

FINDINGS

This section is organised in four parts. First, we present the results of the statistical analysis, and then we describe each semantic field separately. Next, we present findings related to individual cultures. The last part focuses on the matching proverbs, their origins, and their first mention.

Statistical analysis

The four collections comprise 255 bee proverbs. A breakdown by language reveals that there are 24 (9%) bee proverbs in English, 37 (15%) proverbs in Italian, 68 (27%) in Lithuanian, and 126 (49%) in Slovenian. The Slovenian collection exceeds the other three by half of the total.

Five semantic fields with differing distributions among languages were identified (Table 1). Most English, Italian, and Lithuanian bee proverbs belong to the semantic field 'innate qualities', the most represented semantic field overall with 112 (44%) units. The second most prolific category is 'indispensable bees' with a total of 88 (35%) units, constituting the most dominant field in Slovenian. The least represented semantic fields are 'collectivity' comprising 22 (9%) units, followed by 'warnings' with 21 (8%) units, and 'selectivity' with 11 (4%) units.

Semantic field analysis

In the following section, each semantic field will be presented to highlight its underlying theme and supported with relevant examples, thus validating its formation. However, drawing clear lines between semantic fields posed challenges as

the same proverb may highlight "slightly different ideas on one level but a common idea on another, more general, level" (Lauhakangas, 2001, 26).

Within the semantic field of 'innate qualities', we included proverbs that depict bees as hard-working (It. *L'ape laboriosa lungo (tutto) il giorno non riposa* "The hard-working bee throughout (all) the day does not rest"), well-organised (Lith. *Būk darbštus kaip skruzdėlė, o tvarkingas kaip bitė* "Be industrious like an ant, and orderly like a bee"), clever and inventive animals (Slo. *Čebela dobi med tudi iz osata* "The bee also gets honey from thistle"). In providing sustenance (*It is the roving bee that gathers honey.*), they can serve as role models to humans (Lith. *Sek paskui bitę – įseksi į medų* "Follow the bee, and you will get to the honey"). Similarly, a diligent person thrives in an abundance of resources (Slo. *Čebele povrnejo čebelarju trikratno za trud, ki ga je vložil v njihovo zdravje in razvoj* "Bees reward the beekeeper three times for the effort he has put into their health and care"). When bees refer to old age (*Old bees yield no honey*), death (It. *Ape morta non fa miele* "A dead bee yields no honey"), and laziness (Slo. *Lene čebele se od ropa rede* "Lazy bees thrive on plunder"), scarcity is implied. However, bees also sting (Lith. *Bitė nuodinga, bet ir daudinga* "A bee is poisonous but also useful"), therefore, one must be brave to get the honey (achieve success) (It. *Chi vuole il dolce del miele deve sopportare l'amaro dell'ape* "Who wants the sweetness of honey must endure the bitterness of the bee"). To emphasise the positive qualities inherent to bees, they are often juxtaposed with other less favourably associated animals such as poisonous spiders or snakes (It. *Dove l'ape sugge il miele, il ragno sugge il veleno* "Where the bee sucks honey, the spider sucks poison"), useless flies (Slo. *Bolja ena čebela ko cel roj muh* "Better one bee than a whole swarm of flies"), or irritating wasps (It. *È meglio un'ape sola, che un esercito di vespe* "One bee is better than an army of wasps").

Most proverbs in the semantic field 'bees' indispensability' focus on bees' ability to accurately forecast weather phenomena (*Bees will not swarm before a near storm*). Furthermore, they are an integral part of nature, enabling overall balance and survival (It. *Quando l'ape si chiude nell'arnia arriva l'inverno* "When the bee hides in the hive, winter arrives"). Through beekeeping, man uses bees for his well-being (Slo. *Čebela zase ne obdrži, z oskrbnikom deli* "The bee does not keep for itself, it shares with the caretaker"). In this context, many proverbs offer advice on proper ways of treating bees (Slo. *Če hočeš čebele zdrave imeti, ne smeš prezgodaj pokladat' začeti* "If you want

¹ All proverb translations were provided by the authors.

Table 1: Statistical analysis of proverbs per language and semantic field.

	English	Italian	Lithuanian	Slovenian	Total
Innate qualities	13 (54%)	18 (49%)	38 (56%)	44 (35%)	113 (44%)
Indispensable bees	5 (21%)	10 (27%)	11 (16.2%)	62 (49.2%)	88 (35%)
Warnings	3 (13%)	3 (8%)	7 (10.2%)	8 (6.3%)	21 (8%)
Community	2 (8%)	2 (5%)	9 (13.2%)	9 (7.1%)	22 (9%)
Selectivity	1 (4%)	4 (11%)	3 (4.4%)	3 (2.4%)	11 (4%)
Total	24 (9%)	37 (15%)	68 (27%)	126 (49%)	255 (100%)

to have healthy bees, you mustn't start collecting the honey too early"). A frequent motif refers to a mutual exchange of privileges, emphasizing the dependence of man and bees (Slo. *Čebela taka je kot njiva: če hočeš, da kaj da ti, ji moraš tudi dati in ne samo jemati* "A bee is like a field: if you want to get, you have to give, not just take"). A set of proverbs draws comparisons between bees and livestock such as sheep, oxen, donkeys, pigs, and cows (*Bitè negi karvè: kada nori neprieisi!* "A bee is not a cow, you cannot approach it whenever you want").

A series of bee proverbs function as warnings, emphasizing dual nature. Besides giving honey, they also sting (Lith. *Bitè maža, bet skaudžiai gelia* "A bee is small, but stings painfully"), especially when they are under threat (Lith. *Ir bitè skriaudžiama gelia* "Even the bee being harmed stings"). While these proverbs caution about the inherent dangers associated with bees (It. *Il favo è dolce, ma la pecchia punge* "The honeycomb is sweet, but the bee stings"), they also metaphorically imply that humans have a negative side to their actions (*Don't let the same bee sting you twice*), harming one another with words (Slo. *Kar so pri čebelah piki, to so pri ljudeh jeziki* "What stings are to bees, tongues are to humans"). Some proverbs serve as cautionary advice to beekeepers (e.g. *Nesijuok iš nebylių – bitės išskris iš avilių* "Do not laugh at the deaf, bees will fly out of the beehives"), refraining them from stealing bees (Lith. *Vogtos bitės nesiveda* "Stolen bees do not multiply") or acting stingily (Lith. *Medaus ryžėjai – tavo bitės ir išnyko* "You were stingy with honey, so your bees disappeared").

The semantic field 'community' encompasses proverbs highlighting bees' behaviour and associating them with a clearly-established hierarchy where

each bee has a specifically defined role. The whole community is under the strict supervision of the bee queen (Lith. *Be bitino nė bitės negyvens* "Bees will not live without the queen bee") whose role is quintessential (It. *Api senza regina, alveari in rovina* "Queenless bees, ruined hives"). Additionally, the bee queen embodies maternal (Slo. *Brez matere so otroci, brez matice čebele izgubljene* "Children without mother are like bees without the bee queen") and leadership features (*He is like the master bee that leads forth the swarm*). A beehive functions as a well-knit community, therefore exposing a singular member to danger provokes a collective response (Slo. *Čebela iz roja huje piči* "Bee from a swarm stings more painfully").

Bees are also associated with being selective (Lith. *Ant visų žolynų bitelės leidžias, bet ne nuo visų medų ima* "Bees land on all plants but take honey not from all of them") just like people who choose what they deem most suitable and most pleasant (*Every honey is sweet*). Despite this, bees cherish diversity and take advantage of it (Slo. *Čebela zbira s cvetov celega travnika, da bi od tega naredila samo med* "A bee collects flowers of an entire meadow to make only honey").

Culture-specific proverbs

This section discusses the proverb collection through a cultural lens, highlighting cultural references in individual collections, excluding Italian as it seemingly exhibits no such features.

There are two proverbs reflecting the English mindset. The first one, *Float like a butterfly, sting like a bee* is a quote attributed to Mohammed Ali that has gained proverbial lore, implying the need to be graceful, yet merciless when outperforming

the opponent. The second proverb *No bees, no honey; no work, no money* (Smithsonian Libraries and Archives, 2024) reflects an American straightforward, pragmatic worldview that values hard work and diligence in pursuit of success.

One of the noticeable features of Lithuanian bee proverbs is a reference to God, which can be found in the proverbs expressing a threat to renounce God if bees are lost (*Ai, Dievuli, tavęs nelaikysiu, jei man bites išvaikysi* “Oh, God, I won’t hold on to you if you chase away my bees”). Further, one who loves bees enjoys God’s mercy (*Kas myli bites, tą ir dievas myli* “Who loves bees, God loves him”). Also, some proverbs highlight the inconsistency of human behaviour (*Kai valgo medų, tai sako: „Dievo bitelės, Dievo bitelės“, o kai bitė įgelia, tada sako: „Velnio bitės, velnio bitės“* “When eating honey, they say “God’s bees, God’s bees”, but when a bee stings, they say “Devil’s bees, devil’s bees”) and the misuse of good for evil purposes (*Dievas davė bites, velnias bitininką* “God gave bees, devil the beekeeper”). Another feature of Lithuanian bee proverbs is the negative connotation attributed to bees. Some bee proverbs describe them as poisonous, stinging, angry (*Ir bitės piktos, bet saldų medų neša* “Even bees are angry but bring sweet honey”) or conflicting in their nature (*Bitutės, saldų medų nešdamos, ir tai supyksta* “Even bees that bring sweet honey get angry with each other”). In other proverbs, bees are associated with indecisiveness (*Kad nuo stogo taukai lašės, kad iš vaško tiltus dirbs ir bitės vilnas kirps, tada aš apsiženysiu* “When fat will drop from the roof, when bridges will be built of wax and bees will shear wool, I will marry”), inaction (*Vargstam kaip bitės į aulį/aulyje* “We are tormenting ourselves like bees in a hive”) or a lack of productivity (*Devyni vilkai vieną bitę pjauna* “Nine wolves are killing one bee”). One more unique aspect of Lithuanian bee proverbs is their focus on patriotism, depicting bees as homeland defenders (*Ir bitelė savo namelius gina* “Even a bee defends its little home”). Finally, the link between bees and friendship is reflected in the origin of the Lithuanian term *bičiulystė* ‘close friendship’ (Smoczyński, 1982; Eckert, 1989) and represented in the proverb *Mirė bitės – nėra nė bičiulystės* (“Bees have died, there is no friendship”).

The first distinctive feature of the Slovenian proverb collection is the paradoxical nature of the bees. On the one hand, they are associated with prosperity and abundance (e.g. *Čebele z zlatom plačajo* “Bees pay with gold”), on the other hand, with scarcity and hunger (*Čebela ne dá kruha* “Bee yields no bread”). Another aspect refers to anthropomorphisation as seen in the proverb *Čebela ne pogine, ampak umira, ker za cerkveno svečo vosek nabira* (“A bee does not die, it perishes because it collects wax for a church

candle”) where bees’ death is expressed with the use of the verb reserved for humans. Additionally, the proverb *Dim prežene čebele, greh pa angele* (“Smoke drives out the bees as sin drives out the angels”) suggests that sinful and immoral behaviour distances individuals from goodness and divinity. The proverb echoes the times when Christianity permeated all spheres of human activities. Moreover, the proverb *Zmeraj sedi doma kakor trotje pri čebelah* (“He is always sitting at home as drones with the bees”) is an allusion to a phenomenon known as *zapečkarstvo*, which is used to describe a state of a person who is unwilling to adapt to new ideas, is narrow-minded, and insists on staying at home (SSKJ, 2024). Next, the proverb *Gredo otroci iz hiše, kakor čebele iz panjev* (“Children go out of the house as bees go out of the hive”) is associated with once large Slovenian families (SURs, n. d.). A peculiarity of the Slovenian collection is the parallel drawn between bees’ activities and the blossoming of different types of trees (e.g. chestnut, linden, apple, cherry) (*Pazi na čebelo, da bo sadno drevje bogato letino imelo* “Be mindful of the bees, if you want fruit trees to yield a bountiful harvest”). Another distinctive feature is the problem of alcohol addiction as referenced in the proverb *Tudi čebela pije, pa ni pijanka* (“A bee drinks too, but it’s not a drunkard”). Lastly, an abundance of weather lore stemmed from the Christian calendar *Na sv. Gregorja in sv. Jožefa pridejo čebele iz panjev* (“Bees come out of their hives on St Gregory’s and St Joseph’s Day”).

Cross-cultural features

This section deals with the matching proverbs in at least three languages and their origins. While there are slight variations in metaphors and wording, the way phrases are used across many different languages follows common patterns, conveying the same underlying idea (Vrbinc & Vrbinc 2012; Lenassi et al., 2024). For this very reason, no direct translations are included further on. Instead, we listed the matching proverbs side by side in the findings. Overall, only a few proverbs were recognised as matching proverbs; two in all four languages, three in English, Italian, and Slovenian, and one in Italian, Lithuanian, and Slovenian.

Honey is sweet, but the bee stings/Ne daleč od žela ima med čebela/L’ape ha il miele in bocca e il pungiglione nella coda/Užtat bitės duoda medaus, kad skaudžiai kanda

The idea of bee’s duality is first documented in Sappho’s verse (before the 7th B.C.E) “Neither the honey nor the bee for me”, alluding to the complexities of love and erotic desire, where a woman’s

sweetness is a risk man must take despite potential dangers (Carlson, 2015). Later, Greek grammarian Diogenianus (2nd century A. D.) referred to her work, excluding sexual connotations and equating the bee's ambivalent nature with human character (Lelli, 2021). Another interpretation of the proverb origins leads us to the Roman scholar Marco Terenzio Varrone (116–127 B.C.), mentioned as its author in *Fiore di virtù*, a prose treatise on morality published circa 1313–1323 in the Bologna dialect where it was recorded as *L'ape porta il mèle in bocca e 'l vespajo sotto la coda* "The bee has honey in its mouth and a wasp's nest under its tail" (Rosenwald & Fersen, 1953). The same source and its subsequent editions were translated in the 15th and 16th centuries into many European languages. *The Oxford Dictionary of English Proverbs* (Smith, 1935) referred to the year 1440 as the first mention of this proverb. However, we were unable to decipher and trace this source. Further research led us to John Ray's collection (1678) where we eventually found the English proverb as we know it today. In the Slovenian language, the idea of bee's duality was first used by a priest Rogelij Ljubljanski (1667–1728) in one of his sermons where he said *Ta čebela zbira, inu ima sladak med na sebi [...]* *Ali zraven tega ima tudi ona tu želu, s katerim ona upič, inu ubsode, kadar ima potreba* "This bee gathers and has sweet honey on itself [...] But it also has a sting, with which it stings and judges when necessary" (Stanonik, 1995, 17–18), where the bee's attributes were used to describe the personality of St. Bernard. Finally, this very idea is reflected in the version of the Slovenian proverb first documented in *Slovenski čebelar*² (Volc, 1934). The Lithuanian proverb was first recorded by Ivinskis who made proverbs part of his calendars in 1856 (Grigas & Kudirkienė, 2000, 28).

***Where the bee sucks honey, the spider sucks
poison/Kjer čebela med dobi, srka pajek strup/
Dove l'ape sugge il miele, il ragno sugge il veleno/
Iš tų pačių žiedų bitės renka medų, o vorai –
nuodus***

The first mention of the proverb in English is found in Draxe's compilation of ancient adages, and sententious proverbs selected out of the English, Greek, Latin, French, Italian, and Spanish languages. Under the entry *Pellucet tanquam lucerna* ("It shines like a lamp"), attributed to Plaut (circa 250 BC), we find 4 proverbs that correspond in meaning, one of them being *Where the bee sucketh hony the spider sucketh poison* (Draxe, 1616,

124). Bees were often used for the dissemination of the Church ideology with priests incorporating them into their sermons. For example, Isaac Barrow (1630–1677) in his homily *Against Distraction* preached: "Good nature, like a bee, collects honey from every herb. Ill nature, like a spider, sucks poison from the flowers" (Barrow, 1678). The Slovenian version was introduced by Capuchin Janez Svetokriški (1691) in one of his sermons where he used the bees as an example of how a person judges others by themselves, saying *Pajek, kar liže v strup se preobrne, kar pa čebela liže v med se preobrne* "What the spider licks turns into poison, but what the bee licks turns into honey". This line eventually became the proverb as we know it today ("Where the bee gets honey, the spider sucks poison"), first documented by Volc in *Slovenski čebelar* in 1934. The first mention in Italian is found surprisingly late, documented in Strafforello's compilation of proverbs in 1868. In Lithuanian, the proverb was first recorded in *Electronic Compilation of Lithuanian Proverbs and Proverbial Phrases* (Patarlių ir priežodžių elektroninis sąvadas, 2024).

***A swarm of bees in May is worth a load of hay, a
swarm of bees in June is worth a silver spoon, but a
swarm in July is not worth a fly/Roj v maju je vreden
voz sena, roj v juniju dober kos mesa, roj v juliju
kurjega peresa ne velja/Il primo sciame è d'oro, il
secondo d'argento e il terzo di piombo***

This proverb expresses Aristotle's idea of progressive diminution that was transmitted to the modern age through Roman culture and later Christian florilegium, with variations and additions, also through sermons (Lelli, 2021). The English proverb was first mentioned in Thomas Tusser's *Five hundred pointes of good husbandrie* as "A Swarm in May is worth a Load of Hay" in 1557 and later in its full version in Ray's *Collection of English Proverbs* in 1678. The Slovenian version by Lampe appeared in *Slovenski čebelar* in 1902 and the Italian one was first documented in Schwamenthal & Straniero (2013).

***A dead bee will make no honey/Mrtva čebela ne
prinese medu/Ape morta non dà miele***

This proverb is used to emphasise the futility of focusing on something that is no longer productive or beneficial. The first English version "A dead bee maketh no home" is found in Sandford's appendix to *Houres of Recreation* (1572) which included a collection of Italian proverbs with their corresponding English translations. This proverb is a translation

² *Slovenski čebelar*, a specialised periodical dedicated to apiculture, has been in publication since 1898. In addition to its primary focus on beekeeping, the magazine holds significance for its occasional inclusions of bee-related proverbs, sayings, and weather lore.

of the Italian *Aue morai non fa mele*. The proverb in its current form appeared in Florio's textbook for Italian speakers of the English language titled *Firste Fruites* in 1578. Despite the evidence of the Italian proverb preceding English, Accademia della Crusca leads us to Serdonati's manuscript compiled as late as the second half of the 16th century. The Slovenian version was first recorded by Volc in *Slovenski čebelar* in 1934.

Where bees are, there is honey/Kjer so čebele je tudi med/Dove va l'ape va il miele

The proverb equates bees with capabilities or possessions and honey with profit or advantage. In English, the proverb was first mentioned in Draxe's compilation of proverbs under the Latin entry *Vbi apes, ibi mel* and translated as *Where bees are, there is honie* (Draxe, 1616, 77) and becomes a part of Ray's *Collection of English proverbs* in 1678. In the *Preface*, the author explains how he proceeded when compiling the collection. Among other sources, he mentions Erasmus Rotterdam's (1466–1536) *Adagia*, a collection of Greek and Latin proverbs. In Slovenian, it was recorded by Volc as 'Where there are bees, there is also honey' in *Slovenski čebelar* in 1934. Regarding Italian, no earlier mention is to be found than in Lapucci's 2007 proverb dictionary.

Quando la pecchia punge, muore/Ko čebela piči, samo sebe uniči/Ir bitutė skriaudžiama netylės, bet skaudžiai gels, nors žino, kad įgėlus mirti turės [When a bee stings, it kills itself]

The first Italian mention appears in Serdonati's online collection with its sources dating back to 1557 (Accademia della Crusca, 2024). In Slovenian, it was first recorded by Lampe in *Slovenski čebelar* in 1902. The Lithuanian proverb was first published by Krėvė-Mickevičius in 1938.

DISCUSSION

The research demonstrated that classifying proverbs within coherent semantic fields poses a persistent challenge as certain proverbs can be classified within more semantic fields simultaneously. For instance, some proverbs classified under the field of 'innate qualities', and describing negative traits could also be assigned to the field of 'warnings' (e.g. *Honey is sweet, but the bee stings*. Lith. *Ir bitės piktos, bet saldų medų neša* "Even bees are angry but give sweet honey"). This observation aligns with the findings of Cruse (2011) and Brown & Wright-Harp (2011) who highlighted that the true meaning of a proverb is shaped by the situation and social context in which it is used, and is influenced by

varying cultural traditions, mindsets, and perspectives. Furthermore, it is consistent with Lauhakangas (2001) and Dobrovol'skij (1992), who pointed to the overlapping of different categories that represent universal archetypes of human thought.

Subsequently, it was observed that the same idea can be interpreted in diverse ways across languages. For example, the proverb *Dead bee yields no honey*, which generally signifies a lack of productivity in English, carries a more specific connotation in Italian, where the bee is synonymous with the father. If he dies, the whole family suffers a tremendous loss, lacking resources and overall welfare. This observation aligns with Lauhakangas (2001) who suggests that seemingly identical proverbs can embody opposing values in different cultural contexts. Furthermore, different norms in the target culture might impact the translation of the paremiological unit to better align with the society and its people (Reynolds, 2004; Trupej, 2024). This proves how culture as the reflection of a nation's identity, values, and mindset finds its way into languages, thus shaping our interactions with others and forming our sense of belonging (UNESCO, 2009). This is why proverbs cannot be applied mechanically but need to be culturally understood and interpreted (Lapucci, 2007).

Drawing from the results, it can be inferred that proverbs provide concise commentary on social matters, which is in line with Mieder (2004). Within the Slovenian collection, there is a proverb alluding to the idea of *zapečkarstvo*, a typical Slovenian phenomenon referencing a state of a person's mind described as a sticking-in-the-mud homebody (Puhar, 1992). Within the English collection, the proverb *No bees, no honey, no work, no money* alludes to the idea of a self-made man and an American goal-driven mindset (Dundes, 1969). Additionally, findings indicate the connection between proverbs and social issues existent in the nation. This was seen with the Slovenian proverb referencing the problem of alcoholism, a still relevant issue among many Slovenians (Koprivnikar et al., 2015). However, caution is needed when examining proverbs expressing certain national characteristics so that no stereotypical conclusions are drawn (Mieder, 2004).

Based on the results, it is evident that bees were once indispensable to societal well-being. This statement, particularly pertinent to the Slovenian context, can be confirmed through the abundance of weather lore, which provided practical guidelines related to the timing of agricultural activities where bees and their behaviours served as predictors of various weather phenomena, activities, and events (Babič, 2015). This perception is further corroborated by Stanonik (2018) who noted that bees

have always been deeply integrated into people's daily lives and have also found a significant place in literature and folklore.

Also, considering the results, anthropomorphism as a prominent feature of the Slovenian proverb collection comes to the fore, where human traits are attributed to non-human entities, resulting in admiration and respect towards them (Reberc, 2018). For instance, bees are not only equated with humans in terms of death but are also described as singing, crying, and going on nuptial and wedding flights; they take on roles such as workers, cleaners, nurses, builders, feeders, and janitors and are depicted as experiencing emotions like happiness, sadness, and fierceness, which aligns with Bokal (2009) who drew the parallel between such naming conventions and the deep connection of Slovenian people to bees' activities.

Additionally, while it can be safely assumed that the majority of bee proverbs were in use before the 20th century, we also noticed the emergence of a recently coined proverb in the English language, while none were found in the other three languages. Mohammed Ali's quote *Float like a butterfly, sting like a bee* has attained proverbial status, being classified alongside other famous American quotes such as Theodore Roosevelt's *Speak softly and carry a big stick* (Mieder, 2004). This finding aligns with Mieder (2010) who asserts that proverbs continually emerge and fade away as they adapt to cultural dynamics. While exact statistical calculations regarding present and past trends are difficult to perform, it can be safely claimed that today's era is rich with new paremiological units due to mass media impact. To illustrate, Meterc documented the emergence of 120 new entries in Slovenian only in 2024, among them *Lačen si ful drugačen* (You're not you when you are hungry) (Meterc, 2024a). From this perspective, it can be hypothesised that the contemporary climate change crisis and the emerging sustainable development policies (UN, 2015) might trigger a renewed interest in bees. Consequently, paremiologists might find it relevant to observe how the language responds; whether new bee proverbs will be coined or old ones revived.

In light of the results, we can confirm Mieder's (2004) hypothesis regarding the origins of the proverbs. The findings indicate that corresponding proverbs originate from Medieval Latin, which built upon the legacy of the Greeks, Romans, and Christianity, at the time promoted by great thinkers such as Thomas Aquinas and Erasmus of Rotterdam (Smith, 1935). However, the origins of some proverbs remain unidentifiable, suggesting that they may be classified as folk wisdom that could emerge independently in various cultures. This is

based on the idea that people, despite cultural differences, think and experience the world similarly (Dobrovol'skij, 1992; Madmarova et al., 2021). Another plausible interpretation could be that the migration and adaptation of proverbs across different cultures and languages over centuries could have obscured their sources to the extent that they are no longer recognizable. Furthermore, the lack of comprehensive historical records and scholarly attention to certain regions or periods has contributed to the difficulty in tracing down the origins of these proverbs (Mieder, 2004; Ivanov & Petrushevskaja, 2015). While it is almost impossible to provide the exact date of the proverb origins, we can always point to its first mention, which may be centuries after its emergence (Smith, 1935).

Another interesting fact that emerges from the analysis is the very small number of matching proverbs. The explanation for this could lie in the fact that each of the four languages included belongs to a particular branch of the Indo-European language family (Baltic, German, Romance, and Slavic), which led to unique cultures that shaped the development of the languages. In addition, because each of the four groups has lived in a distinct geographical environment, they developed unique ways to explain natural phenomena and everyday practises (Pučnik, 1980; Reynolds, 2004).

Last but not least, the evidence supports the idea that bees were closely associated with spirituality, particularly Christianity. This is confirmed by the observation that numerous bee proverbs are linked to significant dates and saints in the Christian calendar. Specifically, the collective perception shaped by Christian beliefs regarded bees as sources of spiritual wisdom, as evidenced in the homilies of St. Basil the Great (Schaff & Wace, 1884), St. John Chrysostom (Schaff, 1889), and Svetokriški (1691), who drew parallels between bees and apostles, saints, and prophets (Colombo et al., 2024). Additionally, bees' diligence and organization were frequently employed (Stanonik, 1995) to provide counsel for simple people through the application of vivid similes taken from everyday life (Landmann & Ganz, 2023).

CONCLUSION

The analysis of bee proverbs in terms of semantic fields, culture-specific features, the proportion of shared proverbs, and their origins proves to be effective for the cross-linguistic contrastive study of proverbs. The findings highlight the complexities involved in classifying proverbs within coherent semantic fields across multiple languages, underscoring the persistent challenge of overlapping

categories and cultural nuances. The distribution across semantic fields shows that in English, Italian, and Lithuanian cultures bees are valued for their intrinsic traits, while in Slovenian culture, their practical importance takes precedence. Additionally, the research confirms Mieder's (2004) hypothesis regarding the origins of proverbs, tracing them back to Classical times, Christianity, and Medieval Latin. The origins of some proverbs, though, remain uncertain, possibly reflecting folk wisdom based on universal human experiences. Furthermore, the research also demonstrates the significant role of proverbs in providing social commentary, reflecting cultural mentalities, and addressing societal issues of individual nations such as alcoholism in Slovenian culture. Lastly, the diminishing use of bee proverbs in contemporary discourse along with

their deep-rooted connection to spirituality and daily life exemplifies the dynamic nature of proverbs that serve as time capsules reflecting bygone eras and their values.

A notable limitation is the accessibility of medieval sources, many of which are still in manuscript form and are not fully digitalised. Additionally, limited academic attention given to certain geographical regions or periods hindered our efforts to trace the origins of the matching proverbs. Irrespective of this, it is reasonable to assume that a revived interest in ecology and sustainability, arising from the pressing climatic crisis, will make this study a valuable bridge between the fertile past, when bee proverbs were commonplace, and a future where their creation and use might once again become relevant *posteris*.

PREGOVORI Z BESEDO »ČEBELA« V ANGLEŠČINI, ITALIJANŠČINI, LITOVŠČINI IN SLOVENŠČINI

Melita LEMUT BAJEC

Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta, Kardeljeva ploščad 16, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: melita.lemutbajec@pef.uni-lj.si

Judita GIPARAITĖ

Univerza Vytautas Magnus, Fakulteta za humanistične študije, V. Putvinskio ul. 23, 44243 Kaunas, Litva
e-mail: judita.giparaite@vdu.lt

Helena BAŽEC

Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, Titov trg 5, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: helena.bazec@upr.si

POVZETEK

Članek predstavlja medjezikovno kontrastivno analizo pregovorov, ki vključujejo besedo »čebela« v angleščini, italijanščini, litovščini in slovenščini. Namen pričujoče raziskave je preučitev skupnih semantičnih polj, kulturno-specifičnih posebnosti, ki se kažejo skozi posamezne pregovore; ugotoviti delež skupnih pregovorov in njihov izvor. Raziskava združuje kvalitativne in kvantitativne podatke, pridobljene iz korpusa pregovorov, oblikovanega na podlagi več zbirk virov. Skupaj smo identificirali 255 pregovorov, pri čemer slovenski delež presega več kot polovico vseh enot. Analiza je razkrila, da si štirje jeziki delijo pet semantičnih polj, ki smo jih poimenovali: prirojene lastnosti, nepogrešljive čebele, kolektivnost, opozorila in selektivnost. Zaradi semantične kompleksnosti in prekrivanja se je potrebno pri kategorizaciji pregovorov nasloniti na vsakokratne kontekstualne posebnosti, ki so mnogokrat tudi kulturno pogojene. Raziskava ugotavlja, da preučevani pregovori izvirajo iz klasične dobe grške in rimske civilizacije, krščanstva in srednjeveške latinščine. Za pregovore, katerih izvor ostaja neznan, se domneva, da izhajajo iz ljudske modrosti in odražajo univerzalne človeške izkušnje. Raziskava poudarja vlogo pregovorov pri odražanju mentalitete nekega naroda in zanj aktualnih družbenih vprašanj (npr. pri Slovencih problem alkoholizma). Vse manjša uporaba teh pregovorov ali njihovo preoblikovanje v sodobnem diskurzu ponazarjata dinamično naravo pregovorov in njihov pomen pri odražanju preteklih obdobj in vrednot. V tem smislu raziskava predstavlja dragocen opis trenutnega stanja, ki služi kot most med preteklostjo, ko so bili čebelarski pregovori del vsakdana, in prihodnostjo, ki bo morda ponovno vzbudila njihovo rabo.

Ključne besede: pregovori, čebele, angleščina, italijanščina, litovščina, slovenščina

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Accademia della Crusca (2024):** Accademia della Crusca. https://www.proverbi-italiani.org/ricerca_lib-era_ris_1.asp# (last access: 2024-10-15).
- Apperson, George Latimer (2006):** The Wordsworth Dictionary of Proverbs. Ware-Hertfordshire, Wordsworth Editions Limited.
- Arora, Sherley (1984):** The Perception of Proverbiality. *Proverbium: Yearbook of International Proverb Scholarship*, 1, 1–38.
- Babič, Saša (2015):** Beseda ni konj. Ljubljana, ZRC SAZU.
- Barrow, Isaac (1678):** Several Sermons against Evil-Speaking. <https://name.umdl.umich.edu/A31086.0001.001> (last access: 2024-11-19).
- Bohn, Henry George (1875):** A Handbook of Proverbs. London, G. Bell & Sons.
- Bokal, Ljudmila (2009):** Čebelarški terminološki slovar. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Brown, Janet & Wilhelmina Wright-Harp (2011):** Cultural and Generational Factors Influencing Proverb Recognition. *Communication Science and Disorders*, 38, 26–35.
- Browning, David Clayton (1959):** Everyman's Dictionary of Quotations and Proverbs. London, J. M. Dent & Sons LTD.
- Cahier, Charles (1856):** Quelques Six Mille Proverbes et Aphorismes Usuels. Paris, Julien Lamier. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9780380s> (last access: 2024-10-15).
- Calanchi, Alessandra, Renzi, Luca & Salvatore Ritrovato (2011):** Le api tra realtà scientifica e rappresentazione letteraria e artistica. München, Martin Meidenbauer.
- Capponi, Gino (1871):** Raccolta di proverbi toscani nuovamente ampliata da quella di Giuseppe Giusti. Firenze, Successori Le Monnier.
- Carlson, Rachel (2015):** The Honey Bee and Apian Imagery in Classical Literature. PhD Thesis, University of Washington. <https://digital.lib.washington.edu/server/api/core/bitstreams/3e54c081-6b07-4a7b-a00b-d83b05ec3ca4/content> (last access: 2024-10-20).
- Christy, Robert (1887):** Proverbs, Maxims and Phrases of All Ages. New York, London, G. P. Putnam's Sons.
- Colombo, Chiara, Pontani, Paola & Mario Iodice (2024):** The Little Things that Run the World. *Lingue e linguaggi*, 61, 77–99.
- Cruse, Alan (2011):** Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics. Oxford, Oxford University Press.
- Cvetko, Damjana (2016):** Pregovori o čebeli in medu: diplomsko delo. The University of Maribor Digital Library. <https://dk.um.si/IzpisGradiva.php?id=63990> (last access: 2024-10-20).
- Cvetko, Damjana, Jelovčan, Jerneja & Alenka Veber (2018):** Kdor se čebel boji, medu ne dobi: paberkovanje po čebelarški dediščini. Celje, Mohorjeva družba.
- D'Ambra, Francesco (1886):** Proverbi italiani: ordinati e illustrati. Firenze, Adriano Salani editore.
- Dobrovol'skij, Dmitrij (1992):** Phraseological Universals: Theoretical and Applied Aspects. In: Kefer, Michel & Johan van der Auwera (eds.): *Meaning and Grammar: Cross-linguistic Perspectives*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter, 279–302.
- Doyle, Charles, Mieder, Wolfgang & Fred Shapiro (2012):** The Dictionary of Modern Proverbs. New Haven, London, Yale University Press.
- Draxe, Thomas (1616):** Bibliotheca scholastica instructissima. <https://name.umdl.umich.edu/A20796.0001.001> (last access: 2024-10-05).
- Dundes, Alan (1969):** Thinking Ahead: A Folkloristic Reflection of the Future Orientation in American Worldview. *Anthropological Quarterly*, 42, 2, 53–72.
- Dundulienė, Pranė (1990):** Senovės lietuvių mitologija ir religija. Vilnius, Mokslas.
- Eckert, Rainer (1989):** Die historische Schichtung des Fachwortschatzes der Waldimkerei im Baltischen und Slawischen. *Baltistica*, 25, 1, 6–23.
- Finegan, Edward (2008):** Language: Its Structure and Use. Boston, Thomson Wadsworth.
- Florio, John (1578):** Florio his Firste Fruits which Yeelde Familiar Speech, Merie Prouerbes, Wittie Sentences, and Golden Sayings. <https://name.umdl.umich.edu/A00990.0001.001> (last access: 2024-10-29).
- Gaal, Georg (2023 [1830]):** Sprüchwörterbuch in Sechs Sprachen. Deutsch, Englisch, Latein, Italienisch, Französisch und Ungarisch. Frankfurt, Outlook Verlag.
- Giese, Ronald (1992):** Strength through Wisdom and the Bee in LXX-Prov 6, 8. *Biblica*, 73, 3, 404–411.
- Grigas, Kazys (1976):** Lietuvių patarlės: Lyginamasis tyrinėjimas. Vilnius, Vaga.
- Grigas, Kazys & Lilija Kudirkienė (2000):** Lietuvių patarlės ir priežodžiai, Vol. 1. Vilnius, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Grzybek, Peter (2008):** Fundamentals of Slovenian Paremiology. *Traditiones*, 37, 1, 23–46.
- Howell, James (1659):** Proverbs, or, Old Sayed Savves & Adages in English (or the Saxon tounge), Italian, French, and Spanish. London, J. G.
- Ivanov, Eugene & Julia Petrushevskaja (2015):** Etymology of English Proverbs. *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*, 5, 8, 864–872.
- Jacobs, Nicole (2020):** Bees in Early Modern Transatlantic Literature: Sovereign Colony. London, Routledge.
- Keber, Janez (2011):** Slovar slovenskih frazemov. Ljubljana, ZRC SAZU.
- Kelly, Walter (1859):** Proverbs of All Nations Compared, Explained and Illustrated. London, W. Kent & Co.

- Kochman-Haľadyj, Božena (2020):** The Vexing Problem of Gender Stereotyping in World Proverbs. *SKASE Journal of Theoretical Linguistics*, 17, 1, 1–14.
- Kõiva, Mare (2023):** Bees in Folk Belief and Practices Before and Now. *The Yearbook of Balkan and Baltic Studies*, 6, 1, 228–252.
- Koledar Mohorjeve družbe (1968):** Kolendar Mohorjeve družbe. Celje, Mohorjeva družba.
- Koprivnikar, Helena, Zorko, Maja, Drev, Andreja, Hovnik Keršmanc, Marjetka, Kvaternik, Ines & Mirna Macur (2015):** Uporaba tobaka, alkohola in prepovedanih drog med prebivalci Slovenije ter neenakosti in kombinacije te uporabe. Ljubljana, NIJZ.
- Krėvė-Mickevičius, Vincas (1938):** Patarlės ir priežodžiai, Vol. 4. In Krėvė-Mickevičius, Vincas (ed.): *Darbai ir dienos* 7. Kaunas, Akc. „Spindulio“ bedrovės spaustuvė, 323–392.
- Kržišnik, Erika (2008):** Viri za kulturološko interpretacijo frazeoloških enot. *Jezik in slovstvo*, 53, 1, 33–47.
- Kržišnik, Erika (2023):** Nekaj stalnih, nekaj nevarnih in nekaj težavnih lastnosti rabe frazeologije v medijskih besedilih. *Teorija in praksa*, 60, 2, 221–236.
- Kuusi, Matti (1972):** Towards an International Type-System of Proverbs. Helsinki, Finnish Academy of Science and Letters.
- Lambertini, Vincenzo (2022):** Che cos'è un proverbio. Roma, Carocci.
- Lampe, Ivan (1902):** Čebelarski pregovori. Slovenski čebelar, 5, 12, 150–152.
- Landmann, Julia & Yannick Ganz (2023):** Animal Proverbs. A Cross-Cultural Perspective. *English Today*, 40, 3, 231–236. <https://doi.org/10.1017/S0266078423000226> (last access: 2024-11-11).
- Lapucci, Carlo (2007):** Dizionario dei proverbi italiani. Milano, Mondadori.
- Lauhakangas, Outi (2001):** The Matti Kuusi International Type System of Proverbs. Helsinki, Suomalainen Tiedekatemia.
- Lelli, Emanuele (2021):** Proverbi, sentenze e massime di saggezza in Grecia e a Roma. Tutte le raccolte da Pitagora all'Umanesimo. Milano, Bompiani.
- Lenassi, Nives, Kompara Lukančič, Mojca & Sandro Paolucci (2024):** Tassa di soggiorno or tassa turistica?: Terminological Challenges in Italian Translations in the Bilingual Municipalities of Slovenian Istria. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 34, 2, 247–258.
- Lipskienė, Vanda (1999):** Po savo stogu visaip patogu: 5640 patarlių ir priežodžių. Vilnius, Žuvėdra.
- Madmarova, Gulipa, Rozykova, Mavliuda, Abytova, Gulsana, Imasheva, Gulmira, Kadyrova, Gulmira, Murzakulova, Kanymzhan, Kydykeeva, Ainura, Aitieva, Samargul, Surkeeva, Dinara & Zhympargul Abdullaeva (2021):** Reflection of People's Ethical Ideas in Proverbs and Sayings. *Open Journal of Modern Linguistics*, 11, 3, 440–447.
- Maxwell, Deborah, Edwards, Liz, Pillatt, Toby & Niamh Downing (2016):** Stories in a Beespoon: Exploring Future Folklore through Design. In: Lloyd, Peter & Eric Bohemia (eds.): *Future Focused Thinking – DRS International Conference*. Brighton, Design and Research Society, 3485–3503. <https://doi.org/10.21606/drs.2016.503> (last access: 2024-10-20).
- Meterc, Matej (2024a):** »Lačen si ful drugačen«: Slovar pregovorov je letos bogatejši za 120 iztočnic. <https://www.rtvsi.si/kultura/knjige/lacen-si-ful-drugacen-slovar-pregovorov-je-letos-bogatejsi-za-120-iztocnic/731740> (last access: 2024-12-24).
- Meterc, Matej (2024b):** Slovar pregovorov in sorodnih paremioloških izrazov. Ljubljana, Založba ZRC. <https://doi.org/10.3986/9789610508533>. (last access: 2024-10-15).
- Mieder, Wolfgang (2004):** Proverbs: A handbook. London, Bloomsbury Academic.
- Mieder, Wolfgang (2010):** American Proverbs: An International, National, and Global Phenomenon. *Western Folklore*, 69, 1, 35–54.
- Mieder, Wolfgang (2015):** Wise Words: Essays on the Proverb. London, Routledge.
- Ministry of Culture (2023):** Beekeeping on the Representative List of Intangible Cultural Heritage. <https://www.gov.si/en/news/2023-04-22-beekeeping-on-the-representative-list-of-intangible-cultural-heritage/> (last access: 2024-10-15).
- Močnik, Peter (1918):** Čebelarski pregovori. Slovenski čebelar, 21, 1, 23–24.
- Mortara Garavelli, Bice (1997):** Manuale di retorica. Milano, Bompiani.
- Mrkaić, Jelena (2020):** Reconstructing Culture through Linguistically Coded Gender Stereotypes – The Case of Petar II Petrović Njegoš. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 30, 1, 65–80.
- Muradullayevna, Rustamova Malika (2022):** Phraseology as an Object of Linguistic and Cultural Studies. *International Journal for Research in Applied Science and Engineering Technology*, 10, 11, 892–894.
- Ovsec, Damjan (1984):** Čebele in čebelji pridelki v ljudskem izročilu. In: Skrt Kos, Nataša (ed.): *Moč medu*. Ljubljana, Koper, Lipa, 45–69.
- Patarlių ir priežodžių elektroninis sąvadas (2024):** Patarlių ir priežodžių elektroninis sąvadas [Electronic Compilation of Lithuanian Proverbs and Proverbial Phrases]. <https://elpp.archyvas.lt/lt> (last access: 2024-10-20).
- Pučnik, Janko (1980):** Velika knjiga o vremenu. Ljubljani, Cankarjeva založba.
- Puhar, Alenka (1992):** Slovenski avtoportret 1918–1991. Ljubljana, Nova revija.
- Purpura, Gianfranco (2010):** Le api, l'accademia e il potere. *Atti dell'Accademia di Scienze Lettere e Arti di Palermo, già del Buon Gusto*, 6, 1, 425–442.
- Preston, Claire (2006):** Bee. London, Reaktion Books.

Ray, John (1678): A Collection of English Proverbs Digested into a Convenient Method for the Speedy Finding any one upon Occasion. Cambridge, W. Morden Cambridge.

Reberc, Ana (2018): Antropomorfizacija Ul. Razpotja, 9, 31, 33–34.

Reynolds, Ross (2004): Vremenski vodnik. Ljubljana, Tehniška založba Slovenije.

Rosenwald, Lessing & Nicholas Fersen (1953): The Florentine Fiore di virtu of 1491. Philadelphia, Library of Congress.

Sandford, James (1572): The Garden of Pleasure Contayninge Most Pleasant Tales, Worthy Deeds and Witty Sayings of Noble Princes [et] Learned Philosophers, Moralized. <https://name.umdl.umich.edu/A02336.0001.001>. (last access: 2024-11-05).

Schaff, Philip & Henry Wace (1884): A Select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church. Basil: Letters and Selected Works. Grand rapids, Eerdmans Publishing Company. <https://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf208/npnf208.i.html> (last access: 2024-10-15).

Schaff, Philip (1889): Nicene and Post-Nicene Fathers. St. Chrysostom. Grand Rapids, Christian Classics Ethereal Library.

Schwamenthal, Riccardo & Michele Straniero (2013): Dizionario dei proverbi italiani e dialettali. Milano, Rizzoli.

Smith, William (1935): The Oxford Dictionary of English Proverbs. Oxford, Clarendon Press.

Smithsonian Libraries and Archives (2024): Smithsonian Libraries and Archives Unbound. <https://blog.library.si.edu/?s=bee> (last access: 2024-10-15).

Smoczyński, Wojciech (1982): Indoeuropejskie podstawy słownictwa bałtyckiego. Acta Baltico-Slavica, 14, 211–240.

Speake, Jennifer (2008): Oxford Dictionary of Proverbs. Oxford, Oxford University Press.

SSKJ (2024): Slovar slovenskega knjižnega jezika. <https://fran.si/iskanje?FilteredDictionaryIds=130&View=1&Query=%2A> (last access: 2024-10-15).

Stanonik, Marija (1995): Čebela – žlahtna spremljevalka slovenske kulture: Čebela v slovenski kulturni zgodovini, literaturi in slovstveni folklori. Žiri, Čebelarska družina.

Stanonik, Marija (1999): Slovenska slovstvena folklor. Ljubljana, DZS.

Stanonik, Marija (2018): Čebela na cvetu in v svetu. Ljubljana, Slovenska matica.

SURS (2024): Statistical Office of the Republic of Slovenia. <https://www.stat.si/StatWeb/en> (last access: 2024-10-15).

Steponavičienė, Daiva (2000): Bitės įvaizdis lietuvių mitologijoje ir tautosakoje. Liaudies kultūra, 4, 73, 28–33.

Strafforello, Gustavo (1868): La Sapienza del popolo; ossia, i proverbi. Milano, Editori della Biblioteca utile.

Svetokriški, Janez (1691): Sacrum Promptuarium. Venetiis, Zacharia Conzatti.

Syzdykov, Kanat (2014): Contrastive Studies on Proverbs. Procedia-Social and Behavioral Sciences, 136, 318–321.

Šašel, Ivan (1940): Slovenski pregovori iz živalstva. Etnolog 13, 140–145.

Šteh, Dragica (2022): Dobra beseda je kot med. Čebelarska zveza Slovenije. <https://www.cd-ljubljana-polje.si/pregovori-o-cebelah/> (last access: 2024-10-15).

Taylor, Archer (1931): The Proverb. Cambridge, Harvard University.

Trupej, Janko (2024): The Portrayal of the Balkans in the Slovenian Translations of Karl May's *Orientzyklus*. Annales, Series Historia et Sociologia, 34, 3, 283–298.

Tusser, Redivivus (1557): Fiue Hundred Pointes of Good Husbandrie. <https://www.gutenberg.org/ebooks/51764> (last access: 2024-11-4).

Ulčnik, Natalija (2015): Razvoj slovenske paremiologije in paremiološke terminologije. Slavia Centralis, 8, 1, 105–118.

UN(2015): Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. <http://bit.ly/TransformAgendaSDG-pdf> (last access: 2024-11-04).

Unesco (2009): Investing in Cultural Diversity and Intercultural Dialogue: UNESCO World Report. Paris, Unesco.

Volc, Josip (1934): Čebela v pregovorih. Slovenski čebelar, 37, 5–6, 94–95.

Vrbinc, Marjeta & Alenka Vrbinc (2012): Biblijski in literarni frazemi prevajalsko in leksikografsko. Annales, Series Historia et Sociologia, 22, 2, 499–508.

Wilson, Maura (2019): The Iconography of the Honey Bee in Western Art. MA Thesis, Dominican University of California. <https://doi.org/10.33015/dominican.edu/2019.HUM.06> (last access: 2024-10-15).

KULTURA, DEDIŠČINA IN TRAJNOSTNI RAZVOJ: DELIBERACIJA KOT SPODBUJEVALEC DRUŽBENE PREOBRAZBE

Marjan HORVAT

Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja, Čentur 1f, 6273 Marezige, Slovenija
e-mail: marjan.horvat@irris.eu

IZVLEČEK

Raziskave o vlogi kulture in kulturne dediščine pri doseganju ciljev trajnostnega razvoja (CTR) oscilirajo med kvantitativnimi analizami in prikazi dobrih praks. V prispevku predlagam alternativni analitični okvir za razumevanje razmerij med kulturo, dediščino, ustvarjalnostjo in trajnostnim razvojem. Okvir temelji na teoriji deliberativne demokracije, ki kulturo obravnava kot ključen dejavnik za preoblikovanje političnih pomenov in registrov, pri čemer sta odločilni odprtost in deliberacija (M. Hammond). Na tej podlagi analiziram teoretska izhodišča Faro konvencije (2005), ki predstavlja paradigmatski premik v dediščinskih strategijah, saj v ospredje postavlja socialno in okoljsko trajnostni razvoj ter »na ljudeh temelječ pristop«. Učinke te strategije najprej ovrednotim na mikroravni z analizo antagonistične, agonistične in deliberativne razsežnosti dediščinskih praks, nato pa jih razširim na analizo participativnih in deliberativnih vidikov regulatornih politik izbranih evropskih držav v povezavi s cilji trajnostnega razvoja. V sklepu zagovarjam, da bo za ocenjevanje prispevka dediščinskih aktivnosti in kulture k trajnostnemu razvoju potreben integrativni evalvacijski pristop, ki kvantitativne kazalnike dopolni z merili kakovosti deliberacije ter s težje merljivimi dejavniki, kot so vpliv kulture in spreminjanje odnosa do preteklosti na preoblikovanje vrednot, norm in družbenih vezi.

Ključne besede: kulturna dediščina, trajnostni razvoj, deliberativna demokracija, Faro konvencija, politična kultura, javna politika

CULTURA, PATRIMONIO E SVILUPPO SOSTENIBILE: LA DELIBERAZIONE COME MOTORE DI TRASFORMAZIONE SOCIALE

SINTESI

Le ricerche sul ruolo della cultura e del patrimonio culturale nel conseguimento degli Obiettivi di Sviluppo Sostenibile (OSS) oscillano tra analisi quantitative e presentazioni di buone pratiche. In questo contributo propongo un quadro analitico alternativo per comprendere le relazioni tra cultura, patrimonio, creatività e sviluppo sostenibile. Il quadro si fonda sulla teoria della democrazia deliberativa, che considera la cultura come un fattore cruciale nella trasformazione dei significati e dei registri politici, in cui apertura e deliberazione rappresentano elementi decisivi (M. Hammond). Su questa base analizzo i fondamenti teorici della Convenzione di Faro (2005), che segna un cambiamento paradigmatico nelle strategie rivolte al patrimonio, ponendo al centro lo sviluppo sociale e ambientale sostenibile e un »approccio incentrato sulle persone«. Valuto dapprima gli effetti di tale strategia a livello micro, attraverso l'analisi delle dimensioni antagonistiche, agonistiche e deliberative delle pratiche patrimoniali, per poi estendere l'attenzione agli aspetti partecipativi e deliberativi delle politiche di regolamentazione di alcuni paesi europei in relazione agli OSS. In conclusione, sostengo che per valutare il contributo delle attività patrimoniali e della cultura allo sviluppo sostenibile sarà necessario adottare un approccio valutativo integrato, che completi gli indicatori quantitativi con criteri di qualità della deliberazione e con fattori meno misurabili, come l'influenza della cultura e la trasformazione del rapporto con il passato nel rimodellare valori, norme e legami sociali.

Parole chiave: patrimonio culturale, sviluppo sostenibile, democrazia deliberativa, Convenzione di Faro, cultura politica, politiche pubbliche

UVOD¹

Raziskave o potencialni vlogi kulture in kulturne dediščine pri uresničevanju socialnih, okoljskih in gospodarskih dimenzij trajnostnega razvoja oscilirajo med analizo njunih specifičnih prispevkov k posameznim ciljem trajnostnega razvoja (CTR) in širšim vrednotenjem njune vloge pri oblikovanju globalnega skupnega dobrega. Pomembno izhodišče v teh premislekih predstavlja *Agenda za trajnostni razvoj 2030* (Združeni narodi, 2015). V njej je kultura, vključno s kulturno dediščino in ustvarjalnostjo, navedena kot dejavnik pospeševanja trajnostnega razvoja. Dokument hkrati poudarja, da kultura ni izoliran družbeni podsistem, temveč deluje prečno in sinergično skozi širok spekter javnih politik. Takšna opredelitev prinaša tudi nekatere nejasnosti. Po eni strani namreč kulturi pripisuje povezovalno, celo krovno vlogo pri doseganju CTR, po drugi pa njene učinke razprši med številne cilje in tarče,² kar otežuje primerljivo merjenje z obstoječimi indikatorji (UNESCO, 2019).

Pri tem je treba že uvodoma opozoriti, da so v sodobnih pristopih UNESCO in sorodnih organizacij kultura, kulturna dediščina, ustvarjalnost in umetnost obravnavane kot medsebojno povezani elementi skupnega sociokulturnega ekosistema, ki omogoča celostno uresničevanje trajnostnega razvoja. Kultura je opredeljena kot celovit okvir duhovnih, materialnih, intelektualnih in čustvenih značilnosti, ki označujejo družbo ali družbeno skupino. Ne zajema le umetnosti in literature, temveč tudi način življenja, temeljne človekove pravice, vrednotne sisteme, tradicije in verovanja (cf. UNESCO, 1982; 2022). Kulturna dediščina se primarno nanaša na dobrine in prakse, ki jih skupnost podeduje iz preteklosti, vendar sodobne definicije poudarjajo predvsem vlogo ustvarjalne interpretacije dediščine z vidika izzivov sedanjosti in prihodnosti (cf. Faro konvencija, 2005). Umetnost in kultura imata v tem kontekstu pomembno vlogo pri spodbujanju človeške domišljije, ustvarjalnosti in samoizražanja, zlasti pa v razvoju kritičnega mišljenja

in inovativnosti kot temeljnih kompetenc za reševanje zapletenih trajnostnih izzivov (UNESCO, 2024). Kultura je torej v sodobnih dokumentih definirana kot širok okvir duhovnih, materialnih in simbolnih praks, dediščina kot vir ustvarjalne reinterpretacije, umetnost in ustvarjalnost pa predstavljata temelj pri razvoju kritičnega mišljenja, domišljije in inovativnih rešitev za sodobne izzive in krize.³

Kljub razmeroma jasnim definicijam kulture, dediščine in ustvarjalnosti v krovnih dokumentih je opazno, da medsebojno povezane in deloma prekrivajoče se opredelitve povzročajo negotovost v prizadevanjih mednarodnih organizacij za konkretizacijo potencialnega prispevka kulturnega sektorja k trajnostnemu razvoju. Ta negotovost je najizraziteje vidna v razmerju kulturnega sektorja do treh etabliranih stebrov trajnostnega razvoja – gospodarskega, socialnega in okoljskega. Kultura je namreč v mednarodnih dokumentih opredeljena kot podporna dimenzija, ki vpliva na vsa tri področja, vendar ni enakovredno strukturirana in merjena, kot to velja za omenjena področja.

Zato se vrstijo pozivi k vključitvi kulture kot »četrtga stebra« trajnostnega razvoja (UCLG, 2010) oziroma k vzpostavitvi samostojnega cilja za kulturo v razvojnem okviru po letu 2030 (cf. Culture2030Goal, 2025). Sočasno se oblikujejo in uporabljajo merilni okviri za spremljanje prispevka kulture glede na obstoječe kazalnike trajnostnega razvoja (UNESCO, 2019), medtem ko mednarodne organizacije s primeri dobrih dediščinskih praks, zlasti na lokalni ravni (UCLG, 2018; Lerario, 2022), prikazujejo, da te prakse prispevajo k vsem 17 ciljem Agende 2030 in vsem trem stebrom (Labadi et al., 2021).⁴ Poudariti je treba, da mednarodne organizacije s področja kulturne dediščine svoje strategije prilagajajo spreminjajočemu se diskurzu Združenih narodov. Deklaracija, sprejeta septembra 2022 v Ciudad de México (UNESCO, 2022), se naslanja na dokument *Our Common Agenda* (Združeni narodi, 2021). Na njegovi osnovi kulturo opredeli kot »globalno javno dobro«, znova pozove k vključitvi

1 Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa *Prakse reševanja sporov med običajnim in postavljenim pravom na območju današnje Slovenije in sosednjih dežel* (ARIS, P6-0435) in s podporo COST Akcije Research Network for Interdisciplinary Studies of Transhistorical Deliberative Democracy (CHANGECODE) (CA22149).

2 *Agenda 2030* (Združeni narodi, 2015) izrecno poudarja pomen kulturne dediščine v cilju 11.4, kjer poziva k »okrepitevi prizadevanj za varstvo in ohranjanje svetovne kulturne in naravne dediščine«. V 36. odstavku uvoda pa je navedeno, da »lahko vse kulture in vse civilizacije kot ključni akterji prispevajo k trajnostnemu razvoju«. Poleg tega se kulturna dediščina in ustvarjalnost odražata tudi v drugih delih, cilj in tarčah Agende 2030, med drugim s spodbujanjem kulturne raznolikosti in medkulturnega razumevanja (uvod, odstavek 8), izobraževanjem (cilj 4, tarča 4.7), kreativnim gospodarstvom in turizmom (cilja 8 in 12, tarči 8.9 in 12.b) ter urbanističnim načrtovanjem (cilj 11). Kulturna dediščina posredno vpliva tudi na številne druge cilje, kot so zagotavljanje dostojnega dela (cilj 8), zmanjševanje neenakosti (cilj 10), izvajanje podnebnih ukrepov (cilj 13), zagotavljanje enakosti spolov (cilj 5), spodbujanje inovativnosti (cilj 9), gradnja miroljubnih in vključujočih družb (cilj 16) in izboljšanje prehranske varnosti (cilj 2) (cf. UNESCO, 2018).

3 Ob tem je potrebno izpostaviti ocene organizacije UNCTAD (2024), da kultura in ustvarjalnost prispevata približno 3 % svetovnega BDP in 6 % zaposlenosti.

4 Primere dobrih praks pri oblikovanju dediščinskih skupnosti, zlasti s fokusom na trajnostnem razvoju v ožjem pomenu besede, najdemo v publikacijah, ki jih je izdala organizacija Europa Nostra (2018; 2020), združenje Interpret Europe (2020) ter v publikacijah *Live Magazines* (2019). Trend prilagajanja dediščinskim skupnostim pa je zaznaven tudi v institucionalnem okolju (Kadoyama, 2018).

kulture kot posebnega cilja v razvojnem okviru po letu 2030, in organizacijo zaveže k oblikovanju bolj usklajenih instrumentov za analizo, spremljanje in merjenje vplivov kulture na CTR (UNESCO, 2022).

Tovrstni pristopi največkrat temeljijo na instrumentalističnem razumevanju vloge kulture, dediščinskih praks in ustvarjalnosti kot orodij za doseganje ciljev trajnostnega razvoja. Toda Justin O'Connor (2022; 2024), strokovnjak za kulturne industrije in nekdanji svetovalec UNESCO, v svoji kritični analizi opredelitev v deklaraciji MONDIACULT 2022 opozarja, da vloge kulture pri trajnostnem razvoju ni mogoče ustrezno ovrednotiti s kazalniki, ki izhajajo iz ekonomističnega diskurza (npr. prispevek k BDP). Poudarja, da lahko takšen okvir zamegli intrinzične razsežnosti kulture in umetnosti. Zato poziva k vrnitvi k bolj antropološkimi pojmovanjem kulture in umetnosti, temelječim na svobodi ustvarjanja in neodvisnosti od politično-gospodarskih ciljev. Če so ti predpogoji zagotovljeni, lahko kultura prispeva k družbeni preobrazbi, ki jo zahtevajo sodobne krize in izzivi. »Le prek kulture si lahko na novo zamislimo prihodnost in najdemo boljše načine za skupno življenje. Ne smemo dovoliti, da se kultura raztopi v sledenju gospodarskim ciljem razvoja,« poudari O'Connor (2022, 19).

O'Connorjeva argumentacija je prepričljiva, saj utemeljeno opozarja na omejitve kvantifikacije prispevka kulture k trajnostnemu razvoju. Vendar pa se zastavlja vprašanje, ali to nujno izključuje možnost oblikovanja evalvacijskih pristopov, ki bi tovrstni vpliv vendarle zajeli. V prispevku zagovarjam tezo, da je vpliv kulture in kulturne dediščine na trajnostni razvoj mogoče ovrednotiti, tudi izmeriti, čeprav posredno, in sicer z analizo vloge kulture kot vrednotnega sistema, ki oblikuje epistemsko ozadje politične kulture ter s tem vpliva na odločevalske, participativne, deliberativne in dediščinske prakse. Trajnosten razvoj je zato neločljivo povezan z možnostjo preoblikovanja sestavin politične kulture, kakršne so se izoblikovale na osnovi preteklih politično-ideoloških in epistemskih konfiguracij.

Raziskave o razmerju med kulturo in dediščino ter demokratičnimi in deliberativnimi praksami v zadnjem desetletju vse izraziteje stopajo v ospredje razprav o dediščinskem diskurzu (Lafrenz Samuels & Daehnke, 2023; Veldpaus et al., 2021). Ti pristopi so posebej poudarjeni v analizah deliberativnega odločanja o varovanju in rabi kulturne dediščine na lokalni ravni (Hartz-Karp & Marinova, 2020). Iz nekoliko drugačne, politološke perspektive tudi Marit Hammond (2019) poudarja ključno vlogo kulture pri preoblikovanju obstoječih koordinat pomenjenja in političnih registrov. Glede na razsežnost izzivov, ki jih prinašajo podnebne spremembe, po njenem potrebujemo »kulturno revolucijo«. Vendar ta ne pomeni reza z obstoječimi registri, saj je pogoj za soočenje z novimi izzivi refleksija preteklih praks. »Revolucija«

mora vključevati tako ustvarjalnost kot ohranitev. Hammond trajnost opredeli kot proces, ki zadeva zmožnost transformacije družbe (angl. *transformability*). »Trajnost je bolje kot z naborom indikatorjev opisati kot proces nenehnega prilagajanja in refleksije, ki družbi omogoča, da se preobrazi v odzivanju na okoljske spremembe« (Hammond, 2019, 5).

Ključni pogoj za uspešnost takšne trajnostne preobrazbe – to je osrednja misel njenega razmišljanja – je odprtost za dialog, refleksija in razprava o razvojnih poteh. Bolj kot ukrepi, usmerjeni »od zgoraj navzdol« ali angažma civilnodružbenih organizacij, ki se pogosto izkažejo za premalo učinkovite, je po njenem mnenju nujno spodbujati individualno in javno refleksijo o izzivih in možnih ukrepih v »svetu življenja«, če uporabim koncept Jürgena Habermasa. Ustrezni odzivi so mogoči le, če ljudje izzive zares ponotranjijo. »Demokracija mora biti repolitizirana,« poudarja Hammond (2019, 13). Pri tem zagovarja deliberativno demokracijo kot ustrezen diskurzivni okvir, ki omogoča refleksijo načinov preobrazbe na temelju preteklih deliberativnih praks, značilnih za konkretno družbeno-politično skupnost. Deliberativna demokracija, ki temelji na vključevanju, medsebojnem spoštovanju, kakovosti argumentacije pri zagovarjanju stališč in zavezi skupnemu dobremu, namreč normira pravila dialoga, ki so potrebna za sprejemanje rešitev v dobro vseh (cf. Bächtiger et al., 2018). V procesih individualne refleksije in skupnostne deliberacije se lahko izzove, problematizira in omeji prevlada političnih in gospodarskih interesov. »Družba, ki v tem smislu ni deliberativna, ne more biti trajnostna, saj ostaja nemočna pred vplivno politično govorico, ki spodkopava kulturni prostor. Prav iz tega prostora lahko vznikajo nova pojmovanja prihodnosti, skladna z okoljevarstvenimi zahtevami. Po drugi strani ima deliberativna družba potencial, da postane trajnostna« (Hammond, 2019, 15).

V nadaljevanju se bom navezal na omenjene premisleke o vlogi deliberacije v trajnostnem razvoju, jih razširil z uvidi zagovornikov agonističnega pristopa k obravnavanju kulturne dediščine, obenem pa analizo vloge kulture in dediščinskih politik v okviru trajnostnega razvoja podkrepil z razčlenbo družbeno-političnih in strukturnih pogojev, ki sooblikujejo kakovost dialoga. V teoretičnem izhodišču se bom oprl na Okvirno konvencijo Sveta Evrope o vrednosti kulturne dediščine za družbo (Faro konvencija, 2005), ki je z utemeljitvijo novega, na deliberaciji in inkluzivnosti temelječega pristopa prispevala k paradigmatskemu premiku v razumevanju razmerij med kulturo, kulturno dediščino, participacijo in trajnostnim razvojem. Učinke te strategije bom ovrednotil na mikroravni z analizo antagonistične, agonistične in deliberativne razsežnosti dediščinskih praks, nato pa jih dopolnil z analizo participatornih in deliberativnih vidikov regulatornih politik izbranih

evropskih držav v povezavi s cilji trajnostnega razvoja. V zaključku bom povzel ključne ugotovitve in opredelil potenciale kulture in dediščinskih aktivnosti za preoblikovanje obstoječih političnih registrov prek izboljševanja kakovosti deliberacije.

KONVENCIJA FARO IN DELIBERATIVNI OKVIR

Konvencija Faro (2005), s poudarkom na demokratizaciji dejavnosti na področju kulturne dediščine in s premikom pogleda v prihodnost, nedvomno pomeni spremembo paradigme v dediščinskem diskurzu. »Konvencijo Faro bi lahko povsem ustrezno poimenovali 'vrednost kulturne dediščine za prihodnost'« (Fairclough, 2009, 33), pri čemer pojem »vrednost« v konvenciji zajema predvsem družbene in okoljske razsežnosti, v manjši meri pa gospodarske vidike trajnostnega razvoja.⁵ Če se je v prejšnjem stoletju termin »kulturna dediščina« nanašal na kulturne spomenike, torej zgodovinske objekte, arheološka najdišča, ljudsko kulturo ter pripovedno izročilo, Faro konvencija poudari novo prepoznano potencialno vlogo kulture in dediščinskih aktivnosti pri uresničevanju trajnostnega razvoja. »Vzniknilo je spoznanje, da jo je moč uporabiti pri reševanju konfliktov, gospodarski prenovi, vzgoji za državljanstvo in iskanju rešitev za trajnostni razvoj« (Fojut, 2009, 17). S tem se je dediščinski diskurz premaknil v polje politične filozofije, vključno z diskurzom o človekovih pravicah, ter se prepletel s ključnimi pojmi, kot so vrednote, pravice, identiteta, raznolikost, mobilnost in vključenost (Fojut, 2009, 13–17).

V tem kontekstu je Faro konvencija ob svojem nastanku sovpadala s takrat prevladujočim razumevanjem evropske politične kulture, po katerem se je ta oblikovala »iz občutljivega odnosa in uravnoteženega odziva tako na obžalovanja vredne izgube, ki jih je povzročil razpad preteklih tradicij, kot tudi na obljubo prihodnjih koristi od »ustvarjalnega uničenja« današnje produkcije« (Habermas, 2001, 20). Na temelju takšnega razumevanja Evrope je bila tudi v Faro konvenciji jasno izražena politična intenca, vezana na idejo Evrope, v kateri raznolikost predstavlja vir moči in v kateri je dediščina več kot le spomin, saj je tudi temelj za boljšo prihodnost ter reševanje konfliktov (Fojut, 2009). Na osnovi teh premislekov so avtorji oblikovali progresiven, vseobsegajoč, izviren, a vsebinsko ne povsem opredeljen koncept »skupne evropske dediščine«, ki zajema a) vse oblike kulturne dediščine v Evropi, ki so skupni temelj spomina, razumevanja, prepoznavanja, povezanosti in ustvarjalnosti, ter b) ideale, načela in vrednote, ki izhajajo iz izkušenj, pridobljenih pri napredku in preteklih nesoglasjih, ter spodbujajo razvijanje mirne in stabilne družbe, ki temelji na spoštovanju

človekovih pravic, demokracije in pravne države (Faro konvencija, 2005, 3. člen).

Vidno je, da je Faro konvencija, čeprav je nastala v okviru Sveta Evrope, odražala tedanji pan-evropski metadiskurz, zaznamovan z razpravami o različnih možnostih pri oblikovanju evropske identitete. Pri tem je s svojo izvirno konceptualizacijo razmerij med participacijo, identiteto, trajnostjo in progresivnim odnosom med preteklostjo in prihodnostjo pomembno vplivala tudi na diskurz evropske integracije, zlasti v iskanju načinov za identificiranje evropskega skupnega ob ohranjanju kulturnih razlik, vendar z izogibanjem priklicevanja agresivnih nacionalizmov (Pinton, 2017, 320–324). Značilno je, da so na ravni EU sociološke razprave o integraciji Evrope na prelomu tisočletja že presegle esencialistične teze o evropski kulturni identiteti in se z afirmacijo slogana »združeni v raznolikosti« naslonile na koncept evropske politične identitete, ki ne potrebuje nujno etničnega ali kulturnega temelja (Habermas, 2001; Stråth, 2002). Podobno sta bila tudi v Konvencijo vstavljena – tedaj prevladujoča – misel, da so pretekli konflikti preseženi, in hkrati upanje v drugačno, boljšo evropsko prihodnost (le Goff, 2003), utemeljeno na sledenju imperativu socialno in okoljsko trajnostnega razvoja. Teoretično gledano je Faro konvencija odraz in izraz socioloških družbeno-konstruktivističnih, zlasti pa kozmopolitskih teorij evropske integracije (Delanty & Rumford, 2008; Beck & Grande, 2007), ki so bile oblikovane z mislijo, da so ključni politično-ideološki antagonizmi s »koncem zgodovine« preseženi (Fukuyama, 1992) in da je možno oblikovati nove razvojne smernice. Trajnostni vidiki so v Konvenciji predstavljeni kot takšen progresivni diskurzivni okvir, ki naj bi prispeval k oblikovanju novih političnih registrov. V ospredju je poudarek na preobrazbi obstoječih registrov, na družbeni trajnosti (tj. trajnostni razvoj kot kulturni in ne le okoljevarstveni ukrep) in spremembah, ki jih odraža kulturna dediščina (Fairclough, 2009, 33).

Tudi poudarek na participaciji in deliberaciji udeležencev ter posledična afirmacija »dediščinskih skupnosti« kot nosilcev kulturne dediščine v veliki meri korespondira s tedanjim participatornim obratom v metadiskurzu EU. V tem kontekstu se je kot rešitev za »demokratski deficit EU« ponujalo več participatorne demokracije in individualni državljski angažma (Føllesdal & Hix, 2006). Tako tudi Faro konvencija poudarja participacijo in pravico do udeležbe pri varovanju in rabi kulturne dediščine (Colomer, 2023). Že v Uvodu (Faro konvencija, 2005), kjer obravnava kulturne pravice, namreč poudarja, da ima »vsaka oseba pravico do kulturne dediščine po svoji izbiri«, pri čemer je treba spoštovati pravice in svoboščine drugih. To pravico obravnava kot vidik svobodne udeležbe v

⁵ Čeprav so gospodarski vidiki trajnostnega razvoja navedeni v 10. členu konvencije, so predstavljeni zlasti v okviru participativnega razvoja dediščinskih skupnosti in ustvarjanja delovnih mest, torej kot izpeljava vključujoče kulturne politike (Faro konvencija, 2005).

kulturnem življenju, ki je določena v Splošni deklaraciji o človekovih pravicah (1948) in zagotovljena z Mednarodnim paktom o gospodarskih, socialnih in kulturnih pravicah (1966).

Ključna novost Faro konvencije na področju varovanja in rabe kulturne dediščine je prenos kulturnih pravic s skupnosti na posameznika (Zagato, 2015). Koncept »dediščinskih skupnosti« temelji na vlogi in angažmaju posameznikov. Pri tem je pomembno poudariti, da Faro konvencija, da bi se izognila priklicanju razdvajajočih etničnih, kulturnih, ideoloških in drugih afiliacij, »dediščinsko skupnost« opredeljuje neesencialistično, izrecno le kot interesno skupnost. V 2. členu je pod točko b) zapisano, da »dediščinsko skupnost sestavljajo ljudje, ki cenijo določene vidike kulturne dediščine, ki jih želijo v okviru javnega delovanja ohranjati in prenašati na prihodnje generacije« (Faro konvencija, 2005). V tem smislu konvencija kulturne pravice premešča v nov kontekst dediščinskih skupnosti, pri čemer ponuja priložnost za odgovorno uveljavljanje teh pravic (Fairclough, 2009). Iz komentarja konvencije in zbornika *Heritage and Beyond* (Council of Europe, 2009) je razvidno, da so se avtorji povsem zavedali, da lahko demokratizacija dediščinskega diskurza opolnomoči tudi pripadnike skupin z izrazito skrajnimi stališči, vključno s tistimi, ki skušajo afirmirati zgodovinsko sporne oblike kulturne dediščine. »Zato je bila vključena zahteva, da dediščinske skupnosti delujejo v okviru javnega delovanja« (Fojut, 2009, 20) ter v skladu z demokratičnimi normami in standardi. Avtorji so računali na odgovorno rabo teh pravic in se sklicevali na »skupno evropsko dediščino«, izražene skozi ključne zaveze Evrope, kot so človekove pravice, demokracija in vladavina prava.

Čeprav je v izhodiščnem fokusu konvencije pravica do kulturne dediščine, je njen glavni namen prispevati k oblikovanju novega modela upravljanja kulturne dediščine, skladnega s tedanjimi evropskimi družbenimi in političnimi tendencami, ki zagovarjajo pristop »od spodaj navzgor« (*bottom-up*) pri sprejemanju odločitev. Konvencija priporoča upoštevanje vrednot, ki jih določeni kulturni dediščini pripisujejo dediščinske skupnosti, vendar istočasno afirmira razsvetljsko paradigmo posameznikovih državljanskih pravic v odnosu do kulturne dediščine in angažmaja v skupnosti. V svoji ambiciji ponuja okvir za preseganje konfliktov, ki izhajajo iz evropskih zgodovinskih in njihovih esencialističnih interpretacij na nacionalnih ali evropski ravni, ter zagovarja participativno in deliberativno razumevanje evropske politične kulture. V odnosu do aktivnosti na področju kulturne dediščine opredeljuje področja delovanja, ključne cilje in potencialna področja za intervencijo, vendar vsaki državi podpisnici prepušča iskanje ustreznih načinov za implementacijo teh načel v praksi, upoštevajoč pravna in institucionalna okolja ter prakse odločanja. Faro konvencija je namreč opredeljena kot okvirna, nezavezujoča konvencija.

Zasnovana je bila kot spodbujevalec razvoja in prenosa dobrih praks za udejanjanje socialno trajnostnega razvoja. V duhu, v katerem je bila ustvarjena, skuša navdihovati. Kot takšna zagovarja participacijo in deliberacijo, vendar ne poskuša regulirati odločanja.

MIKRO RAVEN: DELIBERATIVNI IN AGONISTIČNI PRISTOPI K DEDIŠČINI

Iz obsežne literature lahko navedemo štiri polja, kjer Konvencija Faro lahko spodbudi nove prakse v upravljanju, rabi in valorizaciji kulturne dediščine. Prvo polje zadeva povezovanje in opolnomočenje ljudi ter zmanjševanje neenakosti, kar krepi okoljski in socialno trajnostni razvoj. Dediščinske skupnosti se oblikujejo na podlagi zanimanja za določeno vrsto kulturne dediščine, včasih tudi prezrte, manj znane, ali celo »izumljene«. Njihovo izhodišče je konstruktivno preživljanje prostega časa, ki vključuje raziskovanje, arhiviranje in promoviranje določenega tipa kulturne dediščine. Ekonomski aspekti so drugotnega namena, v ospredju pa je angažma za javno/skupno dobro, kar lahko vključuje tudi pobude za financiranje projektov v obliki participatornega proračuna in ustanovitev različnih tipov zadrug in kooperativ. Takšen angažma, ki je v osnovi neintencionalen, prinaša vrsto sinergijskih učinkov, povezanih s cilji trajnostnega razvoja: negovanje demokratičnega uma, solidarnosti in skupnega dobrega (cf. Europa Nostra, 2018). Kot poudarja Jasna Fakin Bajec (2020), dediščina ni le predmet varovanja, temveč družbena praksa, v kateri se prepletajo strokovno znanje, lokalne izkušnje in afektivna povezanost skupnosti. Prav ta proces, ki se oblikuje skozi dolgotrajno gradnjo zaupanja, omogoča vzpostavljanje deliberativnih prostorov sodelovanja. Drugo polje zadeva pobude na področju trajnostnega in kulturnega turizma, kjer je v ospredju zagotavljanje so-odločanja skupnosti v okoljih, ki so prizadeta zaradi pretiranega okoljskega izkoriščanja kulturne dediščine ali njene preobrazbe v tržni produkt (cf. European Commission, 2019). V sodobnih razvojnih pristopih se zato oblikujejo kompleksne strategije, ki vključujejo tudi trajnostne razsežnosti, kar nazorno pokaže Rovčanin Premović (2024) v analizi varovanja in rabe kulturne dediščine v črnogorskih obalnih mestih. Tretje polje, v konvenciji manj izpostavljeno, a v zadnjih letih vse pomembnejše, se nanaša na trajnostno izkoriščanja naravnih virov, zlasti v kmetijstvu. To področje je neposredno povezano z razvojnimi vizijami nacionalnih držav, njihovo odpornostjo na podnebne krize ter z lokalnimi in nadnacionalnimi političnimi ter ekonomskimi interesi (cf. ICOMOS, 2019). Četrto polje zadeva spremenjeno vlogo kulturne dediščine v kontekstu etničnih, verskih in drugih konfliktov v družbi (cf. Kisić, 2013). Ti vidiki so posebej izpostavljeni v Faro konvenciji, med drugim tudi s primerom obnove v jugoslovanskih vojnah porušenega mosta v

bosansko-hercegovskem mestu Mostar. Del te ambicije je udejanjanje »metodologije Faro konvencije«, ki temelji na zavedanju, da je različnost pomembna, hkrati pa priznava, da lahko v nekaterih primerih vodi v konfliktno situacijo, ki so v tem okviru obravnavane kot »naravne« (Council of Europe, 2018, 18).

Ker so obravnavane tematike zelo različne, se je dediščinski diskurz, navdahnjen s Faro konvencijo, razpel v dva modusa demokratičnega razpravljanja in odločanja: deliberativnega in agonističnega. Prvi, deliberativni diskurz, je izrazito teleološki. Afirmirati skuša novo paradigmo v odnosu do tradicije s ciljem preseganja zgodovinskih in kulturnih antagonizmov z oblikovanjem nove oblike kohezivnosti, ki ni utemeljena na kulturnem poenotenju samo po sebi, temveč je enotnje razumljeno kot dolgoročni deliberativni proces preobrazbe endemičnih konfliktov z vidika imperativa trajnostnega razvoja. Dosledno gradi na politični platformi progresivne transformacije preteklih konfliktov v kolektivne izkušnje s pogledom v trajnostno prihodnost. Toda glede na prakse v interpretaciji kulturne dediščine, pogosto tudi konfliktnih (Deufel, 2017), še posebej, ko gre za instrumentalizacijo dediščinskih narativov za legitimizacijo političnih ciljev, interesov in agend (Kuljić, 2012), nekateri raziskovalci predlagajo agonistični pristop (Deufel, 2017). Ta pristop, utemeljen na politični teoriji Chantal Mouffe (1999), namesto poskusov odprave konflikta predlaga preoblikovanje antagonizma (sovražnik, ki ga je treba uničiti) v agonizem (nasprotnik, s katerim se borimo znotraj skupnih demokratičnih pravil). Na področju konfliktnih kulturne dediščine agonistični pristop največkrat utemeljuje zavedanje, da so nekateri konflikti nerešljivi, še posebej ko so v ozadju identiteta vprašanja, čustva in travme. Možno pa je v dialogu namesto sovražnikov ustvariti nasprotnike (Hamm & Schönberger, 2021). Takšen pristop lahko »ustvari prostor za politiko in vednost, ki ceni nesoglasja in nestrinjanje namesto zamejevanja jasne, na konsenzu temelječe politične celote« (Kisić, 2021, 26). Spodbuja nas k razumevanju in obravnavanju konfliktov, kot se ti odražajo in so vtakani v dediščino, ter k prakticiranju dediščine na bolj demokratični ravni. Pomemben korak je opustitev teoretično preobloženih pojmovanj skupnosti, razredov, skupin, etnij, ljudstev in univerzalističnih epistemologij ter razmislek o vzpostavitvi bolj emancipatornega razumevanja preteklosti in dediščine z vidika »ohranjanja distance« do simbolnih tipov identitet (Kisić, 2021, 26–27).

Ob tem je treba poudariti kompleksno razmerje med deliberativnim in agonističnim modusom obravnavanja kulturne dediščine in pojmovanju kulturnih pravic. Kisić (2018) v tem oziru izpostavlja nevalgično polje, ki zadeva odnos med človekovimi in kulturnimi pravicami. Prve so namreč po razsvetljenski definiciji univerzalne, medtem ko so druge produkt vrednotnega sistema, tradicij in kulturne

dediščine določene skupnosti. Kot primere trkov človekovih in kulturnih pravic avtorica navaja razprave o nošenju burk v Franciji, uničenje budističnih templjev v Bamiyanu ter prepoved splava v nekaterih najbolj katoliških državah Evrope. Na drugi strani Patrice Meyer-Bisch (2013) obravnava kulturne pravice najprej kot del sistema človekovih pravic. Kulturne pravice opredeljuje celo kot krovne. Kot nosilke znanja in svobode pogojujejo vse človekove pravice. Po Meyer-Bischu (2013) so zato kulturne pravice ne le dodatni steber razvoja, ampak tudi pogoj za trajnostno družbo, saj so vse človekove pravice, če jih jemljemo dobesedno, usmerjene v trajnostni razvoj.

Različna pojmovanja kulturnih pravic, bodisi univerzalistična (Meyer-Bisch, 2013) bodisi kulturno pogojena (Kisić, 2013), imajo pomembne posledice za razumevanje agonističnega in deliberativnega pristopa v obravnavanju kulturne dediščine. Z vidika politične teorije je treba najprej poudariti, da imata oba tipa demokracije – deliberativna in agonistična – normativno jedro v zahodni politični filozofiji. V teoriji deliberativne demokracije to jedro predstavlja proceduralna legitimnost, torej reguliranje razprave, utemeljeno na normah razsvetljskega racionalizma in liberalizma. Ključne norme deliberativne demokracije, kot so vključevanje, spoštljiv dialog ter z argumenti podprta razprava, usmerjena v skupno dobro, so morda lahko razumljene kot »univerzalne«, toda vsaka izmed teh norm je lahko v različnih kulturah drugače interpretirana ali pa se ji pripisuje drugačna veljava. V nekaterih kulturah velja denimo nasprotovanje sogovorniku za nespoštljivo, kar v temelju onemogoča deliberacijo »zahodnega« tipa (Sass & Dryzek, 2014). Pomembno se je torej zavedati, da lahko standardi deliberativne demokracije učinkujejo le v socialnih in kulturnih kontekstih, kjer so vrednote in norme, na katerih so utemeljeni, razumljene kot superiorne drugim modelom razreševanja konfliktov.

Iz te perspektive skuša Jürgen Habermas v svojih delih koncipirati razmerje med oblikami »normativne racionalizacije«, kamor sodi vpliv tradicije, kulturnih, vrednotnih in religioznih sistemov, in progresivnim tipom »komunikativne racionalizacije«, kjer se argumente validira na podlagi z dokazi podprte racionalizacije (Habermas, 1984; 1987). Slednje tvori normativno jedro deliberativne demokracije. Takšno razumevanje kakovostne razprave ima pomembne posledice za obravnavo kulturnih pravic v kontekstu sobivanja pripadnikov različnih kultur in veroizpovedi ter njihovega vključevanja v javno deliberacijo. Habermas, ki se zaveda vpliva, ki ga imajo vrednote, tradicije in kulture v »svetu življenja« kot »primarnem okolju« za oblikovanje političnih prepričanj, ter dejstva, da je liberalni projekt izvotljen brez esencialističnih vsebin, se temu vprašanju ne izogiba. Pri tem pa v razmisleku o

multikulturalizmu in kulturnih pravicah zavrne tako »razsvetljenski fundamentalizem« kot tudi »verske fundamentalizme« vseh oblik in odločno podpre »nevtralnost države« v odnosu do cerkve. Kljub temu pa ne izključuje možnosti izrekanja verskih izjav v javnem in političnem prostoru, če so te »prevedene« v sekularni jezik, in če ostajajo »institucionalizirani procesi deliberacije in odločanja na parlamentarnih, sodnih, ministrskih in upravnih ravneh jasno ločeni od neformalnih tokov politične komunikacije in oblikovanja mnenj med širšo javnostjo državljanov« (Habermas, 2017, 223). Če so te varovalke na mestu, je mogoč dialog o zadevah javnega interesa med pripadniki različnih kultur, veroizpovedi in neverujočimi.

Agonistični pristop prav tako spodbuja dialog s ciljem transformacije antagonizmov v spoštljivo in konstruktivno razpravo (Mouffe, 1999). Opozoriti pa je potrebno, da agonistična demokracija ne vključuje le specifičnega modusa razpravljanja, temveč je v osnovi politično-etični projekt, ki ima – tako kot deliberativna demokracija – normativno sidro. Če je deliberativna demokracija utemeljena na postopkovni legitimnosti, je agonistična demokracija utemeljena na boju za enakost in svobodo. Torej pri agonistični demokraciji ne gre za nevtralni pluralizem, saj vsebuje jasno egalitarno-emancipatorno usmeritev, ki je bila razvita za normiranje razprav v zahodnem političnem diskurzu. V tem kontekstu je skupaj z Žižkom (1997) treba spomniti, da »univerzalne ideje« – kot je tudi ideja o »univerzalnosti« človekovih pravic – pridobijo legitimiteto šele, ko jih konkretne, partikularne prakse posredujejo kot splošno resnico. Takšna proizvedena univerzalnost je torej vedno rezultat politične oziroma ideološke borbe in ni nevtralna resnica. Zlasti v kontekstu razprav o univerzalnosti kulturnih pravic je treba upoštevati skrite mehanizme, s katerimi liberalna družba navidezno varuje svobodo, a hkrati reproducira lastno asimetrično kulturno dominanco (Žižek, 1997). Vendar pa prvi korak v obravnavanju kulturnih pravic ni normiranje »univerzalnega«, temveč identificiranje »univerzalnega« v kulturnih normah in praksah (Sen, 2009). Univerzalnost v tem smislu ni vnaprej ponujena, temveč se izrazi na presečišču kulturno pogojenih pojmovanj »univerzalnega«, ki ga lahko pomaga prek dialoga identificirati agonistični pristop.

Primerjava deliberativnega in agonističnega pristopa k obravnavi kulturne dediščine in v odnosu do izhodiščnih antagonizmov razkriva dva različna modusa razpravljanja in normativna temelja konfliktov (cf. tabela 1). Deliberativni pristop, utemeljen na razsvetljenskem racionalizmu in liberalizmu, si prizadeva doseči konsenz skozi argumentirano razpravo, pri čemer konflikte razume kot ovire, ki jih je treba preseči z vključujočim dialogom. Kulturno dediščino razume kot

dolgoročen proces krepitve kohezivnosti brez nujnega poenotenja, kulturne pravice kot univerzalne človekove pravice in stremi k oblikovanju univerzalnih standardov, trajnostni razvoj pa vidi kot cilj transformacije konfliktov. Nasprotno pa agonistični pristop temelji na pluralizmu in preoblikovanju antagonizmov v produktivna nesoglasja. Konflikte razume kot neizogibne in koristne za demokratični proces, kulturno dediščino pa kot prostor soočanja različnih interpretacij. Kulturne pravice obravnava kot kontekstualno pogojene in brani njihovo pluralno naravo, univerzalizem pa vidi kritično – kot možno krinko hegemonije. Trajnostni razvoj v tem okviru vključuje nove oblike politične subjektivizacije in dialoga, ki izhajajo iz sprejemanja in vrednotenja konfliktov.

Primerjava med antagonističnim, agonističnim in deliberativnim pristopom z vidika možnosti za preobrazbo družbeno-integrativnega diskurza lahko konkretiziramo na primeru analize tragičnih dogodkov v avgustu 2017 v ameriškem mestu Charlottesville. Takrat je na protestih, ki so jih organizirali pripadniki neonacističnih skupin umrlo dekle, več kot trideset ljudi je bilo ranjenih. Povod za proteste desničarskih skrajnežev je bila odločitev mestnih oblasti o odstranitvi spomenika Robertu E. Leeju, generalu, ki se je v ameriški državljanski vojni proslavil na strani konfederacijskih sil. Odločitev mestnih oblasti je sledila pobudam in peticijam različnih skupin meščanov, ki so v generalu Leeju videli simbol »sovraštva« in »subliminalno sporočilo rasizma«. Med majem in avgustom 2017 so na trgu pred spomenikom potekali protesti skrajno desnih skupin, ki so nasprotovali odločitvi mestnih oblasti. Dne 12. avgusta so se njihovi pripadniki spopadli s protestniki, ki so zagovarjali umik spomenika. Po tragičnih dogodkih se je začela obsežna razprava o tem, kaj ta tip kulturne dediščine, ki ga pooseblja kip generala Leeju, predstavlja in kako ga evalvirati z vidika reprezentacij preteklosti v sodobni družbi. Po Lafrenz Samuels (2019) je odziv javnosti v tem primeru pokazal, kako lahko javna deliberacija o kulturni dediščini prispeva k družbenim spremembam. »Ko kulturna dediščina postane del javne razprave, ponudi prizmo, ki omogoči prelom s preteklimi pomeni«, saj sprašuje, »kateri vidiki zgodovine so uporabni in vredni ohranjanja ter kateri so produkt svojega časa in zato več ne ustrezajo sodobnim razmislekom« (Lafrenz Samuels, 2019, 131).

Primer Charlottesville razkriva razpon med antagonističnim, agonističnim in deliberativnim okvirjem obravnave sporne dediščine. Antagonistični okvir se je oblikoval okoli binarne opozicije med razumevanjem kipa generala Leeja kot simbola »južnjaške časti« ter kot simbolne potrditve suženjstva in rasizma na eni strani ter zahtevami po soočenju s preteklimi krivicami na drugi. Agonistični okvir predvideva, da se soočene interpretacije obravnavajo kot legitimne oblike nesoglasja, ki same po sebi ne vodijo v enotno rešitev,

Tabela 1: Primerjava treh pristopov k razumevanju kulturne dediščine, kulturnih pravic in trajnostnega razvoja – antagonističnega, agonističnega in deliberativnega. Tabela ponazarja razlike v normativni osnovi, odnosu do konflikta, vlogi kulturne dediščine, razumevanju kulturnih pravic, vlogi univerzalnega ter odnosu do trajnostnega razvoja.

VIDIK	ANTAGONISTIČNI PRISTOP	AGONISTIČNI PRISTOP	DELIBERATIVNI PRISTOP
Normativna osnova	Izključevanje in dominacija; politika kot boj prijatelj–sovražnik.	Pluralizem; produktivno nesoglasje, ne konsenz.	Razsvetljenski racionalizem; konsenz skozi razpravo.
Odnos do konflikta	Konflikt je destruktiven; sovražnika je treba zatreti / uničiti.	Konflikti so neizogibni in gonilo demokracije.	Konflikti se presegajo skozi vključujočo razpravo.
Odnos do kulturne dediščine	Dediščina kot orodje identitetnih bojev.	Dediščina kot prostor različnih interpretacij.	Dediščina kot prostor deliberacije in kohezije.
Pristop k kulturnim pravicam	Pravice zanemarjene ali podrejene večini.	Pravice so pluralne, vezane na kontekst.	Pravice univerzalne v okviru človekovih pravic.
Vloga univerzalnega	Univerzalnost kot hegemonija; poudarek na partikularizmu.	Kritika univerzalizma; vrednote nastajajo skozi boje.	Oblikovanje vključujočih univerzalnih standardov.
Odnos do trajnostnega razvoja	Trajnost podrejena interesom moči.	Trajnost kot inovacija skozi konflikte.	Trajnost kot dolgoročni cilj deliberacije.

ohranjajo napetost in je ne odpravljajo. Deliberativna dimenzija je odprla vprašanje, kateri vidiki zgodovine so vredni ohranitve in kateri pripadajo preteklosti kot njen neponovljiv produkt. Toda nadaljnji razvoj dogodkov je pokazal, da deliberativni okvir, zasidran v razsvetljenski paradigmi, v tem primeru ni imel zadnje besede. Ko je bil leta 2021 kip odstranjen s trga, je bil prelit v umetniško delo, ki se s svojim naslovom *Swords into Plowshares* referira na svetopisemski zapis.⁶ S tem dejanjem izvorni antagonizem, ki zadeva dediščino rasizma na eni strani in popravilo krivic na drugi, ni bil odstranjen, temveč le potisnjen v religiozni okvir moralne avtoritete in absolutne resnice. Takšna odločitev je zaprla prostor za dialog in pluralno razpravo o izvornem konfliktu.

MAKRO RAVEN: EVROPSKI REGULATORNI OKVIRJI IN TRAJNOSTNI RAZVOJ

Spoznanja prejšnjega poglavja potrjujejo, da oblikovanje novih političnih registrov zadeva obravnavo družbeno-zgodovinskih in kulturnih pogojev za razvoj novih demokratičnih praks, v tem primeru osredotočenih na deliberacijo, torej »odločanje z ljudmi« oziroma postopkovno legitimnost »throughput legitimacy« (Schmidt, 2010; Schmidt & Wood, 2019). Vendar pa raziskave nakazujejo zapleten odnos med demokratičnimi praksami in okoljskimi

izzivi. Zagovorniki t. i. »ekoavtoritarizma« (Shahar, 2015) menijo, da bi bilo treba demokracijo začasno suspendirati, da bi omogočili nujne in drastične ukrepe za uveljavitev ustrezne podnebne politike. Vendar pa takšne zamisli odpirajo vrsto vprašanj o moralnosti in zaželenosti tega pristopa (Willis et al., 2022). Obenem raziskave kažejo, da takšni režimi niso bolj učinkoviti pri varovanju okolja v primerjavi z demokratično stabilnejšimi sistemi (V-Dem, 2021). Tudi deliberativni demokrati menijo, da lahko izboljšanje kakovosti deliberacije prinese boljše rezultate pri odzivanju na podnebne spremembe. Trdijo, da bi morala deliberacija – vsaj v teoriji – spodbujati okoljevarstvene vrednote, saj takšne razprave zagotavljajo rezultate, ki so koristni za vse vpletene strani (Niemeyer, 2013, 433). John Dryzek in Hayley Stevenson po drugi strani poudarjata, da bi morali več pozornosti kot deliberativnim forumom o podnebnih vprašanjih, ki so trenutno v svetu bolj izpostavljeni (npr. Giraudet et al., 2022), nameniti zgodovinskim specifikam okoljevarstvene deliberacije v posameznih državah. Avtorja se v svojih analizah osredotočata na deliberativne sisteme, v katerih imajo pomembno vlogo pretekle okoljevarstvene iniciative, civilno-družbena gibanja ter tradicije negovanja zelenih vrednot in okoljevarstvene ozaveščenosti. Poudarjata, da je ključnega pomena, kakšno vlogo in

⁶ Gre za angleški zapis odlomka iz Svetega pisma. V slovenščini se ta glasi: »Razsojal bo med narodi, / dokazoval številnim ljudstvom. / Svoje meče bodo prekovali v lemeže / in svoje sulice v srpe. / Narod ne bo več vzdignil meča proti narodu, / ne bodo se več učili vojskovanja« (Izaija 2,4). Za podatke o usodi spomenika generalu Leeju cf. NPR, 2023.

pomen ima deliberacija kot način razpravljanja o družbenih problemih in izzivih v konkretnih družbah na sistemski ravni (Dryzek & Stevenson, 2011; Stevenson & Dryzek, 2014).

Na sistemski ravni se lahko k razumevanju korelacij med deliberacijo in trajnostnim razvojem na eni strani ter dediščinskimi praksami in kulturo na drugi približamo le posredno – s post-festum analizo vpliva mednarodnih regulatornih politik na uveljavljene demokratične prakse v specifičnih okoljih.⁷ V tem kontekstu ima tarča CTR 11.4, ki zadeva varovanje svetovne kulturne in naravne dediščine pomen, v kolikor jo povežemo z drugimi cilji in tarčami, ki zadevajo varovanje in rabo kulturne dediščine v perspektivi trajnostnega razvoja.

Izsledki naše raziskave *The Right to Cultural Heritage and Sustainable Development – Results of the Participatory Survey* (cf. Tratnik & Horvat, 2021) v tem oziru ponujajo pomembne uvide. Vprašalnik smo naslovili na koordinatorje mreže HEREIN (*European Cultural Heritage Information Network*), predstavnike držav članic Sveta Evrope, ki se ukvarjajo z dediščinskimi politikami in vključitvijo dediščinskih konvencij Sveta Evrope v nacionalno varstveno zakonodajo. Med 17. junijem in 13. julijem 2021 smo prejeli 12 odgovorov naslednjih članic mreže: Švice, Finske, Švedske, Srbije, Hrvaške, Poljske, Flandrije (Belgija), Luksemburga, Norveške, Češke, Grčije in Slovenije. Poudariti je treba, da so v času naše raziskave Švica, Luksemburg, Finska, Norveška, Srbija, Hrvaška in Slovenija že ratificirale Faro konvencijo, Belgija in Poljska sta bili podpisnici, Češka, Švedska in Grčija konvencije pa do tedaj konvencije še niso podpisale ali ratificirale.

Naša raziskava je pokazala, da se evropske države v širokem spektru politik prilagajajo ciljem trajnostnega razvoja. Nekatere države oziroma regije celostno in zelo ciljno usmerjeno udeležajo CTR. Švica je sprejela ambiciozen program Baukultur (cf. Federal Office of Culture, 2020), ki spodbuja celostno prilagajanje družbe socialnemu, gospodarskemu in okoljskemu trajnostnemu razvoju. Poljska se je že leta 1997 zavezala k uresničevanju načel trajnostnega razvoja z omembo teh zavez v ustavi. Izstopajo tudi nekatere

nordijske države, ki se po kazalnikih udeležanja CTR že vrsto let uvrščajo na vrh mednarodnih lestvic (Sachs et al., 2023). Pri vključevanju kulturne dediščine in opredeljevanju vloge dediščinskih skupnosti v nacionalne implementacijske strategije na osnovi Agende 2030 so sicer pristopi različni. Luksemburg, Flandrija in Finska kulturne dediščine ne vključujejo neposredno v nacionalne strategije trajnostnega razvoja. Nasprotno pa so Češka, Slovenija in Hrvaška te vsebine vključile v posebna poglavja nacionalnih strategij. Švedska nacionalna strategija se ne nanaša neposredno na kulturno dediščino ali dediščinske skupnosti, temveč se sklicuje na ustavo, ki že zajema ključna načela Agende 2030.

Večina držav, zajetih v naši analizi, do julija 2021 še ni sprejela nacionalnega strateškega dokumenta, ki bi opredeljeval vlogo kulturne dediščine pri uresničevanju CTR. Med slednjimi so bile Češka, Luksemburg, Srbija, Flandrija in Poljska. Flandrija je sprejela interni dokument o dediščini in trajnostnih vidikih. Švica je leta 2020 sprejela dokument, ki ureja to področje, medtem ko sta Švedska in Slovenija to storili leta 2019. Finska, Grčija in Norveška so sprejele več dokumentov, ki obravnavajo povezave med kulturno dediščino in CTR. Nekateri nacionalni strateški dokumenti vključujejo reference na vlogo in pomen dediščinskih skupnosti, vendar ne nujno s sklicevanjem na Faro konvencijo ali druge mednarodne listine o kulturnih pravicah. Švica je v posebnem dokumentu opredelila ključne poteze kulturne politike, ki vključujejo participacijo v kulturi, družbeno kohezijo, ustvarjalnost in inovacije. Flandrija, Finska, Švedska in Slovenija so se v svojih dokumentih zavezale k demokratičnemu vključevanju vseh deležnikov v ohranjanje kulturne dediščine. Po poljski zakonodaji imajo dediščinske skupnosti pravico sodelovati pri oblikovanju lokalnih zakonov, tudi na področju urejanja prostora.

Večina držav do leta 2021 še ni sprejela posebnih pravnih ali strateških dokumentov, ki bi v kontekstu sledenja ciljem trajnostnega razvoja dajali prednost kulturni dediščini z opolnomočenjem dediščinskih skupnosti. Takšne dokumente so do julija 2021 sprejele Švedska, Finska, Norveška, Hrvaška in Slovenija. Nordijske države so v zadnjih letih oblikovale tudi

7 Rosetti et al. (2022) ugotavljajo, da vprašanje participacije v odnosu do trajnostnega razvoja obravnavajo vsi temeljni mednarodni dokumenti s področja dediščinskih politik. Vendar pa njihova sistematična analiza sedmih dokumentov COE, ICOMOS, UNESCO, UN HABITAT III, ICOM iz različnih obdobj, opravljena na podlagi členov, ki zadevajo »pravice«, »gonilce« in »spodbujevalce« kaže, kako se je počasi konkretiziral participativni pristop k trajnostnem razvoju. Vendar avtorji obenem ugotavljajo, da v dokumentih prevladujejo generične, interventne opredelitve participacije, sam proces odločanja, deliberacije pa eksplicitno obravnava le dokument UNESCO iz leta 2015. Pomembno pa je poudariti, da Rosetti et al. (2022) ne obravnavajo dokumentov EU s tega področja. Dokument *Council Conclusions on Participatory Governance of Cultural Heritage* (Council of the European Union, 2014) poudarja vključevanje različnih deležnikov v vse faze politike dediščine – odločanje, načrtovanje, izvedbo, spremljanje in evalvacijo – ter potrebo po večnivojskem, deležniškem upravljanju, transparentnosti in zaupanju v porabo javnih sredstev. Strokovnjaki iz 27 držav članic EU so v okviru delovne skupine OMC leta 2018 pripravili poročilo *Participatory Governance of Cultural Heritage*, ki izpostavlja potrebo po ustreznih predpogojih za participativno upravljanje kulturne dediščine, podpornih mehanizmih ter zagotavljanju trajnosti participativnih procesov. Poročilo prav tako opredeljuje kulturno dediščino kot skupno dobrino in skupno odgovornost države, institucij in javnosti, z vlogo kulture v trajnostnem razvoju (OMC, 2018).

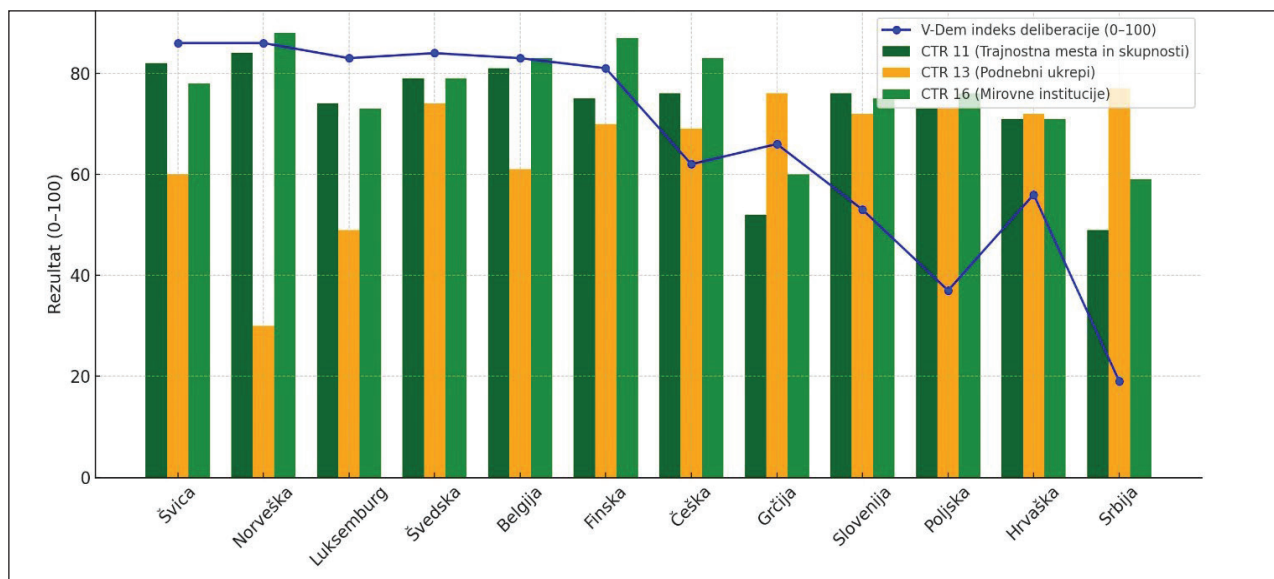
Tabela 2: Podatki o deliberativnem indeksu držav so pridobljeni z uporabo orodij V-Dem. Podatki o ukrepih na področju kulturne dediščine so povzeti iz raziskave The Right to Cultural Heritage and Sustainable Development – Results of the Participatory Survey (2021), katere poročilo je objavljeno na spletni strani Ministrstva za kulturo RS (Tratnik & Horvat, 2021). Podatki o evropskem SDG indeksu za leto 2021 so povzeti iz Europe Sustainable Development Report 2021 (SDSN & IEEP, 2021).

DRŽAVA	DELIB. INDEKS (2021)	PODPORA PRAVICI DO DEDIŠČINE	SODELOVANJE DEDIŠČINSKIH SKUPNOSTI	CTR INDEKS (2021)
Švica	0.86	DA, Poročilo o kulturi 2021–2024	Občine in kantoni pri Agendi 2030	74.0 / R 7
Norveška	0.86	DA, ustavna zaščita	Posvetovanja, ekonomske spodbude	76.7 / R 5
Švedska	0.84	DA, cilji razvoja, strategija 2030	Projekti, muzeji, univerze, regije	80.6 / R 2
Luksemburg	0.83	NE	—	65.8 / R 26
Belgija (Flandrija)	0.83	DA, regionalna zakonodaja	Okvir Vizier 2030	72.5 / R 12
Finska	0.81	DA, ustava (naravna in nacionalna dediščina)	Javna posvetovanja, NVO, pobude	80.8 / R 1
Grčija	0.66	DA, ustava, zakon 3028/2002	Mednarodno sodelovanje, kulturne poti	64.8 / R 27
Češka	0.62	DA, ustava in listina pravic	Javnost in stroka na različnih ravneh	72.6 / R 11
Hrvaška	0.56	DA, ustava, zakon o dediščini	Participativni načrti (Cres, Dubrovnik)	68.0 / R 24
Slovenija	0.53	DA, ustava in zakon o dediščini	Nacionalni program kulture, digitalizacija	73.5 / R 9
Poljska	0.37	DA, ustava (čl. 73)	Občinski programi, revitalizacija	71.0 / R 15
Srbija	0.19	DA, ustava (čl. 21, 48, 73, 75, 79–81, 89)	Mnenja, amandmaji, projekti skupnosti	59.3 / R 31

več akcijskih načrtov, ki obravnavajo posledice podnebnih sprememb v povezavi s kulturno dediščino. Informanti iz različnih držav so poročali o raznolikih ukrepih za krepitev vloge dediščinskih skupnosti pri uresničevanju CTR. V Švici so na ravni kantonov in občin okrepili participacijo v javnih politikah. V Srbiji dediščinski strokovnjaki sodelujejo z mnenji in amandmaji pri pripravi dokumentov, povezanih z dediščinskimi politikami. Na Hrvaškem je participacija v upravljaljskih strukturah, tudi na področju kulturne dediščine, določena z zakonodajo, medtem ko morajo na Poljskem oblasti po zakonu o revitalizaciji vključiti zainteresirano javnost. Na Finskem je participacija, ki je bila sprva omejena predvsem na nevladne organizacije, razširjena na širši spekter državljanov, pri čemer pomembno vlogo igrajo spletne platforme. Na Švedskem izvajajo pilotne projekte, usmerjene v trajnostni turizem, vlogo muzejev in sodelovanje visokošolskih institucij. V Grčiji potekajo mednarodni projekti za ozaveščanje mladih o

pomenu kulturne dediščine. V Sloveniji nacionalni programi kulture vključujejo podporo razvoju medkulturnega okolja ter participacije manjšinskih skupin.

Čeprav bi bilo treba za vsako državo, vključeno v raziskavo, podrobneje analizirati učinke teh strategij in morebitna neskladja med zakonsko urejenimi pravicami ter njihovim udejanjanjem v praksi, raziskava razkriva nekaj pomembnih ugotovitev. Ena ključnih je, da je večina evropskih držav pravico do varovanja in upravljanja kulturne dediščine integrirala v svoje pravne dokumente. V večini držav se te pravne zaveze – bodisi kot členi ustave, zakonodaje ali nacionalnih strategij – neposredno nanašajo na dediščinske pravice, posredno pa vključujejo pravico do sodelovanja v kulturnem življenju, svobodo izražanja, svobodo združevanja in svobodo ustvarjanja. Čeprav te določbe vključujejo tudi prepoved kakršnekoli oblike diskriminacije, iz odgovorov informantov izhaja, da so v nekaterih državah, zlasti nordijskih, kulturne

Graf 1: Primerjava med indeksom deliberacije V-Dem in izbranimi cilji trajnostnega razvoja (CTR 11 – trajnostna mesta in skupnosti, CTR 13 – podnebni ukrepi, CTR 16 – mirovne in vključujoče institucije). Podatki so pridobljeni z orodji Varieties of Democracy (V-Dem, 2024) in zbirke podatkov SDSN & SDG Transformation Center za leto 2024 (SDSN & SDG, 2025).

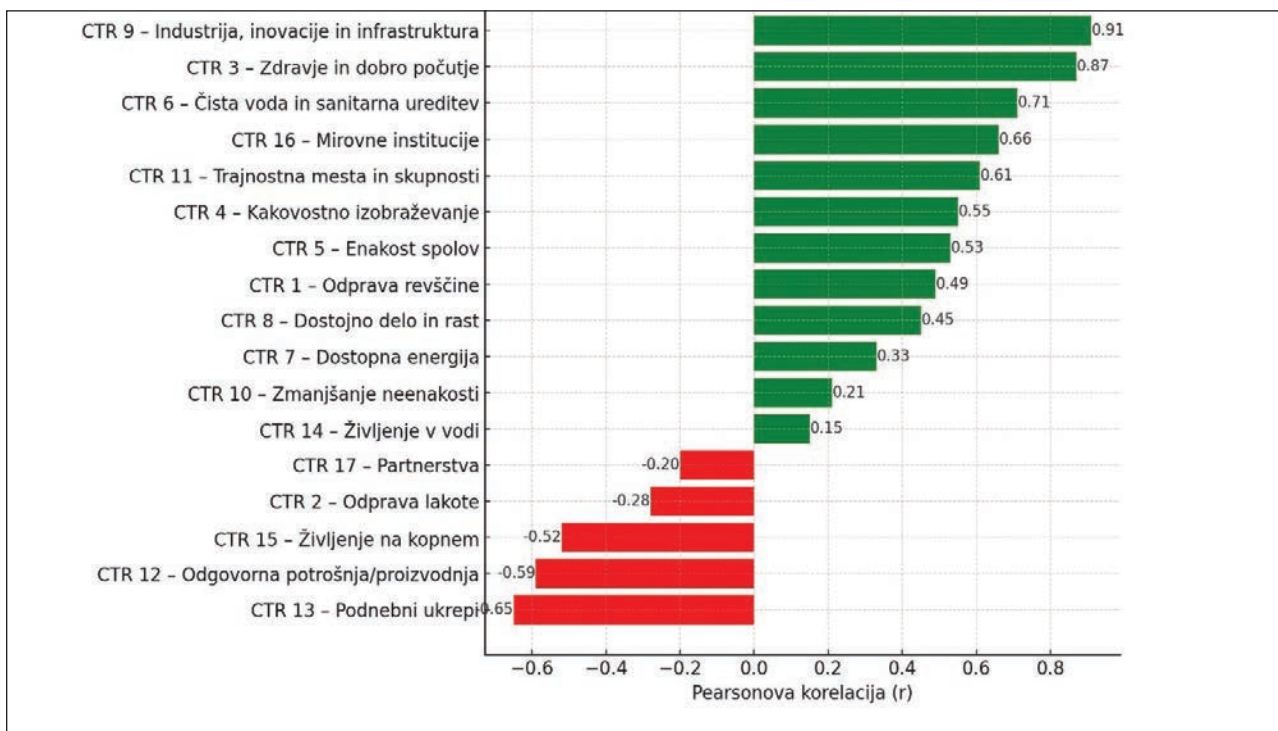
pravice in dediščinske aktivnosti sistemsko povezali s politikami socialno trajnostnega razvoja in z demokratičnimi pravicami. Te zadevajo spodbujanje vključevanja vseh pripadnikov družbe, krepitev zaupanja ter gradnjo skupnostnega duha.

Takšni celostni pristopi omogočajo, da dediščinske skupnosti niso le pasivni naslovniki odločitev, temveč aktivni odločevalci in oblikovalci trajnostnih strategij. V Tabeli 2 so prikazani jasni vzorci korelacij med kakovostjo deliberacije, vlogo dediščinskih skupnosti in udeležanjem CTR. Države z višjim deliberativnim indeksom – med njimi Norveška, Švica, Belgija (Flandrija), Švedska in Finska – so praviloma tudi tiste, ki so bodisi vzpostavile bodisi aktivno razvijajo strateške in pravne okvire za vključevanje kulturne dediščine v širši spekter politik trajnostnega razvoja. Te države pogosto kombinirajo formalne ustavne ali zakonske garancije s praktičnimi mehanizmi, kot so javna posvetovanja, interdisciplinarni dialog in pilotni projekti, ki spodbujajo participacijo dediščinskih skupnosti. Na drugi strani imajo države z nižjim deliberativnim indeksom sicer formalno priznane pravice do dediščine, a manj razvite povezave med dediščinskimi politikami in cilji trajnostnega razvoja ter redkeje izvajajo celostne participativno-deliberativne prakse. To potrjuje obstoj korelacije med kakovostjo deliberativnih procesov in sposobnostjo države, da kulturno dediščino integrira v širše, trajnostno naravnane razvojne strategije – zlasti v okoljih, kjer se pravne zaveze prepletajo z dolgoročnimi družbeno-integrativnimi politikami. Posebej

izstopajo nordijske države, kjer je posvetovanje z državljanji na različnih področjih že uveljavljena praksa.

Pri doseganju ciljev trajnostnega razvoja je vidno, da je pomembnejša od same pravice do upravljanja kulturne dediščine sposobnost družb za kreativnost, iniciativnost in samorefleksivnost pri zamišljanju prihodnosti. Kulturna dediščina v tem smislu ne deluje le kot vir legitimacije preteklosti, temveč tudi kot potencialni okvir za oblikovanje novih vizij in skupnih ciljev. Graf 1 prikazuje pomembno povezavo med kakovostjo deliberacije (merjeno z V-Dem indeksom) in doseganjem specifičnih ciljev trajnostnega razvoja. Države z visokimi rezultati deliberacije, kot so Švica, Norveška, Luksemburg in Švedska, so hkrati med najuspešnejšimi pri doseganju CTR 11 (trajnostna mesta in skupnosti) ter CTR 16 (mirovne institucije). To potrjuje, da deliberativna kakovost javne sfere prispeva k uspešnejši uresnitvi trajnostnih politik na teh področjih. Po drugi strani pa CTR 13 (podnebni ukrepi) izstopa kot področje, kjer neposredna povezava z deliberacijo ni tako očitna, saj gre za cilje, ki so v osnovi vezani na tehnične in regulativne podnebne politike, kot je zmanjšanje izpustov CO₂.

Še bolj jasne korelacije so vidne, če kakovost deliberacije primerjamo z vsemi cilji trajnostnega razvoja (cf. Graf 2). Primerjava kaže, da je deliberativni indeks najmočnejše povezan s cilji, ki zadevajo inovacije, infrastrukturo, zdravje in kakovost institucij. CTR 9 (industrija, inovacije in infrastruktura, $r = 0,91$), CTR 3

Graf 2: Korelacije med indeksom deliberacije V-Dem in cilji trajnostnega razvoja (CTR) v izbranih evropskih državah (2024). Vrednosti predstavljajo Pearsonov koeficient korelacije (r), ki meri moč in smer povezanosti med spremenljivkami: vrednosti blizu $+1$ pomenijo močno pozitivno povezanost (rast enega kazalnika spremlja rast drugega), vrednosti blizu -1 pa močno negativno povezanost (rast enega kazalnika spremlja upad drugega).

(zdravje in dobro počutje, $r = 0,87$) ter CTR 16 (mirovne institucije, $r = 0,66$) izkazujejo najvišje pozitivne korelacije, kar potrjuje, da odprta javna razprava prispeva k razvoju inovacijskega potenciala, krepi javnega zdravja ter stabilnosti institucij. Zmerne povezave so razvidne tudi pri CTR 11 (trajnostna mesta, $r = 0,61$) ter pri ciljih izobraževanja in enakosti spolov, kar poudarja pomen deliberacije za krepitev socialne kohezije in participacije na lokalni ravni. Na drugi strani analiza pokaže izrazito negativne povezave z okoljskimi cilji, zlasti pri CTR 13 (podnebni ukrepi, $r = -0,65$), CTR 12 (odgovorna potrošnja, $r = -0,59$) in CTR 15 (življenje na kopnem, $r = -0,52$).

Rezultati seveda terjajo podrobnejšo interpretacijo, saj odpirajo vprašanje o napetosti med deliberativnimi procesi, ki spodbujajo gospodarsko rast in višjo potrošnjo, ter okoljskimi omejitvami, ki zahtevajo hitre in pogosto konfliktne politične odločitve. Do podobnega sklepa sta prišla tudi Povitkina in Jagers (2022), ki sta na podlagi primerjalne analize različnih tipov demokracij pokazala, da države z izrazitejšimi deliberativnimi značilnostmi sprejemajo več okoljevarstvenih zakonov, vendar ti niso nujno strožji ali učinkovitejši. Avtorja ugotavljata, da višja stopnja deliberativnosti prispeva k večji legitimnosti, preglednosti in družbeni podpori okoljevarstvenim

ukrepom, vendar lahko tudi upočasni procese odločanja, saj ti vključujejo širši krog deležnikov in zahtevajo iskanje kompromisov. Njuna raziskava obenem pokaže, da so pri izvajanju podnebnih ukrepov učinkovitejši t.i. socialno-liberalni sistemi, ki združujejo elemente participativne legitimnosti z močnejšo institucionalno koordinacijo, večjo vlogo države in višjo stopnjo politične odgovornosti. Podobno tudi zgoraj predstavljene analize nakazujejo dvojnost: deliberacija je ključna za socialne in institucionalne izboljšave v smeri socialno trajnostnega razvoja in politične kulture, vendar ne nujno za učinkovito izvajanje podnebnih ukrepov.

V tej perspektivi je treba poudariti, da deliberacija ni le postopek odločanja, temveč je kakovost deliberacije pogoj za razmislek o tem, kako družbe razumejo skupno delovanje in reševanja konfliktov. Prav kakovost deliberacije omogoča, da se v javnem prostoru vzpostavi refleksija o razmerjih med gospodarskimi, socialnimi in kulturnimi cilji. Kultura, vključno z odnosom do preteklosti in kulturno dediščino, ima v teh procesih pomembno vlogo, saj oblikuje politično kulturo in vrednotne vzorce, ki pogojujejo preoblikovanje politične govorice in političnih registrov v smeri trajnostnega razvoja. V družbah, kjer je politična kultura utemeljena na odprtosti, zaupanju in vključevanju,

deliberativnost podpira razvoj inovacij in infrastrukture (CTR 9), učinkovitejše zdravstvene sisteme (CTR 3), dostop do osnovnih dobrin (CTR 6) ter močne in vključujoče institucije (CTR 16). Na lokalni ravni se ta politično-kulturna razsežnost izraža v trajnostnih mestih in skupnostih (CTR 11) ter spodbuja bolj inkluzivne politike na področju izobraževanja (CTR 4) in enakosti spolov (CTR 5). Na ta način deliberacija omogoča premik pogleda iz preteklosti v prihodnost ter ustvarja pogoje za iskanje odgovorov na sodobne družbene izzive.

SKLEP

Pričujoča raziskava potrjuje, da je zmožnost trajnostne družbene transformacije tesno povezana s specifikami družbeno-integrativnega diskurza in razvojem politične kulture. V tem kontekstu imajo ključno vlogo prakse participacije državljanov v zadevah skupnosti, civilnodružbena gibanja, odnosi med vejami oblasti ter raven deliberacije v odločevalskih procesih. Vse to zaznamuje moč, angažma, vpliv, a tudi posebnosti dediščinskih skupnosti pri udejanjanju pravice do dediščine z vidika socialnega in okoljskega trajnostnega razvoja. Bolj kot posamični primeri uspešnih praks je za dolgoročne spremembe odločilno, kako se na mikroravni razrešujejo antagonizmi ter kakšno vlogo imata agonizem in deliberacija pri oblikovanju novih političnih registrov. Mednarodne deklaracije, kot je Faro konvencija, lahko nudijo navdih, a njihova dejanska moč je odvisna od umeščenosti v lokalni družbeno-integrativni diskurz, ki je vedno pogojen z zgodovinskimi in kulturnimi specifikami.

Na teoretski ravni sem sledil izhodiščem Marit Hammonda, ki kulturo in dediščino razume kot spodbujevalca novih političnih pomenov in registrov, deliberacijo pa kot ključno za transformacijo. Empirični podatki to tezo potrjujejo. Moja analiza kaže, da obstajajo jasne korelacije med kakovostjo deliberacije in doseganjem nekaterih ciljev trajnostnega razvoja: države z visokim deliberativnim indeksom – kot so Švica, Norveška, Finska in Švedska – so hkrati med najuspešnejšimi pri doseganju CTR 3 (zdravje), CTR 9 (inovacije in infrastruktura), CTR 11 (trajnostna mesta) in CTR 16 (mirovne institucije). To pomeni, da deliberacija ni zgolj normativni ideal, temveč realen dejavnik družbene in institucionalne transformacije.

Na osnovi teh dognanj predlagam ključne vzvode za trajnostno družbeno transformacijo. Prvič, sledeč Faro konvenciji, takšen proces zahteva zasuk pogleda

iz preteklosti v prihodnost. To vključuje ustvarjalno kalibracijo legitimnosti in utemeljitvenih narativov družbeno-integrativnega diskurza z vidika pluralnega in odprtega pogleda na tradicijo in kulturno dediščino na način, kjer postane njuna družbeno-konstitutivna vloga neesencializirana, konflikti, ki izhajajo iz nje, pa premeščeni v polje kolektivnih izkušenj. Drugič, predpogoj za udejanjanje takšne preobrazbe so prakse deliberacije, opre na načela inkluzivnosti, medsebojnega spoštovanja, racionalne argumentacije in zavez k udejanjanju javnega/skupnega dobrega. Tretjič, uvajanje teh načel v dediščinskem diskurzu in praksah je pomembno, a na sistemski ravni nezadostno, saj mora celosten proces vključevati tudi preobrazbo endemičnih konfliktov znotraj družbeno-integrativnega ustroja, kar terja agonističen in deliberativni pristop. Četrto, argumentiral sem, da je sprejetje mednarodnih dokumentov s področja dediščinske regulative pomembno, vendar je za trajnostni razvoj in družbeno odpornost še pomembneje analizirati, kako uspešno in v kolikšni meri se nove paradigme, domače ali tuje, vpnejo v predobstoječo konfiguracijo družbeno-integrativnega diskurza. V tem oziru tradicije participacije in deliberacije, tudi civilnega angažmaja, specifične vgrajenih oblik komunikacije in refleksije, kot tudi raven politične kulture, v dobršni meri določajo zmožnost in posebnosti preobrazbe političnih registrov. Petič, bolj kot vpenjanje kulture in aktivnosti s področja kulturne dediščine v realizacijo določenega CTR, kar vedno reducira ustvarjalnost na funkcijo, je za prilagajanje družb trajnostnemu razvoju pomembno ohraniti neintencionalnost kulturnih praks. Z vidika zmožnosti družbene preobrazbe lahko celo zapišem, da kazalci demokratičnosti, zlasti kakovost deliberacije, povedo več o zmožnosti družbene reinvencije v smeri trajnostne preobrazbe (*transformability*), kot pa kazalci CTR, ki te spremembe merijo le v njihovi parcialnosti. V tem smislu tarča 16,7 (CTR 16), ki poziva k »zagotavljanju odzivnega, inkluzivnega, participatornega in reprezentativnega odločanja na vseh ravneh«, ⁸ že utemeljuje predpogoje za pozitivno učinkovanje kulture in dediščinskih praks na trajnostni razvoj. Na tej podlagi bi bilo moč izoblikovati integrativne kazalnike, kjer bi poleg izmerljivih rezultatov, kot jih beležijo indikatorji CTR, zajeli tudi težje merljive dejavnike, ki zadevajo vpliv kulture in spremenjenega odnosa do preteklosti na transformacije vrednot, norm in družbenih vezi.

⁸ Gre za moj prevod navedene tarče 16.7 na osnovi formulacije v angleščini (cf. United Nations General Assembly, 2015). V mojem prevodu so izpostavljeni termini inkluzivnost, participacija in reprezentacija, ki jih slovenski prevod posreduje opisno. Ta se glasi: »16.7 Poskrbeti za odzivno in odprto odločanje vseh ljudi prek njihovih predstavnikov na vseh ravneh« (Združeni narodi, 2015, 21).

CULTURE, HERITAGE AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT: DELIBERATION AS
A DRIVER OF SOCIAL TRANSFORMATION

Marjan HORVAT

Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment, Čentur 1f, 6273 Marezige, Slovenia
e-mail: marjan.horvat@irris.eu

SUMMARY

This paper investigates how culture and cultural heritage contribute to achieving the Sustainable Development Goals (SDGs) by transforming democratic and social practices. Moving beyond metric-based evaluations and collections of best practices, it proposes a deliberative-agonistic framework for analyzing the transformative role of culture and heritage. Drawing on Marit Hammond's notion of deliberative democracy, culture is understood as a driver of political meaning-making and social transformation, while deliberation provides the conditions for redefining collective values. Against this background, the paper examines the theoretical foundations of the Faro Convention (2005), which introduced a "people-centered" paradigm linking heritage to social and environmental sustainability. It analyzes the interplay between deliberative and agonistic approaches in heritage governance, showing how conflicts over memory and identity can be transformed into productive democratic dialogue. The Charlottesville case (2017) exemplifies the tension between antagonistic, agonistic, and deliberative framings of contested heritage. At the macro level, comparative analysis of European heritage policies reveals that the capacity to integrate heritage into sustainability strategies strongly correlates with the quality of deliberation, as demonstrated by survey data and V-Dem indices. Deliberative contexts tend to enhance innovation, cohesion, and institutional trust, while agonistic approaches allow plural interpretations of heritage to coexist. The paper concludes that culture's transformative contribution cannot be fully captured by existing SDG indicators. An integrative evaluation framework is needed—one aligned with SDG 16.7, which promotes responsive, inclusive, participatory, and representative decision-making as a precondition for sustainable social transformation.

Keywords: cultural heritage, sustainable development, deliberative democracy, Faro Convention, political culture, public policy

VIRI IN LITERATURA

Bächtiger, André, Dryzek, John S., Mansbridge, Jane & Mark E. Warren (ur.) (2018): The Oxford Handbook of Deliberative Democracy. Oxford, Oxford University Press.

Federal Office of Culture (2020): Baukultur policy – the key facts. <https://www.bak.admin.ch/bak/en/home/baukultur/konzept-baukultur/strategie-baukultur.html> (zadnji dostop: 2025-10-7)

Beck, Ulrich & Edgar Grande (2007): Cosmopolitan Europe. Cambridge, Polity Press.

Colomer, Laia (2023): Participation and Cultural Heritage Management in Norway. Who, When, and How People Participate. International Journal of Cultural Policy, 30, 6, 728–745.

Council of Europe (2009): Heritage and Beyond. Strasbourg, Council of Europe Publishing.

Council of Europe (2018): Faro Convention Action Plan Handbook 2018–2019. <https://usercontent.one/wp/www.woonbootadvocaat.nl/wp-content/uploads/2021/03/Faro-Action-Plan-Handbook-2-March-2018.pdf> (zadnji dostop: 2024-12-27).

Council of the European Union (2014): Council Conclusions on Participatory Governance of Cultural Heritage. Official Journal of the European Union, 2014/C 463/01, 23 December 2014, 1–3. [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52014XG1223\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52014XG1223(01)) (zadnji dostop: 2025-11-09).

Culture2030Goal (2025): #Culture2030Goal – Campaign for the Inclusion of Culture in the SDGs. <https://culture2030goal.net/> (zadnji dostop: 2025-04-27).

Delanty, Gerard & Chris Rumford (2008): Re-thinking Europe: Social Theory and the Implications of Europeanization. London, Routledge.

Deufel, Nicole (2017): Agonistic Interpretation: A New Paradigm in Response to Current Developments. Anthropological Journal of European Cultures, 26, 2, 90–109.

Dryzek, John S. & Hayley Stevenson (2011): Global Democracy and Earth System Governance. Ecological Economics, 70, 11, 1865–1874.

Europa Nostra (2018): Heritage is Ours: Citizens Participating in Decision Making. Europa Nostra Finland. <https://issuu.com/europanostra/docs/2018-heritage-is-ours/1> (zadnji dostop: 2024-12-27).

Europa Nostra (2020): Cultural Heritage in Action: A Catalogue of Good Practices. Europa Nostra. https://issuu.com/europanostra/docs/cultural_heritage_in_action_catalogue_of_good_prac (zadnji dostop: 2024-12-27).

European Commission (2019): Sustainable Cultural Tourism. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/164ea9c5-2255-11ea-af81-01aa75ed71a1> (zadnji dostop: 2024-12-27).

Fakin Bajec, Jasna (2020): An Integrated Approach to the Revitalization, Safeguarding and Management of Cultural Heritage: How to Establish a Durable and Active Local Group of Stakeholders. Annales, Series Historia et Sociologia, 30, 2, 285–300.

Fairclough, Graham (2009): New Heritage Frontiers. V: Heritage and Beyond. Strasbourg, Council of Europe Publishing, 29–41.

Faro konvencija (2005): Okvirna konvencija Sveta Evrope o vrednosti kulturne dediščine za družbo. http://www.svetevrope.si/sl/dokumenti_in_publikacije/konvencije/199/ (zadnji dostop: 2024-12-27).

Fojut, Noel (2009): The Philosophical, Political and Pragmatic Roots of the Convention. V: Heritage and Beyond. Strasbourg, Council of Europe Publishing, 13–21.

Føllesdal, Andreas & Simon Hix (2006): Why There is a Democratic Deficit in the EU: A Response to Majone and Moravcsik. Journal of Common Market Studies, 44, 3, 533–562.

Fukuyama, Francis (1992): The End of History and the Last Man. New York, Free Press.

Giraudet, Louis-Gaëtan, Apouey, Bénédicte, Arab, Hazem, Baeckelandt, Simon, Bégout, Philippe, Berghmans, Nicolas, Blanc, Nathalie, Boulin, Jean-Yves, Buge, Eric, Courant, Dimitri, Dahan, Amy, Fabre, Adrien, Fourniau, Jean-Michel, Gaborit, Maxime, Granchamp, Laurence, Guillemot, Hélène, Jeanpierre, Laurent, Landemore, Hélène, Laslier, Jean-François, Macé, Antonin, Mellier, Claire, Mounier, Sylvain, Pénigaud, Théophile, Póvoas, Ana & Solène Tournus (2022): “Co-construction” in Deliberative Democracy: Lessons From the French Citizens’ Convention for Climate. Humanities and Social Sciences Communications, 9, 207. <https://doi.org/10.1057/s41599-022-01201-9> (zadnji dostop: 2025-09-15).

Habermas, Jürgen (1984): The Theory of Communicative Action, Vol. I. Boston, Beacon Press.

Habermas, Jürgen (1987): The Theory of Communicative Action, Vol. II. Boston, Beacon Press.

Habermas, Jürgen (2001): Why Europe Needs a Constitution. New Left Review, 11, 5–26.

Habermas, Jürgen (2017): Postmetaphysical Thinking II: Essays and Replies. Cambridge – Malden, Polity Press.

Hamm, Marion & Klaus Schönberger (2021): Shifting Regimes of Truth. An Agonistic Perspective on Contentious Cultural Heritages. V: Hamm, Marion & Klaus Schönberger (ur.): Contentious Cultural Heritages and Arts: A Critical Companion. Celovec, Wieser Verlag, 161–176.

Hammond, Marit (2019): Sustainability as a Cultural Transformation: The Role of Deliberative Democracy. Environmental Politics, 29, 1, 173–192.

Hartz-Karp, Janette & Dora Marinova (2020): Using Deliberative Democracy for Better Urban Decision-making Through Integrative Thinking. *Urban Science*, 5, 1, 3.

ICOMOS (2019): The Future of Our Pasts: Engaging Cultural Heritage in Climate Action. <https://civviih.icomos.org/wp-content/uploads/Future-of-Our-Pasts-Report-min.pdf> (zadnji dostop: 2024-12-27).

Interpret Europe (2020): Fostering Heritage Communities: Proceedings of the Web Conference 2020. Interpret Europe. https://www.interpret-europe.net/fileadmin/Documents/publications/ie_conference_2020_fostering_heritage_communities_proceedings_2nd_ed.pdf (zadnji dostop: 2024-12-27).

Kadoyama, Mihoko (2018): Museums Involving Communities: Authentic Connections. London, Routledge.

Kisić, Višnja (2013): Governing Heritage Dissonance: Promises and Realities of Selected Cultural Policies. Amsterdam, European Cultural Foundation.

Kisić, Višnja (2018): Heritage in the Era of Plurality. V: Halme, Anna-Maija, Mustonen, Tapani, Taavitsainen, Jussi-Pekka, Thomas, Suzie & Astrid Weij (ur.): *Heritage is Ours: Citizens Participating in Decision Making*. Helsinki, Europa Nostra Finland, 134–140.

Kisić, Višnja (2021): Heritage Research in the 21st Century: Departing from the Useful Futures of Sustainable Development. V: Stegmeijer, Eva & Loes Veldpaus (ur.): *A Research Agenda for Heritage Planning: Perspectives from Europe*. Cheltenham, Edward Elgar Publishing, 21–38.

Kuljić, Todor (2012): Kultura spominjanja: Teoretske razlage uporabe preteklosti. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

Labadi, Sophia, Giliberto, Francesco, Rosetti, Irene, Shetabi, Ladan & Esin Yildirim (2021): Heritage and the Sustainable Development Goals: Policy Guidance for Heritage and Development Actors. https://openarchive.icomos.org/id/eprint/2453/13/ICOMOS_SDGPG_2022%20-%20FINAL3.pdf (zadnji dostop: 2024-12-27).

Lafrenz Samuels, Katharine (2019): Deliberate Heritage: Difference and Disagreement After Charlottesville. *The Public Historian*, 41, 1, 121–132.

Lafrenz Samuels, Kathryn & Jon D. Daehnke (ur.) (2023): Heritage and Democracy: Crisis, Critique, and Collaboration. Gainesville, University Press of Florida.

Le Goff, Jacques (2003): Spremnja beseda. V: Goody, Jack: *Evropska družina*. Ljubljana, Založba /cf., Modra zbirka – Delajmo Evropo, 7–12.

Lerario, Antonella (2022): The Role of Built Heritage for Sustainable Development Goals: From Statement to Action. *Heritage*, 5, 3, 2444–2464.

Live Magazines (2019): Heritage as a Means for Societal Challenges. Live Magazines. <https://english.cultureelerfgoed.nl/publications/publications/2019/01/01/faro-convention-meeting.-report-2019> (zadnji dostop: 2024-12-27).

Meyer-Bisch, Patrice (2013): Cultural Rights within the Development Grammar. Agenda 21 for Culture: Cultural Rights. https://www.agenda21culture.net/sites/default/files/files/documents/en/newa21c_patrice_meyer-bisch_eng.pdf (zadnji dostop: 2025-07-03).

Mouffe, Chantal (1999): Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism?. *Social Research*, 66, 3, 745–758.

Niemeyer, Simon (2013): Democracy and Climate Change: What can Deliberative Democracy contribute?. *Australian Journal of Politics & History*, 59, 3, 429–448.

NPR (2023): Confederate Monument Melted Down to Create New, More Inclusive Public Art, 26. oktober 2023. <https://www.npr.org/2023/10/26/1208603609/confederate-general-robert-e-lee-monument-melted-down-charlottesville-virginia> (zadnji dostop: 2025-08-11).

O'Connor, Justin (2022): Culture Goal? A New Vision for Art and Cultural Policy: An International Symposium. <https://resetartsandculture.com/wp-content/uploads/2022/12/JUSTIN-OConnor-Background-Paper-Brussels.pdf> (zadnji dostop: 2024-12-27).

O'Connor, Justin (2024): Culture is Not an Industry: Reclaiming Art and Culture for the Common Good. Manchester, Manchester University Press.

OMC (2018): Participatory Governance of Cultural Heritage. Report of the OMC (Open Method of Coordination) Working Group of Member States' Experts. Luxembourg, Publications Office of the EU. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/b8837a15-437c-11e8-a9f4-01aa75ed71a1> (zadnji dostop: 2025-07-11).

Pinton, Simona (2017): The Faro Convention, the Legal European Environment and the Challenge of Commons in Cultural Heritage. V: Pinton, Simona & Lauso Zagato (ur.): *Cultural Heritage. Scenarios 2015–2017*. Venezia, Edizioni Ca' Foscari, 315–328.

Povitkina, Marina & Sverker Carlson Jagers (2022): Environmental Commitments in Different Types of Democracies: The Role of Liberal, Social-liberal, and Deliberative Politics. *Global Environmental Change*, 74, 102523.

Rosetti, Ilaria, Bertrand Cabral, Clara, Pereira Roders, Ana, Jacobs, Marc & Rosana Albuquerque (2022): Heritage and Sustainability: Regulating Participation. *Sustainability*, 14, 3, 1674.

Rovčanin Premović, Gordana (2024): Potential for Reaffirming Architectural Values of Historical Urban Structures on the Coast of Montenegro. *Acta Histriae*, 32, 2, 2024, 297–320.

Sachs, Jeffrey D., Lafortune, Guillaume, Fuller, Grayson & Emma Drumm (2023): Sustainable Development Report 2023: Implementing the SDG Stimulus. Paris – Dublin, SDSN – Dublin University Press.

Sass, Jensen & John S. Dryzek (2014): Deliberative Cultures. *Political Studies*, 42, 1, 3–25.

Schmidt, Vivien (2010): Democracy and Legitimacy in the European Union Revisited – Input, Output and Throughput. KFG Working Paper. Berlin, Free University Berlin.

Schmidt, Vivien & Matthew Wood (2019): Conceptualizing Throughput Legitimacy: Procedural Mechanisms of Accountability, Transparency, Inclusiveness and Openness in EU Governance. *Public Administration*, 97, 4, 727–740.

SDSN & IEEP (2021): Europe Sustainable Development Report 2021. Sustainable Development Solutions Network & Institute for European Environmental Policy. <https://sdgindex.org/reports/europe-sustainable-development-report-2021/> (zadnji dostop: 2024-12-27).

SDSN & SDG (2025): Sustainable Development Solutions Network (SDSN) & SDG Transformation Center: Europe SDG Index & Dashboards. <https://eu-dashboards.sdgindex.org/> (zadnji dostop: 2025-07-27).

Sen, Amartya (2009): The Idea of Justice. Cambridge, Harvard University Press.

Shahar, Dan C. (2015): Rejecting Eco-Authoritarianism, Again. *Environmental Values*, 24, 3, 345–366.

Stevenson, Hayley & John S. Dryzek (2014): Democratizing Global Climate Governance. Cambridge – New York, Cambridge University Press.

Stråth, Bo (2002): A European Identity: To the Historical Limits of a Concept. *European Journal of Social Theory*, 5, 4, 387–401.

The Swedish National Heritage Board (2014): Faro Convention: Report from the Swedish National Heritage Board. <https://historicengland.org.uk/content/docs/research/faro-conventionpdf/> (zadnji dostop: 2024-12-27).

Tratnik, Polona & Marjan Horvat (2021): Pravica do dediščine in trajnostni razvoj – zaključki participativne raziskave. Mednarodna konferenca Pravica do dediščine kot spodbuda za trajnostni razvoj. Ljubljana, Ministrstvo za kulturo RS. www.gov.si/assets/ministrstva/MK/FOTO/Predsedovanje-2021/Pravica-do-dediscine/Objave-splet/EN/Prezentacije/Polona-Tratnik-in-Marjan-Horvat-The-Right-to-Heritage-Survey-Tratnik-Horvat-New-University-Faculty-for-Slovene-and-International-Stu.pdf (zadnji dostop: 2024-12-27).

UCLG (2010): Culture: Fourth Pillar of Sustainable Development. Agenda 21 for Culture, Barcelona. https://www.agenda21culture.net/sites/default/files/2025-05/zz_culture4pillarsd_eng.pdf (zadnji dostop: 2025-02-27).

UCLG (2018): Culture in the Sustainable Development Goals: A Guide for Local Action. https://www.uclg.org/sites/default/files/culture_in_the_sdgs.pdf (zadnji dostop: 2024-02-27).

UNCTAD (2024): Creative Economy Outlook 2024: Chapter I – Global Trends in the Creative Economy. United Nations Conference on Trade and Development. https://unctad.org/system/files/official-document/ditctsce2024d2_ch01_en.pdf (zadnji dostop: 2025-09-03).

UNESCO (1982): World Conference on Cultural Policies — Final Report (MONDIACULT), Mexico City, 26 July–6 August 1982. Paris, UNESCO. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000052505> (zadnji dostop: 2025-09-03).

UNESCO (2018): Culture for the 2030 Agenda. Paris, UNESCO. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000264687> (zadnji dostop: 2025-09-03).

UNESCO (2019): Culture|2030 Indicators. Paris, UNESCO. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000371562> (zadnji dostop: 2025-06-04).

UNESCO (2022): UNESCO World Conference on Cultural Policies and Sustainable Development – MONDIACULT 2022 (Final Declaration). https://www.unesco.org/sites/default/files/medias/fichiers/2022/10/6.MONDIACULT_EN_DRAFT%20FINAL%20DECLARATION_FINAL_1.pdf (zadnji dostop: 2024-12-27).

UNESCO (2024): Okvir za kulturno-umetnostno vzgojo. Pariz – Ljubljana, UNESCO – Ministrstvo za kulturo in Ministrstvo za vzgojo in izobraževanje Republike Slovenije. <https://www.gov.si/assets/ministrstva/MK/KUV/UNESCO-okvir-za-kulturno-umetnostno-vzgojo.pdf> (zadnji dostop: 2025-09-03).

United Nations General Assembly (2015): Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development (Resolution A/RES/70/1). https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_70_1_E.pdf (zadnji dostop: 2025-09-03).

V-Dem (2021): The Case for Democracy: Do Democracies Perform Better Combatting Climate Change? (Policy brief). https://www.v-dem.net/media/publications/pb_31.pdf (zadnji dostop: 2024-12-27).

V-Dem (2024): V-Dem Dataset v13. University of Gothenburg: V-Dem Institute. <https://www.v-dem.net> (zadnji dostop: 2025-09-03).

Veldpaus, Loes, Kisić, Višnja, Stegmeijer, Eva & Joks Janssen (2021): Towards a More Just World: An Agenda for Transformative Heritage Planning Futures. V: Stegmeijer, Eva & Loes Veldpaus (ur.): A Research Agenda for Heritage Planning: Perspectives from Europe. Cheltenham, Edward Elgar Publishing, 21–38.

Willis, Rebecca, Curato, Nicole & Graham Smith (2022): *Deliberative Democracy and the Climate Crisis*. Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change, 13, 2.

Zagato, Luisa (2015): The Notion of "Heritage Community" in the Council of Europe's Faro Convention. V: Adell, Nicolas, Bendix, Regina F., Bortolotto, Chiara & Marcus Tauschek (ur.): *Between Imagined Communities of Practice: Participation, Territory and the Making of Heritage*. Göttingen, Göttingen University Press, 141–168.

Združeni narodi (2015): Agenda za trajnostni razvoj 2030. Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije. https://www.gov.si/assets/ministrstva/MZZ/Dokumenti/multilateral/razvojno-sodelovanje/publikacije/Agenda_za_trajnostni_razvoj_2030.pdf (zadnji dostop: 2024-12-27).

Združeni narodi (2021): *Our Common Agenda: Report of the Secretary-General*. New York, United Nations. <https://www.un.org/en/content/common-agenda-report/> (zadnji dostop: 2024-12-27).

Žižek, Slavoj (1997): Multiculturalism, or, the Cultural Logic of Multinational Capitalism. *New Left Review*, 225, 28–51.

received: 2024-07-30

DOI 10.19233/ASHS.2025.24

NAČELO LOJALNEGA SODELOVANJA V EVROPSKI UNIJI NA PODROČJU DRŽAVLJANSTVA

Petra WEINGERL

Univerza v Mariboru, Pravna fakulteta, Mladinska ulica 9, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: petra.weingerl@um.si

IZVLEČEK

Prispevek preučuje načelo lojalnega sodelovanja v Evropski uniji, zlasti na področju državljanstva. Najprej predstavi razvoj, pravno naravo in pomen načela lojalnega sodelovanja v EU. Temu sledi obravnavanje vprašanja, kakšna je vloga tega načela na področjih, ki so v izključni pristojnosti držav članic, s poudarkom na področju državljanstva. Izvedena analiza kaže, da je glede na posledice, ki jih ima podelitev državljanstva določene države članice za druge države članice, »vdor« prava Evropske unije na to področje skozi načelo lojalnega sodelovanja pravno utemeljeno zgolj, če se s tem zasleduje enega od ciljev Unije.

Ključne besede: načelo lojalnega sodelovanja, državljanstvo, državljanstvo Evropske unije, pristna povezava, načelo prenosa pristojnosti

IL PRINCIPIO DI LEALE COOPERAZIONE NELL'UNIONE EUROPEA NEL CAMPO DELLA CITTADINANZA

SINTESI

Il documento esamina il principio di leale cooperazione nell'Unione Europea, in particolare nel campo della cittadinanza. In primo luogo, presenta lo sviluppo, la natura giuridica e il significato del principio di leale cooperazione nell'UE. Segue una discussione sul ruolo di questo principio nei settori di competenza esclusiva degli Stati membri, con particolare attenzione al campo della cittadinanza. L'analisi condotta mostra che, date le conseguenze che la concessione della cittadinanza da parte di un determinato Stato membro ha per gli altri Stati membri, l'«intrusione» del diritto dell'UE in questo settore attraverso il principio di leale cooperazione è giuridicamente giustificata solo se persegue uno degli obiettivi dell'Unione.

Parole chiave: principio di leale cooperazione, cittadinanza, cittadinanza dell'Unione Europea, legame autentico, principio di attribuzione

UVOD IN OPREDELITEV RAZISKOVALNEGA VPRAŠANJA

Evropska unija (EU) je mednarodna organizacija, ustanovljena po pravilih mednarodnega prava. Kot je že v šestdesetih letih prejšnjega stoletja poudarilo Sodišče EU, ne gre za klasično mednarodno organizacijo, temveč za organizacijo, ki predstavlja »nov pravni red mednarodnega prava« (t.i. *sui generis* pravni red), na katerega so države članice prenesle del svoje suverenosti (26/62, *Van Gend en Loos*). Pri njenem delovanju se prepletajo tako nadnacionalni kot tudi medvladni elementi. Ker gre za tako kompleksno organizacijo, je pomembno, da so tudi pravila igre jasno določena. Med ta pravila spadajo tudi pravila o pristojnostih. Kaj je v pristojnosti EU, kaj ostaja v pristojnosti držav članic, na kak način se izvajajo pristojnosti, na kak način lahko države članice delujejo na področjih, glede katerih pristojnost ni prenesena na EU... To je le nekaj aktualnih vprašanj s tega področja.

Lizbonska pogodba iz leta 2007, ki predstavlja zadnjo v nizu sprememb prvotne Rimske pogodbe iz leta 1957, je ta vprašanja podrobneje uredila. Pri tem je ključno načelo prenosa pristojnosti, ki ga danes najdemo v členu 5 Pogodbe o EU (PEU). Skladno s tem načelom lahko EU deluje le v mejah pristojnosti, ki so ji jih dodelile države članice EU v Pogodbah. Te pristojnosti so opredeljene v členih 2 do 6 Pogodbe o delovanju EU (PDEU). EU ima lahko izključne, deljene (z državami članicami) in podporne pristojnosti. Države članice pa ohranijo vse pristojnosti, ki niso s Pogodbama izrecno dodeljene EU (člen 4(1) PEU). Pri izvajanju pristojnosti, tako s strani EU kot držav članic, pa je pomembno načelo lojalnega sodelovanja (člen 4(3) PEU), ki ga obravnava ta prispevek.

Prispevek se bo osredotočil na področje državljanstva, ki predstavlja zanimiv preplet nacionalnega in »evropskega«, hkrati pa je to področje zanimivo zaradi tožbe Komisije proti Malti pred Sodiščem EU, ki jo je vložila v letu 2023, Sodišče EU pa je v zadevi razsodilo v letu 2025 (C-181/23, *Komisija proti Malti*; v nadaljevanju *Komisija proti Malti*). Gre za odmevno zadevo glede podeljevanj državljanstev v zameno za naložbe (t.i. programi CBI – *citizenship by investment*), v kateri se je Komisija odločila, da »drezne« na področje državljanstva, ki je načeloma v izključni pristojnosti držav članic (Komisija, 2019a, 1). Ker je Malta skozi program CBI podeljevala državljanstva brez zahteve po t.i. *pristni oziroma dejanski ali resnični povezavi* (angl. *genuine link*) naturalizirane osebe z Malto v zameno za vnaprej določena plačila ali naložbe (*Komisija proti Malti*), je Komisija trdila, da je Malta s tem kršila člen 20 PDEU (državljanstvo Unije) in člen 4(3) PEU (načelo lojalnega sodelovanja).

V svojem poročilu iz leta 2019 je Komisija pojasnila, da ima s »pristno povezavo« v mislih krvno oziroma družinsko povezavo ali dejansko predhodno prebivanje v državi: »'Državljska vez' tradicionalno temelji bodisi na pristni povezanosti ljudi določene države (po nasledstvu, poreklu ali poroki) ali na podlagi resnične povezave z državo, vzpostavljene bodisi z rojstvom v državi bodisi z dejanskim predhodnim bivanjem v državi v smiselnem obdobju« (Komisija, 2019a, 5).

Vprašanja pridobitve in izgube državljanstva držav članic so v izključni pristojnosti držav članic, ki same določajo, kdo in pod katerimi pogoji je njihov državljan. Vendar pa nacionalno državljanstvo ni nepomembno v luči EU, saj so vsi državljani držav članic hkrati tudi državljani EU. Državljanstvo Unije avtomatično pridobi vsak državljan katerekoli države članice (člena 9 PEU in 20 PDEU), s tem pa tudi pravice, ki jim jih daje pravo EU in jih morajo spoštovati druge države članice.

Koncept državljanstva Unije poznamo od Maastrichtske pogodbe iz leta 1992 naprej. Ta se doda nacionalnemu državljanstvu in ga ne nadomesti (člen 9 PEU). Posameznikom zagotavlja predvsem migracijske (pravica do prostega gibanja in prebivanja v drugih državah članicah) in določene politične pravice v drugih državah članicah (členi 20–25 PDEU). Kakor hitro oseba pridobi državljanstvo določene države članice, hkrati postane državljanica EU, njene pravice, ki izvirajo iz prava EU, pa morajo spoštovati vse druge države članice. Podelitev nacionalnega državljanstva ima lahko torej pomembne posledice za druge države članice.

V okviru vprašanj, ki se tičejo državljanstva, ter posledic za druge države članice, lahko ločimo dva scenarija. Prvi scenarij se nanaša na vprašanje *pridobitve in izgube državljanstva*. EU tu nima nobene pristojnosti, vendar je zaradi obstoja državljanstva Unije nacionalna ureditev lahko v konfliktu s pravom EU. Čeprav je vprašanje državljanstva v nacionalni avtonomiji, morajo namreč države članice od zadeve *Micheletti* iz leta 1992 pri oblikovanju in izvajanju svojih zakonov o državljanstvu »upoštevati tudi pravo EU« (C-369/90, *Micheletti in drugi*). Dve najpomembnejši načeli prava EU, ki ju je treba upoštevati v postopku pridobivanja ali izgube državljanstva, sta načelo sorazmernosti (C-135/08, *Rottmann*; C-221/17, *Tjebbes*; C-689/21, *X v. Udlaendinge- og Integrationsministeriet*), ki je aktualno predvsem glede izgube državljanstva, in načelo lojalnega sodelovanja (Weingerl & Tratnik, 2023, 172; Weis, 1979, 110; Sironi, 2013, 54).

Drug scenarij se nanaša na vprašanje *priznavanja državljanstev v drugih državah članicah*. Ali lahko odsotnost pristne povezave povzroči zavrača-

nje takih naturalizacij na podlagi načela lojalnega sodelovanja s strani drugih držav članic? Skladno s sodno prakso Sodišča EU je odgovor nikalen. V zadevi *Micheletti* je Sodišče EU poudarilo, da imajo države članice dolžnost priznavati državljanstva, ki jih podelijo druge države članice, brez nalaganja dodatnih pogojev za namene takega priznavanja (C-369/90, *Micheletti in drugi*, tč. 10–12).¹ Gre za načelo vzajemnega priznavanja.

Glede na načelo lojalnega sodelovanja in sodno prakso Sodišča EU, ki zahteva, da države članice oblikujejo svoja pravila o državljanstvu na način, da se pri tem »upoštevata pravo EU«, se postavi vprašanje, v kolikšni meri lahko države še vedno prosto določijo razloge za pridobitev in izgubo državljanstva, brez da bi se v to »vtikovala« EU (Tratnik & Weingerl, 2025, 135).

Pravo EU je torej že »poseglo« na področje državljanstva, vendar do zadeve *Komisija proti Malti* zgolj na področju izgube državljanstva, s čimer se varuje predvsem državljanke Unije pred nesorazmernim ukrepom odvzema državljanstva, ki vodi tudi do izgube državljanstva Unije. V zadevi *Komisija proti Malti* pa je Sodišče EU prvič odločalo o tem v okviru pridobitve državljanstva.

Programi CBI se pogosto štejejo za problematične. Po definiciji so odprti le za premožne osebe, vključno s tistimi, ki so svoje bogastvo morda pridobili s kriminalnimi dejavnostmi (Weingerl & Tratnik, 2019, 96). Pogosto se omenjajo številna tveganja, ki jih prinašajo, na primer na področju varnosti, izogibanja plačevanju davkov, pranja denarja, korupcije ipd. (Komisija, 2019a, 1). Zato se je Komisija odločila, da s tožbo napade malteška pravila o naturalizaciji na podlagi neposrednih naložb oziroma vlaganja v nacionalno ekonomijo zaradi odstotnosti zahteve po pristni povezavi.

Gre za zanimiv maneuver Komisije, saj mednarodno pravo in pravo EU ne zahtevata od držav, da oblikujejo svoja pravila o državljanstvu tako, da bi morala pri tem upoštevati tudi pristno povezavo (Weingerl & Tratnik, 2023; Spiro, 2019; Sarmiento & Van Den Brink, 2023; Crawford, 2012, 510; Weingerl & Tratnik, 2019; Kochenov & Basheska, 2022). Komisija se je pri sklicevanju na pogoj pristne povezave opirala na odločbo Meddržavnega sodišča (v nadaljevanju MDS) v zadevi *Nottebohm* iz leta 1955 (*Nottebohm* (Liechtenstein proti Gvatemali) ICJ Rep. 1955, str. 4; cf. Weingerl &

Tratnik, 2023, 232–234). Široko sprejeto stališče v pravni teoriji je, da ta odločba ne vzpostavlja pogoja pristne povezave, v Pravilih Komisije za mednarodno pravo o diplomatski zaščiti iz leta 2006 pa je ta pogoj celo izrecno zavržen.² Kljub vsemu se pojavi vprašanje, ali se pristna povezava v EU lahko zahteva zaradi obstoja koncepta državljanstva Unije.

Ta razprava predstavlja teoretični okvir za glavno raziskovalno vprašanje, katerega cilj je raziskati, ali je glede na posledice, ki jih ima podelitev državljanstva določene države članice za druge države članice v EU, »pristna povezava« lahko zahtevana v EU v luči načela lojalnega sodelovanja, kljub temu, da je to področje sicer v nacionalni avtonomiji držav članic. Za odgovor na raziskovalno vprašanje bodo uporabljene klasične metode pravnih znanosti. Za predstavitev razvoja, pravne narave in pomena načela lojalnega sodelovanja v EU bo uporabljena metoda deskripcije. Pri predstavitvi pravne narave načela lojalnega sodelovanja bosta uporabljeni zgodovinskopravna in primerjalnopravna metoda. Temu bo sledila obravnava vprašanja, kakšna je vloga tega načela na področjih, ki so v izključni pristojnosti držav članic, posebno na področju državljanstva, kjer bo uporabljena dogmatična metoda s poudarkom na jezikovni in logični analizi pravnih aktov, njihove vsebine in sodne prakse, ki jih razlaga. Za odgovor na raziskovalno vprašanje bo uporabljena aksiološka metoda. Najprej bo preučeno, katere dobrine/vrednote se na preučevanem področju varujejo z veljavnimi določbami, nato pa ob upoštevanju veljavnega prava ter pravnih načel ugotavljalo, ali je uvedba pristne povezave na področju državljanstva v EU ustrezna glede na pravni okvir, ki ga vzpostavljata Pogodbi.

Dosedanja znanstvena raziskovanja niso poglobljeno obravnavala načela lojalnega sodelovanja v okviru državljanstva Unije, temveč so se tega dotikala zgolj v okviru splošne obravnave tega načela (cf. Klamert, 2014) ali pa so presojala njegovo učinkovanje na drugih pravnih področjih. V okviru državljanstva zgolj nekaj del poglobljeno obravnava to načelo (cf. Carrera, 2014a; 2014b), ta prispevek pa jih nadgradi s kritično analizo sodbe Sodišča EU v zadevi *Komisija proti Malti*, ki je prva sodba Sodišča EU glede skladnosti nacionalnih pravil o podelitvi državljanstva s pravom EU.³

1 V mednarodnem pravu pa 1. člen Haaške konvencije o določenih vprašanjih glede konflikta zakonov o državljanstvu (1930) določa, da morajo druge države priznati tuje državljanstvo, »če je to v skladu z mednarodnimi konvencijami, mednarodnimi običaji in splošno priznanimi pravnimi načeli glede državljanstva« (cf. Tratnik, 2018).

2 Cf. komentar člena 4 na str. 30: »Če bi se pristna povezava, predlagana v *Nottebohm*, dosledno uporabljala, bi milijonom ljudem preprečila diplomatsko zaščito.«

3 Prispevek v določenem delu povzema in nadgradi del razprave v Tratnik & Weingerl, 2025. Slednja je bila objavljena pred razglasitvijo sodbe v zadevi *Komisija proti Malti* in ne vsebuje njene analize.

NAČELO LOJALNEGA SODELOVANJA V EU

Razvoj, pravna narava in pomen načela lojalnega sodelovanja

Načelo lojalnega sodelovanja (tudi dolžnost sodelovanja v dobri veri (Lenaerts & Van Nuffel, 2021, 110) oziroma klavzula lojalnosti) danes najdemo v členu 4(3) PEU:

Unija in države članice se na podlagi načela lojalnega sodelovanja medsebojno spoštujejo in si pomagajo pri izpolnjevanju nalog, ki izhajajo iz Pogodb.

Države članice sprejemajo vse splošne ali posebne ukrepe, potrebne za zagotovitev izpolnjevanja obveznosti, ki izhajajo iz Pogodb ali aktov institucij Unije.

Države članice podpirajo Unijo pri izpolnjevanju njenih nalog in se vzdržijo vseh ukrepov, ki bi lahko ogrozili uresničevanje ciljev Unije.

Na predlog Nemčije je bilo to načelo vključeno že v ustanovitveno Rimsko pogodbo leta 1957. Francoska delegacija je takrat menila, da bi morale imeti zgolj moralno težo, ne pa tudi pravne (Klamert, 2014, 9). Njegova vsebina se od začetkov evropske integracije ni bistveno spremenila. Edina vsebinska sprememba je v prvi povedi člena 4(3) PEU, ki kodificira dolžnost *medsebojne pomoči* med državami članicami, kar je Sodišče EU utemeljilo v zadevi *Zwartveld* iz leta 1990 (C-2/88, *Zwartveld*; cf. Klamert, 2014, 12). Se pa je spremenil kontekst, v katerega je to načelo umeščeno (Klamert, 2014, 9). V preteklosti je bilo zapisano v samostojni določbi, danes pa je zapakirano v člen 4 PEU skupaj s še dvema odstavkoma, ki vsebujeta posebna pravila glede ohranitve nacionalnih pristojnosti (4(1) PEU) in nacionalne identite (4(2) PEU). V prvem odstavku je določeno: »Države članice v skladu s členom 5 ohranijo vse pristojnosti, ki niso s Pogodbama dodeljene Uniji«. Namenjeno je vertikalni delitvi pristojnosti (med EU in državami članicami) in krepí spoštovanje načela prenosa pristojnosti. Kot je bilo omenjeno v uvodu, tudi področje (nacionalnega) državljanstva spada med pristojnosti, ki niso bile s Pogodbama dodeljene Uniji, s tem pa ostajajo v (izključni) pristojnosti držav članic. Drugi odstavek člena 4 PEU pa zahteva, da EU spoštuje nacionalne identitete držav članic, ki so del njihovih temeljnih političnih in ustavnih struktur, vključno z regionalno in lokalno samoupravo. Temu sledi tretji odstavek, kjer najdemo načelo lojalnega sodelovanja. Člen 4 PEU je torej sestavljen iz treh odstavkov, ki poskušajo

najti ravnesje med vlogo in pristojnostmi EU in državami članicami. Poimenovan je kot »temeljna določba za razumevanje »federalne« narave Evropske unije» (Guastafarro, 2018; Kochenov, 2017).

Načelo lojalnega sodelovanja vsebuje tako pozitivne kot negativne obveznosti za države članice. Pozitivne obveznosti so povezane z zagotavljanjem učinkovitosti prava EU v državah članicah in splošnejšo dolžnostjo sodelovanja pri doseganju ciljev Unije. Izraža pa tudi negativno obveznost držav članic, da se »vzdržijo vseh ukrepov, ki bi lahko ogrozili doseganje ciljev Unije«. Ti cilji Unije so navedeni v členu 3 PEU. Mednje spadajo krepitev miru, njenih vrednot in blaginje njenih narodov, območje svobode, varnosti in pravice brez notranjih meja, vzpostavitev notranjega trga, ekonomska in monetarna unija, spoštovanje in razvoj mednarodnega prava itd.

Načelo lojalnega sodelovanja je po svoji vsebini blizu mednarodnemu načelu dobre vere in (nacionalnemu) načelu federalne zvestobe (skladno z nemškim načelom *Bundestreue*) (Klamert, 2014, 9; Guastafarro, 2018, 359; Tratnik & Weingerl, 2025, 132). Načelo dobre vere je splošno načelo mednarodnega prava, ki izhaja neposredno iz pravila *pacta sunt servanda*. V tem pogledu se konkretizacija načela dobre vere v mednarodnem pravu kaže v prepovedi zlorabe pravic. Do zlorabe pravic pride, ko država uveljavlja svoje pravice na način, ki samovoljno posega v pravice druge države članice, pri čemer ne upošteva legitimnih pričakovanj slednje (Reinhold, 2013, 8–9; Guastafarro, 2018, 359–360).

Sodišče EU je potrdilo, da je dobra vera del pravne reda EU (T-115/94, *Opel Austria GmbH v Council*, tč. 24), in to splošno načelo izrecno povežalo z načelom lojalnega sodelovanja (C-94/00, *Roquette Frères*, tč. 31 in navedena sodna praksa) in s posebnim načelom legitimnih pričakovanj (Guastafarro, 2018, 360). Vendar se dobra vera v mednarodnem pravu in načelo lojalnega sodelovanja v pravu EU ne bi smela obravnavati kot enakovredni načeli (De Baere & Roes, 2015, 829). Medtem ko obe nalagata državam članicam podobne pozitivne dolžnosti medsebojne pomoči in podobne negativne dolžnosti vzdržanja, le Pogodba EU od držav članic zahteva, da »olajšajo doseganje nalog Unije« (Guastafarro, 2018, 361). Čeprav ima lahko dobra vera v mednarodnem pravu ključno vlogo pri določanju obveznosti držav, na splošno ne more biti *vir* takih obveznosti (Reinhold, 2013, 2). Pri tem se postavi vprašanje, ali je tako tudi v zvezi z načelom lojalnega sodelovanja v EU?

Sodišče EU je imelo ključno vlogo pri utemeljitvi pravne narave tega načela, ki državam članicam nalaga pravne obveznosti, da spoštujejo svoje zaveze iz člena 4(3) PEU pri varovanju interesov

Unije (Temple Lang, 2003, 1904–1939; Carrera, 2014a, 420; Tratnik & Weingerl, 2025, 133). Naložilo jim je obsežne obveznosti, ki veljajo za vse veje oblasti in vse organe držav članic, tudi sodne (Guastafarro, 2018, 362; Reinhold, 2013, 20). V sodni praksi Sodišča EU se načelo lojalnega sodelovanja uporablja v zvezi z izvajanjem zakonodaje EU, pri čemer se na primer državam članicam preprečuje uporaba nacionalnih določb in prakse za opravičevanje neizpolnjevanja obveznosti, ki jih določa pravo EU (Guastafarro, 2018, 354). Poleg tega pa to načelo včasih tvori tudi pravno podlago za nove obveznosti držav članic, ki jih ni mogoče izpeljati iz drugih določb Pogodbe, so pa potrebne za doseganje njenih ciljev (Rossi, 2005). Znana primera tovrstnih obveznosti, utemeljenih na podlagi načela lojalnega sodelovanja, sta na primer doktrina odškodninske odgovornosti držav članic za kršitve prava EU (*Francovich*) in oblikovanje začasnih ukrepov (*Factortame*) (C-213/89, *The Queen v Secretary of State for Transport, ex parte: Factortame Ltd and others*; združeni zadevi C-6/90 in C-9/90, *Francovich*).

Tako zgodovinsko gledano načelo lojalnega sodelovanja po svoji vsebini ni razumljeno kot »nevtrarno«. Nosi močno integracijsko silo, ki lahko favorizira EU na račun držav članic (Guastafarro, 2018). Posledično pa ima tudi potencial vdora v avtonomijo držav članic na področjih, na katerih niso prenesla pristojnosti na EU in jih izrecno omenja člen 4 PEU v prvem odstavku (npr. nacionalna procesna avtonomija, tudi v kazenskih zadevah (primer *Taricco*)) (Guastafarro, 2018). Reuter je tak vdor v nacionalno avtonomijo poimenoval kot »razširjanje dometa pristojnosti Unije skozi klavzulo lojalnosti« (Reuter, 2013). Kot je opozoril Klamert, »lojalnost ne ščiti interesov ene države članice pred interesi drugih držav članic, ampak gre predvsem za varovanje interesov Unije« (Klamert, 2014, 25).

Vrste lojalnega sodelovanja

Lojalnost, kot izvira iz člena 4(3) PEU, lahko delimo na horizontalno, vertikalno, obrnjeno vertikalno in institucionalno (Klamert, 2014, 24).

S horizontalno lojalnostjo mislimo na obveznosti, ki izhajajo iz člena 4(3) PEU, ki se uporabljajo med državami članicami. Vertikalna lojalnost pa označuje odnos med državami članicami in EU. Države članice morajo upoštevati načelo lojalnega sodelovanja, tudi če delujejo v okviru lastnih pristojnosti ali kadar delujejo v celoti mimo Pogodbe (Klamert, 2014, 24).

Obrnjena vertikalna lojalnost pa se nanaša na lojalnost EU, torej predvsem institucij EU, v razmerju do držav članic. Ta vzajemnost glede lojalnosti je sicer asimetrična, saj na primer Evropski parlament

in Svet ne odgovarjata za kršitev načela lojalnega sodelovanja zaradi svojega zakonodajnega delovanja (»sprejetje zakonodajnega akta ob spoštovanju upeštevni določb Pogodbe DEU kljub nasprotovanju manjšine držav članic ne pomeni kršitve obveznosti lojalnega sodelovanja, ki je naložena Parlamentu in Svetu«) (C-128/17, *Poljska proti Parlamentu in Svetu*, tč. 76), medtem ko države članice s sprejemom nacionalne zakonodaje v nasprotju s pravom EU lahko kršijo člen 4(3) PEU (Klamert, 2014, 26).

Institucionalna lojalnost pa se nanaša na lojalnost med samimi institucijami EU in ima svojo zaslombo v načelu institucionalnega ravnotežja. Danes je institucionalna lojalnost urejena v členu 13(2) PEU.

POMEN NAČELA LOJALNEGA SODELOVANJA NA PODROČJIH IZKLJUČNIH PRISTOJNOSTI DRŽAV ČLANIC: PRIMER DRŽAVLJANSTVA

Pravo EU kot omejitev nacionalne avtonomije na področju državljanstva in abstracto

Kot je bilo predstavljeno zgoraj, lahko načelo lojalnega sodelovanja v določenih primerih predstavlja tudi vir novih obveznosti za države članice, če so te nujne za doseganje ciljev Unije, ki izhajajo iz Pogodbe. To stališče ni brez pomislekov v pravni literaturi. Kljub vsemu pa nas glede na omenjeno zadevo *Komisija proti Malti* zanima, ali lahko integracijska narava načela lojalnega sodelovanja vodi do posega v nacionalno pristojnost v zadevah glede državljanstva na podlagi zahteve po pristni oziroma dejanski povezavi.

Za odgovor na to vprašanje je potrebno ločeno odgovoriti na dve podvprašanji. Prvič, ali je nacionalna zakonodaja na področju državljanstva na splošno lahko podvržena omejitvam, ki izvirajo iz prava EU. Drugič, če je odgovor na prvo vprašanje pozitiven, ali je takšna omejitev lahko zahteva o obstoju pristne povezave. V tem delu prispevka bo odgovorjeno na prvo podvprašanje.

Države članice so ob uvedbi državljanstva Unije poudarile, da si pridržujejo izključno pristojnost na področju (nacionalnega) državljanstva (cf. člene 9 PEU in 20 PDEU, izjavo št. 2 o državljanstvu države članice, ki so jo države članice priložile sklepni listini PEU iz leta 1992, Sklep Evropskega sveta iz Edinburga). Glede na dikcijo člena 4(3) PEU bi bilo kakršnokoli »polzenje pristojnosti Unije skozi klavzulo lojalnosti« upravičeno zgolj za »olajšanje doseganja nalog Unije« v luči ciljev Pogodbe. Doseganje katerih ciljev Pogodbe bi načelo lojalnega sodelovanja s svojim poseganjem v državljanska vprašanja lahko olajšalo? Ob ustreznih utemeljitvi bi lahko šlo na primer za olajšanje delovanja območja svobode, varnosti in pravice ali vzpostavitev notranjega trga.

Programi CBI naj bi za druge države članice predstavljali velika varnostna tveganja, kot so pranje denarja ali korupcija. To lahko predstavlja tveganje za delovanje območja svobode, varnosti in pravice, ki je območje brez notranjih meja, na katerem je v povezavi z ustreznimi ukrepi glede kontrole na zunanjih mejah, azila, priseljevanja ter glede preprečevanja kriminala in boja proti njemu zagotovljeno prosto gibanje oseb (člen 3(2) PEU). Osebe, ki so naturalizirane skozi CBI programe, s tem pridobijo tudi državljanstvo Unije, s tem pa pravico do prostega gibanja na celotnem območju Unije, kar lahko pomeni varnostna tveganja za druge države članice. Kako v taki situaciji učinkuje horizontalna lojalnost, ki temelji na načelu medsebojnega zaupanja (C-359/16, *Altun*; cf. Lenaerts & Van Nuffel, 2021, 113) in daje državam članicam pravico pričakovati, da druge države članice izpolnjujejo svoje obveznosti skladno s pravom EU?

De Groot prepoznava problem glede načela lojalnega sodelovanja, če bi država članica podelila svoje državljanstvo velikemu ali nesorazmernemu številu oseb z državljanstvom države, ki ni članica EU, brez predhodnega posvetovanja z drugimi državami članicami in EU (De Groot, 1998; 2004). Generalni pravobranilec Maduro je sledil mnenju De Groota v zadevi *Rottmann*, v katerem je zapisal, da bi lahko bilo kršeno načelo lojalnega sodelovanja, »če bi država članica brez posvetovanja s Komisijo in svojimi partnerji množično in neupravičeno naturalizirala državljane tretjih držav« (Sklepni predlogi C-135/08, tč. 30). Jessurun D'Oliveira (2020, 28) je drugačnega mnenja, saj trdi, da takšno neobveščanje ne bi kršilo načela lojalnega sodelovanja. Shaw pa meni, da se primer množične naturalizacije načeloma niti ne nanaša na programe CBI, ker ti zadevajo omejeno število oseb (Shaw, 2018, 61–64). Vendar pa sta Spieker in Weber prikazala, da je bilo v letih 2014–2017 kar 55 % vseh malteških naturalizacij (skupaj jih je bilo 4428) opravljenih skozi shemo CBI (Spieker & Weber, 2025, 22), tako da v tem konkretnem primeru ne gre za zanemarljiv odstotek, čeprav ne moremo govoriti o množični naturalizaciji.

Carrera meni, da bi se prodaja potnih listov lahko štela za neskladno z duhom notranjega trga (Carrera, 2014b). Notranji trg je eden od ciljev, navedenih v členu 3 PEU, torej bi v določenih primerih načeloma lahko utemeljeval vdor v nacionalno avtonomijo na področju državljanstva. Argument, ki ga ponuja Carrera, je, da Malta in druge države članice EU s podobnimi programi delujejo kot »zastojkarji« (ang. *free riders*), ki ljudem zaračunavajo ceno za nakup nečesa, kar v bistvu zagotavljajo in plačujejo druge države članice EU – prebivanje v njihovi državi in/ali svobosčine Unije, ki jih imajo državljani Unije (Carrera, 2014a, 424; EPRS študija,

2022, 21). Argument o »zastojkarstvu« temelji na ideji, da prosto gibanje v primerih CBI prinaša stroške, ne koristi.

Izpostaviti je potrebno, da je navedena tveganja (korupcija, pranje denarja) mogoče obravnavati v skladu s trenutnim zakonodajnim okvirom EU (Van Den Brink, 2022b, 112; Weiler, 2024; cf. Transparency International, 2018). Če bi se izkazalo, da obstoječa zakonodaja ne zadostuje za naslavljanje teh tveganj, bi bilo dobro, da se sprejme nova. To bi bilo tudi usklajeno z načelom sorazmernosti, ki v členu 5(4) PEU narekuje, da »ukrepi Unije vsebinsko in formalno ne presegajo tistega, kar je potrebno za doseganje ciljev Pogodb«. Ker torej obstajajo varovalke za naslavljanje teh tveganj, se zdi, da morebitni negativni učinki teh vrst naturalizacij vendarle niso utemeljen razlog za omejevanje pristojnosti držav članic na tem področju skozi načelo lojalnega sodelovanja (Van Den Brink, 2022b, 112), čeprav bi bilo to v določenih primerih lahko skladno s pravnim okvirom, ki ga vzpostavljata Pogodbi, če je to nujno za doseganje ciljev Unije.

Pravo EU kot omejitev nacionalne avtonomije na področju državljanstva in concreto: pristna povezava

V prejšnjem razdelku je bilo ugotovljeno, da pravni okvir EU v določenih primerih sicer lahko omejuje nacionalno avtonomijo na področju državljanstva, če je to nujno za doseganje ciljev Unije. Vendar temu ni tako, če obstajajo bolj sorazmerne mere za naslavljanje določene problematike, kot pa je poseg v izključne pristojnosti držav članic. V tem delu bomo odgovorili na drugo podvprašanje, in sicer ali lahko omejitev nacionalne avtonomije na področju državljanstva predstavlja zahtevo po pristni povezavi.

Velik del pravne teorije zavrača možnost uvedbe pristne povezave kot zahteve, ki bi omejevala nacionalno avtonomijo na področju državljanstva (cf. Sarmiento & Van Den Brink, 2023; Weingerl & Tratnik, 2023; Van Den Brink, 2022a; Cambien, 2021; Kochenov & Basheska, 2022; Weiler, 2024). Sklicuje se na neobstoje take zahteve v mednarodnem pravu in pravu EU in se zavzema za spoštovanje občutljive delitve pristojnosti med državami članicami in EU. Tej pravni razlagi sledi tudi generalni pravobranilec Collins v sklepnih predlogih v zadevi *Komisija proti Malti* (Sklepni predlogi C-181/23). Po drugi strani pa del pravne teorije sicer prepoznava, da je načelo lojalnega sodelovanja »akcesorne narave« in samo po sebi, brez dodatne eksplicitne pravne podlage v Pogodbah, ne more utemeljiti obstoja zahteve po pristni povezavi v pravu EU (Spieker & Weber, 2025, 22), vendar se zavzema za prepoznavo te pravne podlage v vrednotah Unije. Po njihovem mnenju je treba zahtevo po pristni povezavi razumeti kot

rezultat součinkovanja večih virov: mednarodnega prava, prepovedi zlorabe pravice, v luči solidarnosti in vzajemnega zaupanja med državami članicami in načel demokracije in enakosti (Spieker & Weber, 2025). Takšna kreativna razlaga nima konkretne zaslombe v Pogodbi.

Vrednote, na katerih temelji Unija in so skupne državam članicam, najdemo v členu 2 PEU, v zvezi z njimi pa se odpira široka razprava o tem, v kolikšni meri so lahko samostojna pravna podlaga za ukrepanje zoper ravnanja držav članic. Skladno s tradicionalnim razumevanjem so države članice podvržene *pravnim* posledicam le, če države članice kršijo eno izmed obveznosti, ki jih imajo po Pogodbi oz. skladno s pravom EU. Če gre za kršitev vrednote iz člena 2 PEU (npr. spoštovanje človekovih pravic, svobode, demokracije, enakosti, pravne države), ki pa ni konkretizirana drugje v Pogodbi, člen 7 PEU predvideva sankcioniranje države kršiteljice skozi *politični* postopek, ne pravni. V zadevi *Komisija proti Madžarski* (C-769/22, *Komisija proti Madžarski* (Vrednote Unije)) pa je generalna pravobranilka Čapeta Sodišču EU predlagala, da ugotovi, da vrsta kršitev človekovih pravic v okviru LGBTI zakonodaje predstavlja samostojno *pravno* kršitev člena 2 PEU (Sklepni predlogi C-769/22) ki se lahko preganja s tožbo zaradi neizpolnitve obveznosti držav članic (člen 258 PDEU).

Menim, da bi bilo uvajanje tako spornega koncepta, kot je pristna povezava, na tako trhljih pravnih temeljih neustrezna za omejevanje izključnih pristojnosti držav članic. Za potrebe koherentnega pravnega reda je treba pogledati širšo sliko in se vprašati, kakšne posledice prinaša uvedba nejasno določenega koncepta pristne ali dejanske povezave za pravni red EU kot celoto. Gre za področje brez notranjih meja, na katerem je zagotovljen prosti pretok blaga, oseb, storitev in kapitala (člen 26(2) PDEU). Dve glavni skupini pravic, ki jih državljanstvo EU podeljuje državljanom EU, zadevata prav prosto gibanje v EU in tako imenovane politične pravice. Kot trdi O'Leary, je lahko »eden od rezultatov prostega gibanja državljanov Unije na območju svobode, varnosti in pravice prav generacija državljanov Unije z več narodnostmi, pripadnostmi in pristnimi povezavami« (O'Leary, 2019, 78). Zato je vprašljivo, ali je uvedba pristne povezave kot pogoja za pridobitev državljanstva na podlagi načela lojalnega sodelovanja res združljiva s cilji EU, predvsem torej s cilji notranjega trga. Hkrati gre za pojem, ki vsebinsko ni definiran. Kaj sploh je pristno? Dugi pomisleki v zvezi s to zahtevo se nanašajo na njeno nedosledno in arbitrarno uporabo (Van Den Brink, 2022a; 2022b; Weingerl & Tratnik, 2023, 178–180).

Pristne povezave ni mogoče uporabiti v vakuumu, samo za programe CBI, med tem ko se ostalih programov naturalizacije ne vzame pod vprašaj. Več držav članic izvaja določene sheme privilegirane naturalizacije v »nacionalnem interesu« iz različnih razlogov, vključno z ekonomskim (Weingerl & Tratnik, 2023, 178; Van Den Brink, 2022a). Več držav članic ponuja privilegirano naturalizacijo na podlagi »državnega interesa« osebam, ki so dosegle ali od katerih se pričakuje, da bodo dosegle izjemne dosežke v državi članici naturalizacije. Nekateri predpisi opredeljujejo državni interes tako, da omejnajo področja športa, znanosti in kulture, drugi pa uporabljajo zelo splošne formulacije. Bolgarija, Ciper, Malta in Romunija izrecno predvidevajo privilegirano naturalizacijo na podlagi naložbe, kar ne izključuje, da je naložba podlaga za naturalizacijo v drugih državah članicah, kjer zakonodaja nejasno govori o državnem (ekonomskem) interesu (Weingerl & Tratnik, 2023, 99–104, 162). Pogosto v takih primerih obstaja (zelo) omejena zahteva glede bivanja v državi naturalizacije ali pa je sploh ni.⁴ Ali so lahko zaradi (domnevnega) pomanjkanja pristne povezave v takih primerih pod drobnogledom tudi druge vrste naturalizacij? Zdi se arbitrarno, če so tarča napada le programi CBI.

Zanimivo vprašanje je tudi, ali je mogoče govoriti o obratni pristni povezavi, ki bi v nekaterih primerih vodila do pravice do državljanstva (Spiro, 2011, 723; Tratnik & Weingerl, 2025, 138). Po mnenju nekaterih teoretikov bi imeli popolnoma integrirani državljani tretjih držav nekakšno moralno pravico, da so vključeni v nacionalno državljanstvo (Van Den Brink, 2022a).

Kot vidimo, razprava o konceptu pristne ali dejanske povezave odpira številna vprašanja, ki terjajo jasne odgovore, da se lahko zadosti pravni varnosti. Programi CBI so v praksi seveda lahko sporni, tudi moralno vprašljivi. A najti je treba ustreznejše argumente za njihovo zamejitev, kot pa »uvoz« spornega koncepta pristne povezave v pravo EU. Z vidika pravne varnosti bi bila najboljša rešitev sprejem zakonodaje na ravni EU (cf. Peers, 2025), ki bi vsaj delno harmonizirala pogoje za podelitev državljanstva držav članic.

Analiza sodb Sodišča EU v zadevi *Komisija proti Malti*

Do zaključka, da z odsotnostjo zahteve po pristni povezavi v malteških pravilih o naturalizaciji skozi CBI ne gre za kršitev načela lojalnega sodelovanja, je prišel tudi generalni pravobranilec Collins v svojih sklepnih predlogih v zadevi *Komisija proti*

⁴ Kot zanimivost, Slovenija je leta 2017 celo spremenila zakon o državljanstvu, da bi lahko naturalizirala ameriškega košarkarja, ki je živel in delal v Španiji (cf. Zakon o državljanstvu).

Malti (Sklepni predlogi C-181/23). Poudaril je, da »[m]ed pravom Unije in mednarodnim pravom ni bistvenih razlik glede vprašanja, ali mora obstajati dejanska povezava med posameznikom in državo, katere državljan je, saj nobena od njiju ne določa take zahteve.« Posledično se tak pogoj ne more zahtevati od držav pri oblikovanju pravil o podelitvi državljanstev, drugačna ugotovitev pa bi po mnenju generalnega pravobranilca Collinsa »porušila skrbno oblikovano ravnovesje med državljanstvom države članice in državljanstvom Unije v Pogodbah in bi pomenila povsem nezakonito spodkopavanje pristojnosti držav članic na zelo občutljivem področju, za katerega so se jasno odločile, da bo ostalo pod njihovim izključnim nadzorom« (Sklepni predlogi C-181/23, tč. 57).

Sodišče EU se ni strinjalo z generalnim pravobranilcem. Pritrdilo je Komisiji in ugotovilo, da Malta s shemo podeljevanja državljanstev v zameno za naložbe krši pravo EU. Vendar pa Sodišče EU tega – vsaj navidezno – ni razsodilo na podlagi glavnega tožbenega zahtevka Komisije, tj. da Malta krši načelo lojalnega sodelovanja zaradi odsotnosti zahteve po pristni oziroma resnični ali dejanski povezavi pri podeljevanju državljanstev. Sodišče EU v svoji obrazložitvi namreč niti enkrat ni omenilo pristne povezave, čeprav je na tem slonel tožbeni zahtevek Komisije. Za potrebe tega prispevka bomo odmislili procesna vprašanja, ki se zaradi tega odpirajo, in se osredotočili na vsebinska vprašanja.

Iz analize argumentacije Sodišča EU izhaja, da Sodišče EU na jezikovni ravni sicer res ni operiralo s konceptom pristne povezave, to pa ne velja za dejansko vsebino sodbe. Sodišče EU je namreč v svojo argumentacijo vključilo zahtevo po solidarnosti, ki je povezana z vzajemnim zaupanjem med državami članicami, na katerem temelji koncept državljanstva Unije. V zvezi s tem je poudarilo, da med državljani in državami obstaja »posebno solidarno in lojalno razmerje«, ki je temelj pravic in obveznosti, ki so s Pogodbami pridržane državljanom Unije (*Komisija proti Malti*, tč. 96–98). Prav to »posebno solidarno in lojalno razmerje« pa po mnenju Sodišča EU vodi do zaključka, da je državljanstvo Unije »temeljni status državljanov držav članic« (Cf. *Komisija proti Malti*, tč. 92). Po mnenju Sodišča EU se s tem, ko se uvede in izvaja shema naturalizacije, ki temelji na transakcijskem postopku, »očitno krši zahtevo po takem posebnem solidarnem in lojalnem razmerju, za katero je značilna vzajemnost pravic in dolžnosti med državo članico in njenimi državljani, ter tako prekine medsebojno zaupanje, na katerem temelji državljanstvo Unije, s čimer krši člen 20 PDEU in načelo lojalnega sodelovanja iz člena 4(3) PEU« (*Komisija proti Malti*, tč. 99). Kako, če sploh, se vsebina tega razmerja razlikuje od zahteve po pristni povezavi?

Sodišče EU v sodbi poudarja, da opredelitev pogojev za podelitev državljanstva ostaja v (izključni) pristojnosti držav članic, s tem pa tudi opredelitev meril glede tega, kaj štejejo za »posebno solidarno in lojalno razmerje« (*Komisija proti Malti*, tč. 98). Vendar pa njihove ureditve ne smejo biti v nasprotju z načelom lojalnega sodelovanja, do česar je v konkretnem primeru prišlo zaradi »transakcijske narave« naturalizacije. V konkretnem primeru je torej zahteva po »posebnem solidarnem in lojalnem razmerju« utemeljila vdor v nacionalno pristojnost na področju državljanstva.

Sodišče EU ni pojasnilo, kdaj se odsotnost takšnega razmerja na splošno šteje za kršitev prava EU, razen v konkretnem primeru, ko gre za transakcijsko naravo postopka naturalizacije – ko se »status državljana Unije podeli večinoma v zameno za vnaprej določena plačila ali naložbe« (*Komisija proti Malti*, tč. 99). Sodišče EU konkretne kršitve prava EU tudi ni podrobno utemeljilo, tako da se zdi, da je sam obstoj transakcijske narave postopka podelitve državljanstva razlog za neskladnost s pravom EU: »[t]aka shema je namreč podobna trgovanju s podelitvijo statusa državljana države članice in posledično trgovanju s statusom državljana Unije, ki ni združljivo s pojmovanjem tega temeljnega statusa, kot izhaja iz Pogodb« (*Komisija proti Malti*, tč. 100). Do takšnega sklepa je Sodišče prišlo kljub temu, da je za sporno naturalizacijo Malta zahtevala predhodno 36-mesečno ali skrajšano 12-mesečno prebivanje v državi (odvisno od višine naložbe). To je veliko več kot recimo v primerih naturaliziranih športnikov, ki včasih prvič stopijo na ozemlje neke države šele, ko prejmejo državljanstvo. Vsak študent prava bi se ob tem vprašal – zakaj transakcijska narava ni združljiva s statusom državljana Unije in kje je podlaga za to? Gotovo se v praksi marsikdo strinja, da je komercializacija državljanstev moralno sporna, vendar pa je za njeno prepoved na ravni EU, ki načeloma nima pristojnosti na tem področju, potrebna bolj oprijemljiva pravna podlaga in obrazložitev (cf. Peers, 2025; Kochenov, 2025; Íñiguez, 2025).

Vsebinska »posebnega solidarnega in lojalnega razmerja« ni nikjer opredeljena, jasno pa je, da številne osebe pred (pa tudi po) pridobitvijo (katere koli vrste) državljanstva nimajo takega razmerja z državo svojega državljanstva, v prvi vrsti tisti, ki so naturalizirani na kateri od privilegiranih načinov. Zato veljajo prej navedeni pomisleki o arbitrarnosti v zvezi z uvedbo zahteve po »pristni ali resnični povezavi« tudi za t.i. »posebno solidarno in lojalno razmerje«.

Sodišče EU torej namesto spornega koncepta »pristne povezave« operira s koncepti »solidarnost«, »posebno solidarno in lojalno razmerje« in »transakcijska narava«. Zdi se, da se je zavedalo

kritik, da v mednarodnem pravu in pravu EU ni pravne podlage za vpeljavo koncepta pristne povezave. Posledično se je odločilo za vpeljavo novega koncepta, ki ga z vsebino državljanstva Unije poveže prek vrednot Unije, predvsem na temelju solidarnosti in demokracije. Pojasnilo je, da »[d]ržavljanstvo Unije namreč temelji na skupnih vrednotah iz člena 2 PEU in vzajemnem zaupanju med državami članicami v to, da nobena od njih te pristojnosti ne izvaja na način, ki bi bil očitno nezdržljiv s samo naravo državljanstva Unije« (*Komisija proti Malti*, tč. 95). Vendar pa je ta koncept po vsebini podoben temu, kar se po mnenju Komisije zahteva s pristno povezavo. Še več, razlaga se lahko kot še strožja zahteva – poleg »pristne povezave«, ki jo Komisija razume kot nekaj, kar je načeloma dokazljivo z dejstvi (krvna ali družinska povezava in prebivališče), je koncept »posebnega solidarnega in lojalnega razmerja« očitno povezan tudi z določenimi državljanskimi elementi, ki so veliko bolj neoprijemljivi. Sodišče EU se je tako odločilo za rekonceptualizacijo zahteve po pristni povezavi v luči vrednot Unije v smeri državljanskega udeleževanja v duhu republikanskega pojmovanja državljanstva (Bossow, 2025). S tem pa so tudi bodoči vdori prava EU na področje državljanstva postali še bolj nepredvidljivi.

Gre še za eno v nizu sodb Sodišča EU, v katerih se nagiba k temu, da lahko vrednote iz člena 2 PEU zavzamejo bolj pomembno vlogo v pravnem redu Unije. Sodišče je namreč povežalo območje svobode varnosti in pravice, ki je cilj iz člena 3 PEU, z državljanstvom Unije (državljan Unije so tisti, ki lahko v polni meri uživajo pravice, ki so povezane s prostim gibanjem po tem območju) in vrednotami iz člena 2 PEU. Zgoraj je bilo omenjeno, da je pravna narava vrednot v pravu EU še vedno nedorečena. Sodišče EU ni tvegalo z uporabo vrednot kot samostojne pravne podlage, temveč jih je povežalo s konkretno vsebino v Pogodbi. Konkretiziralo jih je skozi državljanstvo Unije, ki je »eden od glavnih izrazov solidarnosti«, uresničevanje političnih pravic, ki so podeljene državljanom Unije, pa temelji na predstaviški demokraciji, »ki udejanja vrednoto demokracije« (*Komisija proti Malti*, tč. 93 in 89). Sodišče EU se je tako odločilo, da spregleda sporni tožbeni zahtevek Komisije, ki ga ne bi moglo pravno utemeljiti, ter uvedlo nov koncept, za katerega se zdi, da je bolj »republikansko« obarvan prav zato, ker je to vsebina, ki jo je bilo možno »izluščiti« iz določil Pogodbe.

Kot je bilo pojasnjeno, je vdor v izključno pristojnost držav članic skozi načelo lojalnega sodelovanja lahko pogojno utemeljen zgolj z zasledovanjem enega od ciljev Unije, ki jih najdemo v členu 3(2) PEU, kar bi bilo sprejemljivo z vidika ustavnega okvira, ki ga vzpostavlja Pogodbi (Cf. *Komisija*

proti Malti, tč. 94; C-252/21, *Meta Platforms in drugi* (*Splošni pogoji za uporabo družbenega omrežja*), ECLI:EU:C:2023:537, tč. 53). Sodišče EU cilje Unije sicer omeni, vendar zgolj *en passant*, predvsem kot omembo območja svobode, varnosti in pravice, ki je območje brez notranjih meja in temelji na načelu vzajemnega zaupanja med državami članicami (*Komisija proti Malti*, tč. 84–85). Sodišče EU je tako identificiralo cilj, ki bi se naj olajšal z vdorom v nacionalno avtonomijo, ter podalo pravni okvir, ki se krši z malteško shemo naturalizacije. Vendar pa ostaja vprašljivo, ali je abstraktno sklicevanje na solidarnost in demokracijo dovolj za konkretno omejevanje izključnih pristojnosti EU. Za tako omejevanje je potrebna jasna in dobro utemeljena pravna razlaga.

Vsi ti pojmi (posebno solidarno in lojalno razmerje, transakcijska narava) so zaenkrat ostali nepojasnjeni in bodo morda predmet razlage Sodišča EU v novih postopkih, na primer v okviru vprašanj za predhodno odločanje, ko bodo posamezniki, ki so bili naturalizirani ali so bili v postopku naturalizacije, morebiti izgubili svoj status na podlagi sodbe v zadevi *Komisija proti Malti*. Sodišče EU ni omejilo učinkov sodbe na nove postopke naturalizacij, zato so pod vprašaj postavljene vse sporne naturalizacije, ki so že bile izvedene. Sodbe Sodišča EU imajo načeloma namreč učinek *ex tunc* – za nazaj.

Argumentacija Sodišča EU temelji na prožnih konceptih, ki lahko služijo za »vdore« na druga področja, glede katerih je pristojnost s Pogodbama pridržana državam članicam. Da bi bila argumentacija Sodišča EU v zvezi s tem prepričljiva, bi moralo te koncepte vsaj okvirno opredeliti in ponuditi razloge, zakaj so cilji Unije ogroženi s to vrsto naturalizacije v primerjavi z drugimi privilegiranimi naturalizacijami. V praksi mnogi pozdravljajo rezultat sodbe, saj menijo, da so naturalizacije skozi CBI programe moralno sporne. Ta prispevek temu ne oporeka, vendar pa je za pravno varnost nujno, da se spoštujejo pravna pravila igre, vključno s spoštovanjem pravil o delitvi pristojnosti v EU.

ZAKLJUČEK

Glede na sodno prakso Sodišča EU lahko načelo lojalnega sodelovanja teoretično posega tudi na področja, ki so v izključni pristojnosti držav članic, torej tudi v zadeve glede državljanstva. Vendar tak poseg ni brez omejitev. V prvi vrsti mora biti namenjen pospeševanju doseganja ciljev EU.

Uvajanje koncepta pristne povezave na področje, na katerem sicer EU nima pristojnosti, je pravno neustrezno, s svojo nejasnostjo in arbitrarnostjo pa bi odprlo Pandorino skrinjico. Čeprav v praksi obstajajo tveganja, ki jih programi CBI predstavljajo za druge države članice, npr. glede korupcije in

pranja denarja, bi bilo treba te pomisleke nasloviti z obstoječo zakonodajo EU ali pa sprejeti novo v okviru pristojnosti, ki so jih države članice podelile EU. To bi bilo skladno z načelom pravne države, načelom prenosa pristojnosti in nenazadnje z načelom sorazmernosti.

Sodišče EU je v zadevi *Komisija proti Malti* prepoznalo, da je uvedba koncepta pristne povezave neustrezna, in se odločilo, da sporne malteške naturalizacije prepove na drugi podlagi. V ta namen je poudarilo, da je državljanstvo Unije konkretizacija vrednot iz člena 2 PEU, predvsem solidarnosti in demokracije, s tem pa rekonceptualiziralo zahtevo po pristni povezavi z uvedbo bolj

odprtega in pravno nepredvidljivega pojma »posebno solidarno in lojalno razmerje«. S tem sodba odpira doktrinarna, ustavna, konceptualna, v prvi vrsti pa tudi praktična vprašanja, ki bodo predmet bodočih raziskav. Za potrebe tega prispevka je ključno, da gre za prožni koncept, ki odpira vrata posredni harmonizaciji pogojev za podelitev državljanstva, ki se krši z nacionalno zakonodajo, hkrati pa lahko predstavlja šablono za vdore skozi sodno prakso tudi na druga področja, ki so sicer v izključni pristojnosti držav članic. V prihodnje bo treba vsebino tega koncepta jasneje opredeliti, kršitve prava EU, do katerih pride na njegovi podlagi, pa natančneje konkretizirati in utemeljiti.

THE PRINCIPLE OF SINCERE COOPERATION IN THE EUROPEAN UNION
IN NATIONALITY MATTERS

Petra WEINGERL

University of Maribor, Faculty of Law, Mladinska ulica 9, 2000 Maribor, Slovenia

e-mail: petra.weingerl@um.si

SUMMARY

This paper examines the principle of the European Union of sincere cooperation, with particular emphasis on its implications for nationality—a domain traditionally within the exclusive competence of Member States. It first outlines the development and legal significance of the principle, then considers its application in areas where national and Union interests intersect, using nationality as a focal point. The analysis centres on Commission v. Malta, a landmark case before the Court of Justice of the EU, in which the Commission contested Malta's investor citizenship scheme. The scheme allowed individuals to acquire Maltese nationality without demonstrating a genuine link to the state, which the Commission argued contravened the principle of sincere cooperation, although neither international nor EU law mandates a genuine link in nationality laws. Given the impact that a Member State's citizenship policies can have on other Member States through the concept of Union citizenship, the paper critically assesses whether such a link could be required under EU law. It concludes that imposing this requirement could unjustifiably infringe on national autonomy, as any "extension" of Union competence through the loyalty clause should only occur to facilitate Union tasks. Analysing Commission v. Malta, the paper finds that the Court linked sincere cooperation to the concept of solidarity and reconceptualised the genuine link by introducing a more flexible and legally ambiguous notion of a "special relationship of solidarity and good faith." The Court's reasoning thus rests on elusive concepts that risk enabling judicial expansion into other areas formally reserved to the Member States.

Keywords: principle of sincere cooperation, citizenship of the European Union, citizenship, genuine link, principle of conferral

VIRI IN LITERATURA

- 26/62, Van Gend en Loos**, ECLI: ECLI:EU:C:1963:1.
- Bossow, Anja (2025):** What is Citizenship For? Verfassungsblog. <https://verfassungsblog.de/what-is-citizenship-for/> (zadnji dostop: 2025-08-03).
- C-128/17, Poljska proti Parlamentu in Svetu**, ECLI:EU:C:2019:194.
- C-135/08, Rottmann**, ECLI:EU:C:2010:104.
- C-181/23, Komisija proti Malti**, ECLI:EU:C:2025:283.
- C-2/88, Zwartveld**, ECLI:EU:C:1990:440.
- C-213/89, The Queen v Secretary of State for Transport, ex parte Factortame Ltd and others**, ECLI:EU:C:1990:257.
- C-221/17, Tjebbes**, ECLI:EU:C:2019:189.
- C-252/21, Meta Platforms in drugi (Splošni pogoji za uporabo družbenega omrežja)**, ECLI:EU:C:2023:537.
- C-359/16, Altun**, ECLI:EU:C:2018:63.
- C-369/90, Micheletti in drugi**, ECLI:EU:C:1992:295.
- C-689/21, X v. Udlaendinge- og Integrationsministeriet**, ECLI:EU:C:2023:626.
- C-769/22, Komisija proti Madžarski (Vrednote Unije)**, tekoča zadeva.
- C-94/00, Roquette Frères**, ECLI:EU:C:2002:603.
- Cambien, Nathan (2021):** Les programmes d'acquisition de la citoyenneté par investissement et les procédures d'infraction contre Chypre et Malte. Journal de droit européen, 9, 1, 410–416.
- Carrera, Sergio (2014a):** The Price of EU Citizenship. The Maltese Citizenship-for-Sale Affair and the Principle of Sincere Cooperation in Nationality Matters. Maastricht Journal of European and Comparative Law, 21, 3, 406–427.
- Carrera, Sergio (2014b):** How Much Does EU Citizenship Cost? The Maltese Citizenship-for-sale Affair: A Breakthrough for Sincere Cooperation in Citizenship of the Union? CEPS Papers in Liberty and Security in Europe No. 64/April 2014. <https://cdn.ceps.eu/wp-content/uploads/2014/08/LSE%20No%2064%20Price%20of%20EU%20Citizenship%20final2.pdf> (zadnji dostop: 2025-08-03).
- Crawford, James (2012):** Brownlie's Principles of Public International Law. Oxford, Oxford University Press.
- De Baere, Geert & Timothy Roes (2015):** EU Loyalty and Good Faith. International & Comparative Law Quarterly, 64, 4, 829–874.
- De Groot, Gerard-René (1998):** The Relationship between the Nationality Legislation of the Member States of the European Union and European Citizenship. V: La Torre, Massimo (ur.): European Citizenship: An Institutional Challenge. Cham, Kluwer Law International, 115–147.
- De Groot, Gerard-René (2004):** Towards a European Nationality Law. Electronic Journal of Comparative Law, 8, 3, 1–37.
- EPRS študija (2022):** Evropski parlament: European Parliamentary Research Service, Avenues for EU action on citizenship and residence by investment schemes.
- Guastaferrero, Barbara (2018):** Sincere Cooperation and Respect for National Identities. V: Schütze, Robert & Takis Tridimas (ur.): Oxford Principles of European Union Law, The European Union Legal Order, Volume I. Oxford, Oxford University Press, 350–382.
- Haaška konvencija** o določenih vprašanjih glede konflikta zakonov o državljanstvu (1930).
- Íñiguez, Guillermo (2025):** On Genuine Links, Burdens of Proof, and Declaration No. 2: Some Musings on the Court's Reasoning in Commission v. Malta (C-181/23). EU Law Live. <https://eulawlive.com/op-ed-on-genuine-links-burdens-of-proof-and-declaration-no-2-some-musings-on-the-courts-reasoning-in-commission-v-malta-c-181-23/> (zadnji dostop: 2025-08-03).
- Izjava št. 2** o državljanstvu države članice, ki so jo države članice priložile sklepni listini Pogodbe o Evropski uniji, Uradni list EU C 191, 29.7.1992, str. 98.
- Jessurun d'Oliveira, Hans-Ullrich (2020):** Union Citizenship and Beyond. V: Cambien, Nathan, Kochenov, Dimitry & Elise Muir (ur.): European Citizenship under Stress: Social Justice, Brexit, and Other Challenges. Leiden, Brill-Nijhoff, 28–43.
- Klamert, Marcus (2014):** The Principle of Loyalty in EU Law. Oxford, Oxford University Press.
- Kochenov, Dimitry (ur.) (2017):** EU Citizenship and Federalism. Cambridge, Cambridge University Press.
- Kochenov, Dimitry (2025):** Never Mind the Law, Again: Commission v. Malta (C-181/23). EU Law Live. <https://eulawlive.com/op-ed-never-mind-the-law-again-commission-v-malta-c-181-23/> (zadnji dostop: 2025-08-03).
- Kochenov, Dimitry & Elena Basheska (2022):** It's All about the Blood, Baby! The European Commission's Ongoing Attack against Investment Migration in the Context of EU Law and International Law. COMPAS Working Paper (University of Oxford) No. 22–161.
- Komisija (2019a):** Investor Citizenship and Residence Schemes in the European Union (Report) COM (2019) 12 final. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52019DC0012> (zadnji dostop: 2024-06-28).
- Komisija (2019b):** Questions and Answers on the Report on Investor Citizenship and Residence Schemes in the European Union. https://europa.eu/rapid/pressrelease_MEMO-19-527_en.htm (zadnji dostop: 2024-06-28).

Komisija za mednarodno pravo (2006): Pravila Komisije za mednarodno pravo o diplomatski zaščiti.

Lenaerts, Koen & Piet Van Nuffel (2021): EU Constitutional Law. Oxford, Oxford University Press.

Nottebohm (Liechtenstein proti Gvatemali) ICJ Rep. 1955, 4.

O'Leary, Síofra (2019): Nationality and Citizenship: Integration and Rights-based Perspectives. V: Lenaerts, Koen, Bonichot, Jean-Claude, Kanninen, Heikki, Naômé, Caroline & Pekka Pohjankosi (ur.): An Ever-Changing Union? Perspectives on the Future of EU Law in Honour of Allan Rosas. Oxford, Hart Publishing, 78.

PDEU – Pogodba o delovanju Evropske unije (PDEU). Uradni list EU C 202, 7.6.2016, str. 1–388.

Peers, Steve (2025): Pirates of the Mediterranean Meet Judges of the Kirchberg: The CJEU Rules on Malta's Investor Citizenship Law. EU Law Analysis. <https://eulawanalysis.blogspot.com/2025/04/pirates-of-mediterranean-meet-judges-of.html> (zadnji dostop: 2025-08-03).

PEU – Pogodba o Evropsku uniji (PEU). Uradni list EU C 202, 7.6.2016, str. 1–388.

Reinhold, Steven (2013): Good Faith in International Law. Bonn Research Papers on Public International Law, 2.

Reuter, Kristin (2013): Competence Creep via the Duty of Loyalty? Article 4(3) TEU and its Changing Role in EU External Relations. <https://core.ac.uk/download/pdf/45683349.pdf> (zadnji dostop: 2025-08-03).

Rossi, Lucia Serena (2005): Article 4 TEU on Relationship Between the European Union and its Member States. V: Herzog, Peter, Campbell, Christian & Gudrun Zagel (ur.): Smit and Herzog on the Law of the European Union. Newark – San Francisco, LexisNexis – Matthew Bender, 1–15.

Sarmiento, Daniel & Martijn Van Den Brink (2023): EU Competence and Investor Migration. V: Kochenov, Dimitry & Kristin Surak (ur.): Citizenship and Residence Sales: Rethinking the Boundaries of Belonging. Cambridge, Cambridge University Press, 183–106.

Shaw, Jo (2018): Citizenship for Sale: Could and Should the EU Intervene?. V: Bauböck, Rainer (ur.): Debating Transformations of National Citizenship. Cham, Springer, 61–64.

Sironi, Alice (2013): Nationality of Individuals in Public International Law a Functional Approach. V: Annoni, Alessandra & Serena Forlati (ur.): The Changing Role of Nationality in International Law. Abingdon, Routledge, 54.

Sklep Evropskega sveta iz Edinburga, Uradni list EU C 348, 31.12.1992, 1.

Sklepni predlogi C-135/08 – Sklepni predlogi generalnega pravobranilca Poiaresa Madura v zadevi C-135/08, *Rottmann*, ECLI:EU:C:2009:588

Sklepni predlogi C-181/23 – Sklepni predlogi generalnega pravobranilca Collinsa z dne 4. oktobra 2024 v zadevi C-181/23, *Komisija proti Malti*, ECLI:EU:C:2024:849

Sklepni predlogi C-769/22 – Sklepni predlogi generalne pravobranilke Čapeta z dne 5. junija 2025 v zadevi C-769/22, *Komisija proti Madžarski (Vrednote Unije)*, ECLI:EU:C:2025:408

Spieker, Luke Dimitrios & Ferdinand Weber (2025): Bonds Without Belonging? The Genuine Link in International, Union, and Nationality Law. Yearbook of European Law, 43, 1–39.

Spiro, Peter J. (2011): A New International Law of Citizenship. The American Journal of International Law, 105, 4, 694–746.

Spiro, Peter J. (2019): Nottebohm and 'Genuine Link': Anatomy of a Jurisprudential Illusion. Investment Migration Working Paper 2019/1. <https://investmentmigration.org/wp-content/uploads/2020/10/IMC-RP-2019-1-Peter-Spiro.pdf> (zadnji dostop: 2024-06-28).

T-115/94, Opel Austria GmbH v Council, ECLI:EU:T:1997:3.

Temple Lang, John (2003): Developments, Issues and New Remedies – The Duties of National Authorities and Courts under Article 10 EC Treaty. Fordham International Law Journal, 27, 6, 904–1939.

Transparency International (2018): European Getaway: Inside the Murky World of Golden Visas. https://www.transparency.org/en/publications/golden-visas_ (zadnji dostop: 2024-06-28).

Tratnik, Matjaž (2018): Pravo državljanstva. Ljubljana, Lexpera GV Založba.

Tratnik, Matjaž & Petra Weingerl (2025): State Autonomy Versus 'Genuine Links': *Nottebohm* and Beyond. V: Kochenov, Dimitry V., Sumption, Madeleine & Martijn Van Den Brink (ur.): Investment Migration in Europe and the World: Current Issues. Oxford, Hart Publishing, 119–141.

Van Den Brink, Martijn (2022a): Revising Citizenship within the European Union: Is a Genuine Link Requirement the Way Forward?. German Law Journal, 23, 1, 79–96.

Van Den Brink, Martijn (2022b): The Relationship Between National and EU Citizenship: What is it and What Should it be? V: Kostakopoulou, Dora & Daniel Thym (ur.): Research Handbook on European Union Citizenship Law and Policy. Cheltenham, Edward Elgar, 100–115.

Weiler, Joseph H. H. (2024): Who of the Two is Selling European Values? Verfassungsblog. <https://verfassungsblog.de/citizenship-for-sale/> (zadnji dostop: 2025-08-03).

Weingerl, Petra & Matjaž Tratnik (2019): Citizenship by Investment Programs from the Perspective of International and EU Law. *LeXonomica*, 11, 2, 95–126.

Weingerl, Petra & Matjaž Tratnik (2023): Relevant Links Investment Migration as an Expression of National Autonomy in Matters of Nationality. V: Kochenov, Dimitry & Kristin Surak (ur.): *Citizenship and Residence Sales, Rethinking the Boundaries of Belonging*. Cambridge, Cambridge University Press, 161–182.

Weis, Paul (1979): *Nationality and Statelessness in International Law*. London, Stevens and Sons.

Zakon o državljanstvu, Uradni list RS št. 40/17.
Združeni zadevi C-6/90 in C-9/90, Francovich, ECLI:EU:C:1991:428.

received: 2024-11-28

DOI 10.19233/ASHS.2025.25

OPERATION OF POWER THROUGH GRATEFULNESS/GRATITUDE: EXPERIENCES OF SYRIAN REFUGEES AND ASYLUM SEEKERS IN THE UNITED KINGDOM

Almedina LOZIĆ

The London School of Economics and Political Science, Houghton Street London WC2A 2AE, United Kingdom
e-mail: a.lozic@outlook.com

ABSTRACT

This research constitutes a rare effort in examining how gratefulness/gratitude constructs refugees'/asylum seekers' lived experiences by centring underlying presence of power. Power in gratefulness/gratitude is here defined by using colonialism/coloniality framework to establish asylum as a continuation of those processes. Types of manifestations of gratefulness/gratitude that were explored were expressing signs of appreciation, confirming white saviourism and making concessions through integration, contribution to the new society and humility. Two main conclusions were made. Firstly, the study found that involuntary and voluntary expressions of gratefulness/gratitude can overlap, meaning that even voluntary expressions can be tied to power. Secondly, gratefulness/gratitude can take different forms; as a tool of control and marginalisation of refugees/asylum seekers, for obtaining benefits or as actual gratefulness/gratitude.

Keywords: displacement, gratefulness/gratitude, colonialism/coloniality, Syria, United Kingdom

FUNZIONAMENTO DEL POTERE ATTRAVERSO LA GRATITUDINE: ESPERIENZE DI RIFUGIATI E RICHIEDENTI ASILO SIRIANI NEL REGNO UNITO

SINTESI

Questa ricerca costituisce un raro sforzo nell'esaminare come la gratitudine costruisce le esperienze vissute dai rifugiati/richiedenti asilo, mettendo al centro la presenza del potere. Il potere nella gratitudine viene definito attraverso il quadro del colonialismo/colonialità per stabilire l'asilo come una continuazione di tali processi. I tipi di manifestazioni di gratitudine che sono stati analizzati comprendono: l'espressione di segni di apprezzamento, la conferma del salvatorismo bianco e le concessioni tramite l'integrazione, il contributo alla nuova società e l'umiltà. Sono state elaborate due conclusioni principali. Lo studio ha rilevato che le espressioni involontarie e volontarie di gratitudine possono sovrapporsi, il che implica che anche le espressioni volontarie possono essere legate al potere. In secondo luogo, la gratitudine può assumere forme diverse; come strumento di controllo ed emarginazione dei rifugiati/richiedenti asilo, per ottenere benefici o come effettiva gratitudine.

Parole chiave: sfollamento, gratitudine, colonialismo/colonialità, Siria, Regno Unito

INTRODUCTION

Recent literature on asylum has turned to critically examining power imbalances between refugees/asylum seekers (RAS) and the new society. Mirzoeff (2021, 1303) described refugee camps as “[spaces] of disappearance” that prevent RAS’ social inclusion; the drivers of displacement have been probed in relation to colonial histories (cf. Mayblin, 2017) and Frydenlund and Dunn (2022) analysed particularities of RAS’ experiences that enable their capitalist exploitation. One reflection of power that has received little attention is refugees’/asylum seekers’ gratefulness/gratitude (RASG) for asylum (Healey, 2014, 614). RASG can be understood as gratefulness/gratitude felt for receiving asylum, a gift that should be repaid to the new country/society (Healey, 2014; Ignatieff, 2017). As such, it can be a powerful tool. RASG can be used to justify the imposition of expectations, reproduce the privileged position of citizens by positioning RAS as always in need of citizens’ help and to impede resistance (Moulin, 2012; Ignatieff, 2017; Nayeri, 2017; Ortlieb et al., 2021). On a political level, emphasising RASG for a new life, unavailable in their home country, can serve to justify international interventions and to sustain an image of a white saviour (Espiritu, 2006, 341–344; Nguyen, 2016, cited in Gallagher, 2016) or used to claim adequacy of asylum policies (Hetz, 2021). Finally, since RASG is related to a “[group]-based benefit” /.../ that helps a particular individual, but is provided to multiple recipients” (Tsang, 2021, 28), it can be employed as a tool to reinforce structural and systemic marginalisation of RAS. While these underlying notions of power point to the importance of this topic, they also limit the understanding of RASG. Rendering every expression of RASG as a consequence of power imbalances (cf. Healey, 2014) and expectation of RASG as eternal, since “the debt extends endlessly” (Nguyen, 2012, 9), reinforces perceptions of clear manifestation of power in RASG and RAS’ passive position.

This gap in literature means it is not clear in what ways and to what extent are lived experiences of power in RASG aligned with theorisations described above. Do all RAS experience expectations of RASG and power? Is power felt in all demonstrations of RASG or can it coexist with actual RASG? Are RAS’ responses always those of compliance and how do they resist? Can they use RASG for their own benefit? Presenting how RAS understand, manage and/or resist RASG can highlight their stances in discussions on RASG and their social inclusion. This ties to the second research gap, the neglect of consideration for “imperialist foundations upon which refugee studies [sit]” (Mayblin, 2017, 5), which has been accentuated by many researchers (cf. Chimni, 1998; Arat-Koç,

2020; Turner, 2020). To address this gap the present study examines the extent and operation of power in lived experiences of RAS through colonialism/coloniality of power and its reflections in RASG. It foregrounds the continuation of colonial systems in approaches to ‘managing displacement’ and the role of RASG in upholding these systems.

In the last 30 years asylum rights in the UK have become increasingly constrained by policies that limit who can be granted asylum, small quotas for resettlement, restricted access to support as well as intensification of deportation, border controls and surveillance methods (Mayblin, 2017, 13–19). This study chose Syrian RAS in the UK as a case study, since, aligned with the current heightened focus on displacement, the study was interested in a recent example. Most have also already spent a few years in the UK, giving them time to engage with the society.

The study posed the following research question: *How and to what extent do Syrian refugees/asylum seekers in the UK experience power through gratefulness/gratitude?*

LITERATURE REVIEW

RASG and power

The literature tends to conceptualise gratefulness and gratitude separately. Following Walker (1980–1981), Rusk et al. (2016) distinguish between gratefulness and gratitude depending on whom they are directed at; the former applies when gratefulness for benevolence/benefit is a general feeling and the latter when it is directed at someone or something. Considering this study documented both types it will use both terms. Gratefulness/gratitude is evoked by receiving benevolence/benefits from others that “[exceed] our rights or entitlements” (Walker, 1980–1981, 48). Asylum is guaranteed by the Convention relating to the Status of Refugees (1951) and as such it should not be conceptualised as benevolence/benefit, however, entrenched understanding of asylum as a gift and not a right creates expectations of RASG. This study analysed three modes of manifestation of RASG; simple gestures, confirmation of white saviourism and concessions. Simple gestures or verbal expressions of RASG are described by Berger (1975, 303) as “[signs] of appreciation” in personal interactions for benevolence/benefits received. White saviourism incorporates expressing gratefulness/gratitude for asylum – being saved from violence (Healey, 2014, 621) – and consequently for a better life – being saved from “[backwardness] and [destitution]” (Espiritu, 2006, 341). Finally, concessions are usually performed through one’s behaviour (Berger, 1975) and here refer to integration, contributing to the society and humility.

Providing benevolence/benefits can emanate both power and actual gratefulness/gratitude (Hobbes, 1968, cited in O'Connell Davidson, 1998, 170). At the root of the distinction between the two is reciprocity; power demands or expects reciprocity, actual RASG does not (Rusk et al., 2016, 2201). Berger (1975, 302–303) phrased this difference in the nature of reciprocity as “a like return” versus “a sign of appreciation”. The line can be developed even further. In literature on RASG power is also referred to as debt. According to Roberts (1991, 335) indebtedness occurs when benevolence/benefits and debt are not taken upon gladly, meaning that expecting or demanding reciprocity is not inherently tied to power. Power, under that premise, is present only if gratefulness/gratitude is expressed involuntarily (Watkins et al., 2006, 236).

Asylum and colonialism/coloniality

It is not possible to disentangle asylum and marginalisation of RAS from colonialism and coloniality of power (Mayblin, 2017). The latter refers to the “continuity of colonial forms of domination after the end of colonial administrations” (Grosfoguel, 2011, 14). Asylum is an essential part of and dependent on colonialism/coloniality. Mayblin (2017) describes how dehumanisation and hierarchisation of people during colonialism is conditional for similar treatment of RAS. While perceptions of differential human worth during colonialism rested on constructed racial differences, dehumanisation and hierarchisation of RAS is rooted both in race and in understandings of civilisation and modernity. The West, on the other hand, is positioned as superior in both systems. This continuation is seen in usage of such narratives as a justification for particular responses to crises and displacement. Similarly, as Mill (2006, 259) in 1859 justified colonialism by claiming that “nations which are still barbarous [...] benefit [from being] conquered and held in subjection by foreigners” today ‘Global South’ countries are presented as “unable to govern themselves” (Arat-Koç, 2020, 376), while the ‘Global North’ is assigned with solving the crises (cf. Belloni, 2007). The latter’s relation to the sources of crises causing displacement is “invisibilized, normalized and legitimized” (Arat-Koç, 2020, 376), which “[naturalizes [...] disparate]” circumstances between ‘North and South’ (Espiritu, 2006, 339). Embedding superiority and power continues through integration of RAS in the new societies. The expectation is that they wish to come and integrate or even assimilate into what is deemed to be a high-principled and admirable country/society (Honig, 1998, 2; Espiritu, 2006). Thirdly, asylum is considered to be a gift; only some receive it and the eligibility criteria is subject

to changes. The giver is not only the state but also each citizen. Since their approval is needed, citizens can decide on matters pertaining asylum and determine RAS’ fate, which enables continuation of the colonial hierarchy between citizens and RAS (Ignatieff, 2017, 229–230). Finally, asylum and colonialism/coloniality are linked through racial capitalism. Exploitation of racialised communities that enables capitalist systems continues in different forms till today (Robinson, 2000; Nguyen, 2019, 120). Refugee capitalism is a particular type of racial capitalism (Frydenlund & Dunn, 2022), since position of RAS is similar. “[...] [The] refugee is first and foremost another wage laborer in the free market, a cog in the capitalist machine, as opposed to a unique recipient of humanitarian aid. To see the continuity [...] is to see the forces of colonialism, capitalism, and racialization at play in displacing migrant subjects across time and space” (Nguyen, 2019, 121). RAS are underpaid, systematically directed into performing most difficult and dangerous occupations and prevented from obtaining better jobs (Nguyen, 2019, 110; Frydenlund & Dunn, 2022). They are vulnerable to capitalist exploitation due to low social benefits, poverty, legal status, mental health struggles, unfamiliarity with the language and the new environment as well as due to social perceptions of racial inferiority (Frydenlund & Dunn, 2022, 3–7).

RASG and colonialism/coloniality

These reflections of colonialism/coloniality in asylum are tied to demonstrations of RASG. The first mode of demonstrating RASG is integration (Nayeri, 2017; 2020). Besides repatriation and resettlement, integration into the new society is the only available option presented to RAS (Chimni, 1998, 363). Despite integration being defined in literature as a multi-level and -directional process (Spencer & Charsley, 2021), it is rather experienced as a one-way action. Countries design and implement these three approaches “to manage, and control refugee lives to fit the ideals of the receiving society” (Bannerjee et al., 2022, 36). RAS are expected to integrate by “living like a national citizen” (Ortlieb et al., 2021, 281), which aligns more with coloniality than integration as a multi-way process. As such, it can exert power over RAS by imposing expectations that reflect society’s wishes, even if they are in direct clash with RAS’ cultural practices (Ortlieb et al., 2021, 276). If expectations are not fulfilled, RAS can face consequences. In such setting citizens’ demands are the primary concern (Ignatieff, 2017) and there is little space for consideration of RAS’ needs, which indicates hierarchisation and dehumanisation as during colonialism/coloniality (cf. Mayblin,

2017). Oppressive elements of integration can be simultaneously obscured and further reinforced by RASG. Integration can be presented as an act of RAS gratefully taking on the opportunity to change and become part of a ‘better’ society. “The hate wasn’t about being darker, or from elsewhere. It was about being those things and daring to be unaware of it. As refugees, we owed them our previous identity. We had to lay it at their door like an offering, and gleefully deny it to earn our place in this new country” (Nayeri, 2017). Through the process of grateful integration superiority of the new society to which one’s home country cannot compare (Espiritu, 2006; Nayeri, 2017; 2020) can come to be confirmed. When integration is set into the context of RASG it can traverse into the realm of assimilation, power and coloniality.

The second way of demonstrating RASG is related to perceptions of superiority as well; RAS can demonstrate RASG for asylum and a new life by confirming they are being saved from violence (Healey, 2014, 621) and “[backwardness] and [destitution]” (Espiritu, 2006, 341). The term white saviour has perhaps been most succinctly, and cynically, described by Cole. “The white savior supports brutal policies in the morning, founds charities in the afternoon, and receives awards in the evening” (Cole, 2012). White saviourism, being a “colonial relationship” (Milazzo, 2019, 60), is related to notions of power in RASG. It enhances divisions between the ‘non-West and West’; the former is “backward and war-like” and needs to be saved by the West, which is presented “as the realm of reason, modernity and tolerance” (Belloni, 2007, 455). As during colonialism, support provided by those in privileged positions to those who are marginalised is seen as essential for ‘progress’. They are presented as being best positioned to determine the form of support needed and what it should incorporate (Cammarota, 2011, 243–244; Milazzo, 2019, 60). Furthermore, despite their role in oppression, a white saviour is presented as innocent. “[Internalist] interpretation of the root causes of refugee flows” enables the West to distance itself from the sources of crises and to downplay its role (Chimni, 1998, 351). Failure to recognise and extensively examine involvement of the West in political situations in RAS’ home countries and consequently its contribution to displacement allows for maintenance of asylum as a charity and the West’s innocence, superiority and saviourism. The perception of generosity in turn drives expectations of RASG, regardless of the amount or type of support RAS are provided with (Arat-Koç, 2020, 372–379; Nguyen, 2016, cited in Gallagher, 2016). The nexus of saviourism, innocence, charity and RASG constructs

refugees as colonial subjects in a relationship with a substantial power imbalance. RAS’ position as colonial subjects and that of the new country and its citizens as the white saviour comes to be “[confirmed] and [legitimized]” through expressions of RASG (Arat-Koç, 2020, 379).

Third aspect of demonstrating RASG is related to RAS contributing to their new country/society. Frydenlund and Dunn (2022) identified several elements that enable refugee capitalism, however, they did not consider the role of RASG. If asylum is considered to be a gift that only some receive, citizens must be reimbursed for their generosity (Ignatieff, 2017). By working, achieving success and using myriad of opportunities that are now, supposedly, available to RAS in the new society, they can demonstrate RASG and begin repaying the gift of asylum (Ignatieff, 2017; Nayeri, 2017; 2020; Ortlieb et al., 2021). This framework makes RAS vulnerable to systemic exploitation in the labour market and creates a perception of their voluntary compliance. It also justifies the lack of state support, respect for RAS’ rights (Turner, 2020) and expectation of self-reliance (Easton-Calabria & Omata, 2018), which denies their humanitarian position and allows imposition of capitalist exploitation (Turner, 2020). Moreover, impacts of “structural barriers and histories of dispossession” (Turner, 2020, 155) on RAS’ position in the labour market are backgrounded and adherence to citizens’ demands and display of RASG is prioritised (Ignatieff, 2017).

The final way of demonstrating RASG is not complaining and being humble. Once RAS are given the protection of asylum, they change into colonial subjects since they do not have “the capacity to speak politically and [are denied] the expectation that they will be heard” (Nyers, 2006, 17). Doing so would mean “[questioning] the hierarchies and moral subordination” to citizens and nation states (Moulin, 2012, 61). They are not supposed to protest in any way but are rather expected to accept whatever they are presented with without complaining in order to express RASG for asylum (Moulin, 2012; Nayeri, 2020). This expectation contains perceptions of differential human worth and reaffirms them; RAS as dehumanised colonial subjects should (Mayblin, 2017) naturally be satisfied with whatever they are given and even express RASG for it. By speaking in any way RAS would be asserting themselves as knowing what is best for them (Moulin, 2012, 61) and not the nation states and/or citizens, as the colonial logic of white saviourism implies (cf. Cammarota, 2011; Milazzo, 2019; Arat-Koç, 2020). Hetz’s research (2021, 882–884) shows that even when RAS obtain citizenship they can remain tied to RASG and reluctant to express criticisms on matters pertaining asylum publicly.

METHODOLOGY

Methods

The underlying presence of power has been alluded to in theorisations about RASG but such connections have been seldom explored through RAS' experiences. The lack of qualitative methodological approaches has limited the understanding of how power in RASG is lived. By using in-depth interviews this study was able to centre RAS and obtain insight into the complexities and nuances of connections between lived experiences of RASG and power, such as different manifestations of RASG, actual RASG, potential benefits and resistance. Secondly, this gap limited understanding of the suitability of different methods as it was not possible to fully reflect in advance on potential sensitive aspects that might arise. However, using semi-structured interviews allowed adjusting interview questions to specific experiences of each participant (Braun & Clarke, 2013).

Data collection

I conducted semi-structured interviews with seven informants (four women and three men) in English. Six interviews were conducted over Zoom and one in-person in June and July 2022. I recorded interviews with my personal computer and later transcribed them. The empirical data are securely stored by me. Duration of the interviews was between 60 and 120 minutes. Before the interview, I addressed confidentiality and anonymity and each participant signed the consent form. The topic guide consisted of introductory questions, questions on experiencing expectations of RASG, their understanding and reactions to RASG. During analysis in July and August 2022 I posed several additional questions to five participants to obtain clarifications and additional missing information.

The sample is very small, which can prevent using the findings as representative and limit the extent of diversity of experiences portrayed in the study. However, the study's aim was not to collect representative data but rather it was one of the first attempts to research the link between RASG and power. Moreover, despite the small sample the study nonetheless presents many nuances of lived experiences.

Inclusion criteria and recruitment

The criteria included seeking asylum in the UK due to the conflict in Syria, spending at least 12 months in the UK and working/studying. The last two criteria ensured RAS had had enough time to

become involved in various aspects of social life and had regular social interactions. While legal status of refugees and asylum seekers is different, it was not specifically considered, since the study was focused on lived experiences in daily life, where one's legal status can remain unknown to others. My sample consisted of participants that had legal status of a refugee or asylum seeker, two recently became British citizens, lived in big cities, were highly educated and in higher-status occupations. Participants were recruited through convenience and snowball sampling where first participants were recruited through personal acquaintances.

Data analysis

In the data analysis thematic analysis was used. It allows to identify and establish connections between themes/patterns in the collected data. In the thematic network, codes, as elementary features (Attride-Stirling, 2001, 387–389), were "[organized] [...] into clusters of similar issues" called organising themes. These then formed the global theme, in which the main findings came together (Attride-Stirling, 2001, 389). The study relied on both inductive and deductive coding. The organising themes represent the three forms of power operating through RASG; simple gestures, white saviourism and concessions. They stem from previous research findings and were adapted to reflect the data collected. Codes are grounded in the collected data and describe participants' experiences and perspectives. The final coding frame consists of 21 codes, three organizing themes and one global theme.

The study set out to determine presence, type and extent of power in experiences of RASG by analysing whether expressions of RASG were voluntary. However, since RASG as a form of power and actual RASG in certain instances overlapped, it was also examined whether voluntary expressions were tied to power. This was done by assessing whether unequal power positions between RAS and citizens or misuse/misinterpretation of RASG can be recognised in voluntary expressions of RASG.

Ethics

Ethical approval was obtained from London School of Economics and Political Science. To minimise ethical concerns, participants were not asked about their lives during the conflict or about leaving Syria. All participants were made aware of the possibility to refuse answering a certain question or to stop the interview. To increase anonymity, in the analysis I used pseudonyms and gender-neutral pronouns. The main ethical concern was

Figure 1: Coding framework.

how to analyse operation of power in RASG that would not misrepresent participants' experiences. To avoid this, the topic guide included questions that directly prompted participants to reflect on their understanding of RASG and its manifestations as well as on the reasoning behind their answers. Moreover, during analysis I posed additional questions to five participants.

FINDINGS

Simple gestures as power and actual RASG

The role of power in RASG expressed through simple gestures in interpersonal relationships was

very limited; even some participants that rejected complying with expectations wanted to express RASG for certain benevolence/benefits and to certain individuals. Five participants recounted expressing RASG in interpersonal relations with simple – mostly verbal – gestures and on their own terms. Jabar often mentioned in conversations being grateful to be in the UK, grateful to the society and citizens for good treatment, safety and the opportunities. Jabar also thought that demanding RASG causes indignity that is why they linked these feelings to the absence of such expectations, showing agency over one's own RASG. Malak, Sana and Yasmine felt grateful only in supportive relationships:

I'm grateful to my manager, [...] she tried to empower me, [...] send me to training, put me in touch with people, supported me in my [decisions]. (Yasmine, 2022)

Expressions of RASG can be an individual conscious decision that represents actual RASG; as Malak (2022) said, "it's not just need, I want to express that". These cases seemed to suit Roberts' (1991, 335) and Watkins' et al. (2006, 236) definition of actual RASG, where reciprocity is voluntary. On the contrary, an entanglement of willingness and power can be seen when compliance is offered due to certain needs. Nour felt obliged to do so even without external expectations of RASG. In the recount of such events the power imbalance is evident:

Even if I'm invited for dinner, I feel the need to take food with me. This is a good example how I'm so grateful that people are in my social circles and I'm included in their weddings and things like that [...]. I try to be extra helpful when there's no need. (Nour, 2022)

Nour (2022) explained such behaviour by belief that "people will get upset and no longer be my friends in the time I needed friends so much". Helpfulness was expressed as a sign of appreciation to continue receiving benevolence/benefits; in this case support. This was not purely a voluntary decision as they were demonstrating RASG out of need and perception that that is the only way to obtain benevolence/benefits. Concurrently, RAS might be attempting to hold power in those relationships, since by expressing RASG, they were trying to influence citizens to reciprocate. It is thus unclear where willingness ends and power begins and what is the extent of RAS' power in interpersonal relationships. Using RASG as a strategy also opens questions about the "sincerity" of expressed RASG (Walker, 1980–1981, 41). RASG is not a feeling anymore but a method or a tool with a certain exchange value.

In other instances, when presence of power was evident, Nour resisted, which also shows that one's reactions are not always the same. One such occasion was a friend offering them food even though Nour did not need such financial assistance:

He said "now that you claim asylum maybe you can come regularly for food". [...] When you become a refugee a lot of the identity becomes connected to the status and that type of offer ties in with the idea that we're not friends, we're not equal, but I need to offer you charity. (Nour, 2022)

Experiences of participants point to a more complex relationship between simple gestures and power than the one usually described in literature. Overall, participants were not passive; all engaged in (re)shaping and (re)defining their experiences of gratefulness/gratitude but they could not always counter power.

Disputing white saviourism

Six participants rejected white innocence of the UK country/society. They viewed the UK's role through colonialism, weapons sales and inadequate response to the conflict in Syria. They were also critical of the UK's treatment of RAS, such as forced repatriations and creating anti-refugee sentiment. Only Jabar did not perceive UK country/society as responsible:

There's a lot of unaddressed grievances for the role of Britain in [...] making the Middle East a very dysfunctional area, but it's no one's fault now, [...] we can't go on and blame them for something that happened 80 years ago. [...] [In] countries with democracy government can change like this (snaps fingers) and you have completely different policy. (Jabar, 2022)

Jabar recognized the UK's role but they perceived today's government and society as separate from that historical period. Disconnecting historical systems from the present and dismissing the continuation of infliction of violence through different systems can reproduce power relations with whiteness at the top regardless of voluntary reciprocity. This does not only erase economic and political benefits of both past and current violence for Western countries and societies while impacted countries have to resolve consequences by themselves but it can also lead to a paradoxical situation where a country whose historical role in the current violence is acknowledged can still position itself as a white saviour. Distinction between actual RASG and power should perhaps consider the outcomes of RASG. If displaying RASG contributes to the reproduction of inequalities, voluntary compliance might not be enough to designate those expressions only as actual RASG but also as power.

Lack of perceptions of white innocence led to participants rejecting expectations of RASG for being saved from violence and 'underdevelopment' by the UK government/society. While they felt a general feeling of RASG for being able to claim asylum and be in a safe environment where they can have a high-quality life, they did not frame it in the inferiority-superiority dichotomy, where 'underdevelopment' was seen as intrinsic. They rather situated this question in the historical exploitation in reaching 'development' and disputed that Syria was a place that offered no resources:

I'm living in better, but I don't have to be grateful because this is the basic right of human being to live safe, free and have education, place to live. [...] [And] you have better quality of life because you used resources of other countries. (Yasmine, 2022)

[British always say] "they started from nothing, look where they are now". [...] [As if refugees] were just born in this moment when they arrived to the UK [...] and now because this great country gives you opportunity you establish your life [...]. (Nour, 2022)

Saviourism narratives can be used to portray government's policies on Syria and RAS as adequate or at least unproblematic (cf. Espiritu, 2006; Hetz, 2021) as well as portray the new country/society as the only one that is capable of improving RAS' position (cf. Cammarota, 2011; Milazzo, 2019). Malak, Sana and Nour tried to resist expectations of RASG in personal interactions at work or university and publicly communicate the complexity, however, they struggled since their actions and words seemed to have been interpreted through white saviourism. The participants felt this narrative is rooted in the UK's colonial history and wields through different parts of the society – identities, systems and institutions – which severely obstructs resistance. The seemingly intrinsic character of white saviourism seemed to have impeded RAS's efforts to counteract it, which meant they were experiencing power:

Whenever they know that I'm from Syria [they think] it's an upgrade by default, where in reality it might not be [...]. They totally dismiss the idea of uprooting. [Even if you] share what you really think they might not really get complex thing of [uprooting]. (Sana, 2022)

[...] [the] HR said "oh, isn't that lovely that we managed to save two people's lives", and I thought that was quite a big thing to say, because it wasn't their doing. (Nour, 2022)

Nour reported this incident in their annual review but there was no response. The available means of resistance were few and insufficient as their experiences did not seem to be understood adequately nor were there established ways to file a complaint in formal environments. To avoid potential discussions and being accused of resentment Sana (2022) unwillingly expressed RASG, saying: "I don't believe it and I feel like a hypocrite when I say that [it's better here]". RAS' compliance operates like a manifestation of power even though it is rejected internally.

Contrarily, Jabar and Khalil were both grateful, however, neither of them used saviourism narratives. Instead, there were multiple other reasons. Both explained they were rather being realistic and pragmatic. Considering that some countries do not grant asylum, Khalil (2022) accepted that it was not treated as a right and that RAS "cannot expect everything to be ideal". Jabar felt similarly since there was no guarantee asylum would be granted:

They could have told me "you can go somewhere else, you'll be fine, you're a young man". (Jabar, 2022)

They both seemed to accept systemic failures in ensuring the right to asylum, signifying such feelings were not purely voluntary, they were rather conditioned not by rights but by practice. Another example of pragmatism is reflected in intentional use of RASG as a means of obtaining benefits/benevolence. Khalil (2022) recognised connections between colonialist exploitation and white saviourism and was "annoyed by how [the West] looks down at some regions" but was nonetheless driven by desire to have a home. By being grateful Khalil hoped to build a positive attitude and connection to the new environment:

[If] I started showing resentment to this place [...] it would be very hard after some time to say "I feel like I belong here". [...] I see some people who are very resentful to the UK, but I don't want to be like them because, and I say this with a lot of sympathy for them, they suffer a lot. (Khalil, 2022)

While RASG could potentially have a favourable outcome it was simultaneously compounded by power. Khalil seemed to make a conscious and pragmatic decision to disregard the reasons behind resentment and foster RASG. Khalil (2022) was also aware of potential misuse of RASG since "it looks like due to my need someone [is] taking advantage". However, it seemed that there was no alternative to this, if they wanted to build a home in the UK.

Finally, Khalil (2022) thought the situation in Syria was incomparably worse and was grateful for greater respect for human rights in the UK:

I saw the brutal way human rights were violated, killing, bombing cities and detaining people. [Despite of] all the issues [in the UK], at least there's a basic level of respect for human rights. [...] [I think] you cannot compare this with what our government did. (Khalil, 2022)

While Espiritu (2006) and Nguyen (2016, cited in Gallagher, 2016) speak about how RASG can be used to justify international interventions, in Khalil's view denying RASG could lead to underestimation of negative impact of conflicts. Feeling grateful for safety and quality of life in the UK served to emphasise dire situation in Syria and criticise violations of human rights. In this case RASG is a form of resistance and exercise of power. However, when these narratives are entirely separated from the history of colonialism, they nonetheless support white saviourism.

The nexus of willingness and power significantly marked participants' experiences. In terms of white saviourism, RAS remained colonial subjects. Whether they expressed RASG or not and regardless of the reasons, their sole presence could be evoked as RASG to the country/society for being saved.

Diverse and restricted operation of power in concessions

Integration

Existence of expectations to integrate was reported by all participants. Nour, Malak and Sana understood integration as an expression of RASG that demands assimilation from RAS. Malak (2022) thought RAS were expected to "become British regarding all cultural habits and speak proper English". The message was, as Nour (2022) said, "we bring you here, be grateful and be like everybody else". While these expectations are continuously marked as integration, they rather resemble assimilation and align with elements of coloniality of power. RAS' lives, including to an extent private lives, are constructed as a reflection of the citizens' lives. In this context, every integration can be understood as a sign of RASG and acknowledgment of the UK as better/superior, even though that might not be RAS' intention. For instance, Nour preferred some aspects of the UK society and willingly integrated but was vocal against such expectations. Even when RAS tried to exercise power over their integration, they lacked the power over narratives.

The sole act of integration is not enough. Sana (2022) felt there was a "connection between gratefulness and [...] being at ease when it comes to [integration] with this culture". This ease expresses RASG for receiving a new life and opportunity to be in a 'safe and better' society. RAS not using these opportunities can evoke confusion and judgment:

My manager's wife works with a Syrian and he was saying that he found that [she was] very lively, integrating with the society, trying new things and getting introduced to this culture [...]. The way he told me this it felt like I am not doing that. (Sana, 2022)

Perception that RAS have everything they need obscures the role of external factors, that is reasons for RAS being unable to integrate or for rejecting integration (Schneider & Crul, 2010; Spencer & Charsley, 2021). The 'failure' to integrate becomes portrayed as a choice and RAS as ungrateful. Reasons are in reality multiple and can range from mental health to economic situation (Iqbal et al., 2021). Sana consciously rejected to participate in social aspects of integration as a way of resistance to being a RAS and expectations to be grateful:

I feel my isolation is more an act to resist being a refugee, rebelling this uninformed decision I had to make and the display of gratefulness from other people. (Sana, 2022)

Four participants did not connect integration to assimilation but defined it similarly as Khalil (2022) as a "basic component of gratefulness" that combines a set of expectations. They placed emphasis on respecting the law and British culture, adapting one's attitudes and behaviour, learning the language, not 'abusing' the benefits, renting one's own house and paying taxes. Even though all four participants said they were integrating willingly their experiences were still related to coloniality of power. Firstly, their perceptions of integration reflected those set by the country/citizens. The power is not only about the ability to set conditions of integration but also about its purpose to delineate between citizens and RAS. According to Ignatieff (2017, 230), to appease citizens that "resent being placed on an equal footing with refugees" in order to secure their continued support they are given the option to influence matters pertaining asylum. Confirmation and reproduction of hierarchies by accepting integration as defined by the country/citizens is hence the key component of the integration process and coloniality. Furthermore, expecting one-way integration in return for asylum also reproduces coloniality and power imbalances. It speaks only about duties of RAS and disregards that integration is a process occurring on multiple levels and directions (Spencer & Charsley, 2021). Such process would consider RAS' experiences and needs or demand respect for their culture and equitable inclusion of their histories and cultural heritage in the wider culture and society. In a one-way integration, these aspects become constricted to the personal realm. Oukail told how every Ramadan they explained to their work colleagues that they were not Muslim:

They're trying, but they don't understand that people coming from the Middle East could not be Muslims, they all Muslims, that's it, finish the lesson [for] today. There are different

cultures in the Middle East [...], if you want to embrace the differences, you need to learn this, but I don't think they're trying to do this, they're just saying "everyone is welcome" but only touch the surface. (Oukail, 2022)

Another element of coloniality can be found in neglecting RAS' needs. Jabar and Yasmine thought that integration-related expectations set on RAS and citizens are the same. However, RAS are not like citizens. Firstly, Jabar, Yasmine and Khalil placed these expectations in the context of RASG unlike integration of citizens. Integration of RAS can then be interpreted as an obligation and asylum not as a right but a gift that should be returned or a privilege that should be earned by fulfilling expectations. Secondly, they labelled RAS that did not integrate in accordance with the expectations as ungrateful, however, the extent to which citizens fulfilled expectations was not questioned. Most importantly, equating RAS and citizens can propel a false assumption that their needs are the same, and if needs of citizens are met, then those of RAS are as well. Country/society is perceived as having fulfilled all RAS' rights and needs, which makes imposition of expectations to express RASG and integrate seem natural. Consequently, RAS' integration is prioritised, additionally sidelining their needs. Their lived realities, particularities of their situations and whether they are well-placed to fulfil the expectations are not considered. This also further validates colonial relations between RAS and citizens. The concern given to citizen's demands on integration allows neglect of RAS' needs to go unchallenged indicating the underlying dehumanisation and lower human worth assigned to RAS (cf. Mayblin, 2017).

Some of these reflections of coloniality of power seemed to be acknowledged by participants but nonetheless disregarded since they approached RASG through a strategic lens. Jabar and Khalil thought that RAS should satisfy the new society's expectations on integration and hence negotiate a better future position for RAS:

If they get well-integrated and become part of the society, [...] it will be easier for [future refugees]. (Jabar, 2022)

It's better we show a positive image of ourselves to counter the negative effect, although it's not fair [...] [but] we have to do our best in trying to change the image among the public [about] refugees. (Khalil, 2022)

In Khalil's experiences nexus of willingness and power was particularly evident. Having no other choice, Khalil accepted that RAS had to integrate to demonstrate they were good. Both believed that by

following expectations they can obtain benefits/benevolence of being like a citizen and stop being, as Khalil (2022) said, a "guest". However, unlike RAS, citizens were never expected to demonstrate RASG or use it as a strategy to obtain their status. It can be doubted that unequal power positions existing in such displays of RASG can fully transform into the citizen's position. Instead, being a refugee can be understood as a "significant and durable [way] of being in and moving through the world" (Nguyen, 2019, 111).

Contribution

Usage of narratives on RAS' economic value to foster their acceptance by the society (cf. Turner, 2020) clearly manifested in participants' experiences. Proving they are 'good' and not benefiting from taxpayers' money, desire for successful stories as well as political narratives led to all participants reporting expectations to contribute as a way to express RASG for asylum. RAS are framed primarily as participants in the labour market rather than recipients of humanitarian aid (Turner, 2020) while their particular situation makes them more vulnerable. Frydenlund and Dunn (2022, 3–7) list trauma, low social benefits and services, unfamiliarity with the environment and RAS' legal status as factors that enable their capitalist exploitation. RASG could be added to the list of sources that contribute to refugee capitalism. Sana's experiences are particularly demonstrative of how RASG amplifies and justifies expectations to contribute. Firstly, the job itself is constructed as a gift received by RAS, so they should be grateful. A friend told Sana (2022) that the workplace "helped me because I'm a refugee to get the job". Sana (2022) felt the need to counter the charity narrative and demonstrate being 'worthy' of having received the job and "prove that I am capable of doing stuff". Moreover, if being hired is charity, RAS are not employed like other citizens. Their employment is rather compared to other RAS who were not that 'lucky' or those who are still in Syria. Sana (2022) felt they were obliged to express RASG by "[maximising] the benefit of" having a job. RAS cannot be 'ordinary' workers and live 'ordinary' lives regardless of their ability to work, trauma and mental health struggles or their wishes (Nayeri, 2017).

Secondly, RASG can become a structural barrier in the labour market and reproduce inequalities. Sana's experiences can again be used as an example of exploitative or at least unequal working conditions. Sana (2022) worked long hours, on the weekends and took on additional work due to the expectation to do so but felt that it was "taken for granted and that took a toll on me". This could be an example of how RASG changes perceptions of RAS' work; since them working overtime was seen as 'natural' and since

it being unacknowledged had negative impacts on their wellbeing, their effort might not result in career advancements. Moreover, RASG can lead to further neglect of RAS' needs. When this framework prioritises citizens' expectations, obscures RAS' struggles and fails to adapt work environments to their particular experiences RAS' careers and their personal wellbeing can be impacted. Sana felt their struggles and efforts were not recognised:

There is lack of acknowledgment of what refugees go through in order to at least [manage to] do their jobs, it's taken for granted. (Sana, 2022)

While Frydenlund and Dunn (2022) focused on working-class jobs to demonstrate refugee capitalism Sana's experiences suggest that RASG in the labour market operates even when RAS perform upper middle- and high-class jobs. Their experiences also indicate that RASG does not necessarily require of RAS to be "less capable than the native, needier" (Nayeri, 2017, no page), since even when RAS achieve comparable 'success' they can be compelled to express RASG through other means. All RAS can be exposed to colonial subjectification of having to in some way express RASG that invisibilises structural inequalities and reproduces citizens' "priority to the privileges and entitlements of civic membership" (Ignatieff, 2017, 229–230), including opportunities and achievements.

Validating this priority, Khalil (2022) believed it is the duty of everyone to contribute to the community but expected of RAS "to prove more useful", since they are a "guest":

If you were born here, you're born here, you get privilege of being citizen [...] but when you're not born here, you're a guest. [...] Maybe in the future when you become part of the system, paying taxes, doing things, you become like them. (Khalil, 2022)

Khalil seemed to understand display of RASG through contribution as a way to become like a citizen and receive the same benefits in the future. Differences between RAS and citizens are supposed to disappear. However, their unequal positions perhaps cannot be resolved. Nguyen (2019, 111) describes "refugeeness" as an "embodiment" that has no end. He particularly centres "refugeetude" around RAS' involvement in the labour market as an exploited subject and further explains that "lack of material stability prevents [refugees] from gaining a sense of belonging, agency, and settledness" (Nguyen, 2019, 119). Khalil seemed to experience a similar lack of a sense of belonging, agency and settledness, which seemed to stem, not from their economic position, but from the constant struggle

to set aside their grievances and remain pragmatic and grateful. Extensive community work as a sign of RASG was supposed to be a way to attain those senses but the effort to remain grateful seemed to be constantly evoked. This is evident from Khalil (2022) wanting to "pay back" but also acknowledging and trying to intentionally disregard that "it's not pay back because they didn't give me anything". What should be a way to become like a citizen is an obstacle itself. The obstacle might be interminable and expectations of RASG eternal (cf. Espiritu, 2006; Nguyen, 2012; 2019).

Other community members not having to contribute or at least not being criticised if they do not, seemed to add another layer of power that again indicates that citizens are owed RASG but they do not owe anything as they are entitled to their rights (Ignatieff, 2017). Instead of humanitarian aid and support RAS are expected to help and benefit the community, reflecting colonial hierarchies between citizens and RAS.

Humility

All participants, except Oukail and Jabar, reported expectations to express RASG through humility and not complaining. Jabar and Khalil were the only participants that felt they should express humility as a form of RASG and were critical of other RAS that did not:

We're not going to go back to being given or not, I've been given something, so, at least I have something. [...] When I hear people complain about the UK a part of me does feel you have to be grateful for what you've got, you can't be here complaining. [...] I have this feeling that [at the beginning] you shouldn't be too demanding. (Khalil, 2022)

As with other expressions of RASG, regardless of the reasons for voluntary compliance with humility power remains part of participants' experiences. They intentionally refrained from making too many demands even if they recognised that not all of their rights are being fulfilled. This is crucial since humility can further contribute to the continuation of harmful state policies or downplay their impacts (Hetz, 2021).

Other four participants found ways to resist humility and complained often. By doing so they were exercising power. They engaged in different forms of resistance as an attempt to escape perceptions of differential human worth, claim freedom and assert control over their lives. Malak and Yasmine attended protests, signed petitions, wrote to members of Parliament and collaborated with civil society organisations. Yasmine (2022) emphasised that even if RAS felt they

cannot complain as they should be grateful, NGOs “help make the refugee to not feel like [they should] accept everything because we are refugees”. Nour informally advocated for other RAS through their job to prevent them having to accept less:

I supported many of my clients to make a complaint about health services, not having an interpreter, job centre services and I find quite a lot of shock in the organisations, like, “how dare you complain?”. They expect an attitude of a beggar, exaggeration in thanking, [...] to accept services, which are not necessarily adequate. [...] But it's about services doing what they are supposed to do. (Nour, 2022)

Requiring from RAS to accept services that are inferior and expecting RASG for them is a very visible way of expression of differential human worth. When Nour demanded services that citizens would be given – Nour gave an example of an interpreter for people with hearing loss – they were positioning RAS as political subjects that are equally entitled to rights as citizens, including to the citizens’ right for their opinions, demands and wishes to be heard (Nyers, 2006). This can cause resentment among citizens (Ignatieff, 2017) as it disrupts the colonial hierarchies and hence can evoke displeased reactions. Nour often succeeded at challenging RASG, however, provision of adequate services was dependant on their advocacy and insistence. It was a continuous struggle and not a systemic solution. The political space where RAS could determine the most suitable policies seemed to be almost non-existent. Another example is Malak’s struggles with complaining about the asylum process. There was no clarity who was accountable and they were left waiting. They tried different means, however, unsuccessfully. Malak (2022) was angry due to the differential treatment: “I don’t think they (the institutions) treat British people like this”. They were not able to escape power as RASG and humility seemed to be built into the systems and structures that RAS were interacting with. The institutions imposed and operated in alignment with those perceptions. As Yasmine (2022) said, to be heard required a lot of “[support from people], [...] effort and negotiation”, which was not always attainable.

Their resistance was restricted in their personal lives as well. Malak’s experiences seemed to echo Mayblin’s (2017) claim that colonial subjectification of RAS stems from disparity between ‘civilisation and underdevelopment’. Malak believed their perceived habituation to oppression and hence contentment with less seemed to make them undeserving of the same rights and benefits that citizens receive. Consequently, when RAS do receive them, they should be grateful:

Because we came from layers of oppression [the belief is] that we don’t deserve to have proper services, political standing or good stuff. Sometimes when we get something good, we tend to thank people and try to prove to others that we deserve [it] and that we are grateful that we had the opportunity to get this. [...] If you don’t want to express this kind of feelings, people around you will make you feel guilty. (Malak, 2022)

This belief was both internal and external. Malak felt guilty for receiving good opportunities and thought it was being used by the society and parts of the Syrian community to naturalise humility, deny RAS’ rights to complain and impose RASG. Malak (2022) thought that “they play on this guiltiness that you already have”. Sana (2022) also spoke on how guiltiness is being used to impose RASG:

[The belief is] you got another chance at life you better live it since some people are still in the country. Be grateful and enjoy life here. [...] You can sense this [expectation] in the talks or the tone of some people and they would block negative aspects of the UK policies. (Sana, 2022)

This disparity between ‘civilisation and underdevelopment’ seemed to be conveyed also through evocations of guiltiness. It not only proves that the UK is a better place but also that other Syrians have not been that lucky and are in a far worse situation, which means there is nothing to complain about. Guiltiness is in ‘natural’ association with RASG:

Being a refugee is hard work, pressure to be successful, to learn the language. There is also pressure from home, your family thinks that you are in paradise, you have electricity all day, you have opportunities, why are you complaining [...]. I don’t think there is space for people to say “I’m actually tired or struggling”. (Nour, 2022)

If you have depression, you are not grateful. [...] [People would say] “you’re always sad, just focusing on the negative things, you’re depressed, which doesn’t make sense, you’re here, you took another chance at life”. [...] Unless I have funny stories or some good laughs, I don’t really get to interact with people. You need to convince people that you are grateful, living your life and that you are happy about it. (Sana, 2022)

Struggling meant complaining and being ungrateful. The perception of RAS having everything they need and the expectation to enjoy their new life left no space for needing support. Inability to complain

in public and private life matters; as Sana (2022) indicated: “[It blocks awareness of] negative aspects of UK policies against the refugees.” Consequently, this perpetuates marginalisation of RAS on a social and political level (cf. Hetz, 2021) and it also matters for their mental health. Mental health issues and obstacles to receiving support are higher for RAS than other populations (WHO, 2023) and expectations of RASG can further exacerbate it. If they are experiencing mental health issues, they are perceived to be wasting the opportunity that RAS are trying so hard to get. The belief seemed to be that traumatic experiences of both conflicts and displacement cease to affect RAS once they reach the ‘better’ society and that their mental health issues can be solved by RASG. Pressures on RAS further compound when not fulfilling expectations of enjoying their new life alienates them from their social circles and support. In her article, Nayeri (2017) insightfully asks whether “[refugees are] entitled to [their] private tragedies” or they have to “first pay off [their] debt to [their] hosts and to the universe”. Various types of expectations seemed to culminate in the requirement to be “like superhero personalities”, as Nour (2022) said, and to build a new life.

CONCLUSION

This research roots experiences of power through RASG in coloniality to assert the benefits of using the coloniality framework in exploration of lived experience of displacement. It focused on exploring how colonial subjectification occurs through expressions of RASG, particularly through simple gestures, confirmation of white saviourism and through concessions, which included integration, contributions and humility. The study was able to reveal some of the under-researched complexities of manifestations of power through RASG in everyday life, resistance and potential positive impacts of RASG. Firstly, centring RAS’ lived experiences and analysing different manifestations of RASG separately allowed to illustrate that while RAS can experience RASG as power in some manifestations or reject expectations of it, their other expressions of RASG can be defined as actual RASG. In the study, power was significantly present in participants’ experiences in all manifestations of RASG, except in simple gestures that was directed towards specific people that helped them.

Secondly, Roberts (1991) and Watkins et al. (2006) claimed power occurs when reciprocity is involuntary and actual RASG when reciprocity is voluntary. However, this study found that power and actual RASG in

many cases intersect and that voluntary compliance is not necessarily separate from power. The nexus of willingness and power was a distinctive characteristic of experiences with RASG. Some participants wanted to be grateful but their reasons were mostly related to lack of alternatives, asylum not being treated as a right or they internalised external expectations. Moreover, voluntary expressions of RASG in some instances reinforced inequalities and colonial hierarchies between RAS and citizens, which shows that to designate RASG as actual RASG social positions of actors involved and the outcomes of expressions of RASG should be considered.

Thirdly, RASG was shown to operate as a group RASG that can strengthen structural and systemic marginalisation of RAS, an aspect that has not been pronounced enough in research. This was evident when their resistance to RASG was limited by the lack of power over narratives or when their diverse reasons for RASG were dismissed and nonetheless treated as an acknowledgment of superiority. RAS were consequently positioned as an embodiment of RASG regardless of their individual position or stances. Furthermore, in interactions with institutions they were expected to be patient and navigate the lack of information provided on bureaucratic processes. In the labour market, RASG can strengthen refugee capitalism by making RAS vulnerable to exploitative working conditions and rendering complaining unacceptable.

Lastly, positive impacts of RASG were shown to exist, which contributes to studying RAS’ agency and counters narratives on their passivity. Participants used RASG for obtaining benefits. These ranged from building a sense of belonging, emotional wellbeing and having a home to ensuring acceptance by the society, support and better opportunities. However, in order to obtain such benefits, they often had to except power imbalances. The inevitability of pragmatism meant that these benefits could never be fully attained.

Most of these contributions were able to be made due to the coloniality framework, revealing how coloniality impacts and continues through asylum. Colonial hierarchies and dehumanisation were shown to be related to different expressions of RASG that in turn justifies and naturalises unequal power positions. It is this ability of RASG to present differences between citizens and RAS as legitimate and valid that makes it a useful colonial tool. RAS were often unable to fully avoid such relations, despite their attempts of resistance, proving entanglement in their own marginalisation.

DELOVANJE MOČI V HVALEŽNOSTI: IZKUŠNJE SIRSKIH BEGUNCEV IN PROSILCEV ZA AZIL V VELIKI BRITANJI

Almedina LOZIĆ

The London School of Economics and Political Science, Houghton Street London WC2A 2AE, United Kingdom
e-mail: a.lozic@outlook.com

POVZETEK

Begunci/prosilci za azil (BPA) so vpeti v različna razmerja moči v družbi. Ena od struktur moči izhaja iz subtilnega in pogosto spregledanega pričakovanja hvaležnosti od BPA za prejetje azila. Razumevanje mednarodne zaščite kot darila, ki mora biti povrnjeno družbi, omogoča in upravičuje pričakovanja hvaležnosti. Ta raziskava preučuje kompleksnost manifestacij moči prek hvaležnosti in uporablja okvir kolonializma/kolonialnosti z namenom razkrivanja povezav med temi procesi in azilom. Vrste manifestacij hvaležnosti, ki so bile raziskane, so izražanje preprostih gest, potrjevanje reševalskega kompleksa belcev ter integracija, prispevanje k novi družbi in ponižnost. Opravljenih je bilo sedem pol-strukturiranih intervjujev (4 ženske in 3 moški) junija in julija 2022. Na podlagi tematske analize intervjujev je bilo oblikovanih več ugotovitev. Prvič, večina izrazov hvaležnosti je ustrezala opredelitvi hvaležnosti kot moči, le izražanje hvaležnosti prek preprostih gest je bilo opredeljeno kot resnična hvaležnost. Drugič, neprostovoljno in prostovoljno izražanje hvaležnosti se lahko pojavita istočasno, kar pomeni, da so celo prostovoljni izrazi lahko izraz moči. Tretjič, hvaležnost lahko vpliva na strukturno in sistematično marginalizacijo BPA, saj je njihov vpliv na narative o hvaležnosti in azilu bil omejen in njihovi različni razlogi za izražanje hvaležnosti večinoma niso bili upoštevani. Zadnjič, hvaležnost ima lahko tudi pozitivne učinke. Nekateri udeleženci so z njo skušali pridobiti občutek pripadanja novi družbi, čustveno dobrobit ali podporo in boljše priložnosti. Raziskava je pokazala da ima hvaležnost lahko različne oblike; lahko je orodje za nadzor in marginalizacijo BPA, za pridobivanje ugodnosti ali dejanska hvaležnost.

Ključne besede: razseljevanje, hvaležnost, kolonialnost moči, Sirija, Združeno kraljestvo

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Arat-Koç, Sedef (2020):** Decolonizing Refugee Studies, Standing up for Indigenous Justice: Challenges and Possibilities of a Politics of Place. *Studies in Social Justice*, 14, 2, 371–390.
- Attride-Stirling, Jennifer (2001):** Thematic Networks: An Analytic Tool for Qualitative Research. *Qualitative Research*, 1, 3, 385–405.
- Banerjee, Pallavi, Chacko, Soulit & Souzan Korsha (2022):** Toll of the COVID-19 Pandemic on the Primary Caregiver in Yazidi Refugee Families in Canada: A Feminist Refugee Epistemological Analysis. *Studies in Social Justice*, 16, 1, 33–53.
- Belloni, Roberto (2007):** The Trouble with Humanitarianism. *Review of International Studies*, 33, 3, 451–474.
- Berger, Fred R. (1975):** Gratitude. *Ethics*, 85, 4, 298–309.
- Braun, Virginia & Victoria Clarke (2013):** Successful Qualitative Research: A Practical Guide for Beginners. Los Angeles – London – New Delhi – Singapore – Washington DC, SAGE.
- Cammarota, Julio (2011):** Blindsided by the Avatar: White Saviors and Allies Out of Hollywood and in Education. *Review of Education, Pedagogy, and Cultural Studies*, 33, 3, 242–259.
- Chimni, Bhupinder S. (1998):** The Geopolitics of Refugee Studies: A View from the South. *Journal of Refugee Studies*, 11, 4, 350–374.
- Cole, Teju (2012):** The White Savior Industrial Complex. Twitter. <https://x.com/tejucole/status/177809558608150529?mx=2> (last access: 2024-11-25).
- Convention Relating to the Status of Refugees (1951):** Treaty No. 2545. United Nations Treaty Series, 189, 137–221. <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20189/volume-189-I-2545-English.pdf> (last access: 2022-07-16).
- Easton-Calabria, Evan & Naohiko Omata (2018):** Panacea for the Refugee Crisis? Rethinking the Promotion of ‘Self-Reliance’ for Refugees’. *Third World Quarterly*, 39, 8, 1458–1474.
- Espiritu, Yen Le (2006):** The “We-Win-Even-When-We-Lose” Syndrome: U.S. Press Coverage of the Twenty-Fifth Anniversary of the “Fall of Saigon”. *American Quarterly*, 58, 2, 329–352.
- Frydenlund, Shae & Elizabeth Cullen Dunn (2022):** Refugees and Racial Capitalism: Meatpacking and the Primitive Accumulation of Labor. *Political Geography*, 95, 1–8.
- Gallagher, Beth (2016):** The Thinnest Line: When Does a Refugee Stop Being a Refugee? <https://uwaterloo.ca/magazine/spring-2016/feature/thinnest-line> (last access: 2022-07-25).
- Grosfoguel, Ramón (2011):** Decolonizing Post-Colonial Studies and Paradigms of Political Economy: Transmodernity, Decolonial Thinking, and Global Coloniality. *Transmodernity*, 1, 1, 1–36.
- Healey, Ruth L. (2014):** Gratitude and Hospitality: Tamil Refugee Employment in London and the Conditional Nature of Integration. *Environment and Planning A*, 46, 3, 614–628.
- Hetz, Heidi (2021):** The Concept of the ‘Good Refugee’ in Cambodian and Hazara Refugee Narratives and Self-Representation. *Journal of Refugee Studies*, 35, 2, 874–892.
- Honig, Bonnie (1998):** Immigrant America? How Foreignness “Solves” Democracy’s Problems. *Social Text*, 16, 56, 1–27.
- Ignatieff, Michael (2017):** The Refugee as Invasive Other. *Social Research*, 84, 1, 223–231.
- Iqbal, Maleeha, Omar, Laila & Neda Magh-bouleh (2021):** The Fragile Obligation: Gratitude, Discontent, and Dissent with Syrian Refugees in Canada. *Mashriq & Mahjar*, 8, 2, 1–30.
- Mayblin, Lucy (2017):** Asylum after Empire: Colonial Legacies in the Politics of Asylum Seeking. London – New York, Rowman & Littlefield International.
- Milazzo, Marzia (2019):** Speaking for the Refugee Other: Missionering, White Saviourism, and the Politics of Ethnographic Representation in Luis Alberto Urrea’s *Across the Wire*. *Scrutiny*, 24, 1, 58–72.
- Mill, John Stuart (2006):** A Few Words on Non-Intervention. *New England Review*, 27, 3, 252–264.
- Mirzoeff, Nicholas (2021):** Artificial Vision, White Space and Racial Surveillance Capitalism. *AI and Society*, 36, 4, 1295–1305.
- Moulin, Carolina (2012):** Ungrateful Subjects? Refugee Protests and the Logic of Gratitude. In: Nyers, Peter & Kim Ryege (eds.): *Citizenship, Migrant Activism and the Politics of Movement*. London – New York, Routledge Taylor & Francis Group, 54–72.
- Nayeri, Dina (2017):** The Ungrateful Refugee: ‘We Have No Debt to Repay’, *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2017/apr/04/dina-nayeri-ungrateful-refugee> (last access: 2022-06-08).
- Nayeri, Dina (2020):** The Ungrateful Refugee: What Immigrants Never Tell You. Edinburgh, Canon-gate Books.
- Nguyen, Mimi Thi (2012):** The Gift of Freedom: War, Debt, and Other Refugee Passages. Durham – London, Duke University Press.
- Nguyen, Vinh (2019):** Refugeetude: When Does a Refugee Stop Being a Refugee? *Social Text* 139, 37, 2, 109–131.
- Nyers, Peter (2006):** Rethinking Refugees: Beyond States of Emergency. New York – Abingdon, Routledge, Taylor & Francis Group.
- O’Connell Davidson, Julia (1998):** Prostitution, Power and Freedom. Ann Arbor, The University of Michigan Press.

Ortlieb, Renate, Glauninger, Elena & Silvana Weiss (2021): Organizational Inclusion and Identity Regulation: How Inclusive Organizations Form “Good”, “Glorious” and “Grateful” Refugees. *Organization*, 28, 2, 266–288.

Roberts, Robert C. (1991): Virtues and Rules. *Philosophy and Phenomenological Research*, 51, 2, 325–343.

Robinson, Cedric J. (2000): *Black Marxism: The Making of the Black Radical Tradition*. 2nd edn. Chapel Hill – London, The University of North Carolina Press.

Rusk, Reuben D., Vella-Brodrick, Dianne A. & Lea Waters (2016): Gratitude or Gratefulness? A Conceptual Review and Proposal of the System of Appreciative Functioning. *Journal of Happiness Studies*, 17, 5, 2191–2212.

Schneider, Jens & Maurice Crul (2010): Comparative Integration Context Theory: Participation and Belonging in New Diverse European Cities. *Ethnic and Racial Studies*, 33, 7, 1249–1268.

Spencer, Sarah & Katharine Charsley (2021): Reframing ‘Integration’: Acknowledging and Addressing Five Core Critiques. *Comparative Migration Studies*, 9, 18, 1–22.

Tsang, Jo-Ann (2021): (Un)special Favors: Gratitude for Group-Based Benefits. *The Journal of Positive Psychology*, 16, 1, 27–37.

Turner, Lewis (2020): “#Refugees Can Be Entrepreneurs Too!” Humanitarianism, Race, and the Marketing of Syrian Refugees. *Review of International Studies*, 46, 1, 137–155.

Walker, A. D. M. (1980–1981): Gratefulness and Gratitude. *Proceedings of the Aristotelian Society*, 81, 39–55.

Watkins, Philip, Scheer, Jason, Ovnicek, Melinda & Russell L. Kolts (2006): The Debt of Gratitude: Dissociating Gratitude and Indebtedness. *Cognition & Emotion*, 20, 2, 217–241.

WHO (2023): Five Key Themes for Improved Mental Health Care for Refugees and Migrants. WHO. <https://www.who.int/news/item/10-10-2023-five-key-themes-for-improved-mental-health-care-for-refugees-and-migrants> (last access: 2024-05-21).

KAZALO K SLIKAM NA OVITKU

SLIKA NA NASLOVNICI: *Boris Eldagsen: Pseudomnesia: The Electrician, 2022* (z dovoljenjem avtorja).

Slika 1: *Han van Meegeren: Kristus v Emmavsu, 1936–1937* (Vir: Muzejska zbirka Boijmans Van Beuningen, Rotterdam. Izposoja Stichting muzej Boijmans Van Beuningen / Foto: Studio Tromp).

Slika 2: *Veit Königer: Heraklejeva kipa na glavnem portalu dvorca Novo Celje, okoli leta 1760* (© ZRC SAZU; Foto: Andrej Furlan).

Slika 3: *Torpedni čoln S-55 Penguin v Sredozemlju, 1943* (S-BOOT, 2023).

Slika 4: *Next Rembrandt, poustvaritev dela mojstra z umetno inteligenco* (Vir: Wikimedia Commons; Microsoft, 2024).

Slika 5: *Veit Königer: Nimfa s stopnišča dvorca Novo Celje, okoli 1760, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana* (© ZRC SAZU; Foto: Andrej Furlan).

Slika 6: *Paolo Klodic: Parnik KT 6* (CMM Klodic).

INDEX TO IMAGES ON THE COVER

FRONT COVER: *Boris Eldagsen: Pseudomnesia: The Electrician, 2022* (with the author's authorisation).

Figure 1: *Han van Meegeren: Christ in Emmaus, 1936–1937* (Source: Boijmans Van Beuningen Museum Collection, Rotterdam. On loan from Museum Boijmans Van Beuningen / Photo: Studio Tromp).

Figure 2: *Veit Königer: Herakles figures at the main portal of the Novo Celje manor, around 1760* (© ZRC SAZU; Photo: Andrej Furlan).

Figure 3: *Torpedo boat S-55 Penguin in the Mediterranean, 1943* (S-BOOT, 2023).

Figure 4: *Next Rembrandt, recreating the master's work with artificial intelligence* (Source: Wikimedia Commons; Microsoft, 2024).

Figure 5: *Veit Königer: Nymph from the staircase of the Novo Celje manor, around 1760, National Museum of Slovenia, Ljubljana* (© ZRC SAZU; Photo: Andrej Furlan).

Figure 6: *Paolo Klodic: Steamboat KT 6* (CMM Klodic).

